

डांगणी

(कादंबरी)

अनिल सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

डंगाणी

DANGANI

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

© सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे
'आई', समर्थनगर, श्रीरामचौक,
पाईपलाईन रोड, अहमदनगर ४१४००३
दूरध्वनी : (०२४१) २४२४१६७

प्रथम आवृत्ती
जानेवारी १९८५
प्रकाशक
अनंत दाशरथे
परिमल प्रकाशन,
खडकेश्वर, औरंगाबाद

द्वितीय आवृत्ती २०१८

मुद्रक

टाईपसेटींग
कुलकर्णी टाईपसेटर्स, अहमदनगर
मो. ९८५०२३२८९०

मुखपृष्ठ

किंमत

प्रास्ताविक

नगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्याच्या चाळीसगाव डंगाण परिसरात राहणाऱ्या आदिवासींच्या जीवनावर स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी.

(कादंबरीतील सर्व व्यक्ती पूर्णतः काल्पनिक आहेत. त्यांचा जिवंत वा मृत व्यक्तींशी कोणताही संबंध नाही.)

डोंगर दऱ्यातील वन-निवास, अविकसित प्रदेशामुळे वर्षानुवर्षे अज्ञान अन् त्यातून निर्माण झालेले दास्य अन् लाचारी, दरवर्षी अस्मानीच्या लहरीपणामुळे बनलेले पूर्ण परावलंबी जीवन, गावगुंड, सावकार अन् नोकर यांच्या दावणीत बांधलेले गुलामपण अशा कोंडीत सापडलेल्या आदिवासी (वनवासी) जीवनाचे विदारक दर्शन प्रातिनिधिकत्वाने घडविणारी कादंबरी -

परिसरातील सर्व प्रश्नांना सहज बोलते करणारी कादंबरी -

१

डांगी बैलांच जंगी प्रदर्शन. राजूरात जनावरांच निस्त रान माजलं होतं. पहावं तिकडं जनवारं. इठ, तिठ, ह्या अंगाला त्या अंगाला, इकील्या तिकिल्या बाजूना, संमदीकड जनवारंच जनवारं! ढवळा, पवळा, बहाळा, बांडा, पारवा, पाखा, मण्यारा, ऐन्या, लांडा, खोंडा, नांघा, जान्या, हैब्या, हौशा, नौशा, बागुल्वा असे कैक बैल, गोन्हं! कपिली, हरणी, कावेरी, पंढरी, काशी फुलशी, रख्मी, मंगळी, बुधी अशा गायानी आल्या. हेले, म्हशी, बोकड, शेळ्या अन् कचित मेंढरं यांनीही त्यात गर्दी केली होती. बहिरोबाच्या टेकाडापासून एस. टी. स्टॅन्डच्या तिकिल्या बाजूच्या पांढरीपोहोत जनवारं पसरली होती. राजूरचा नांघा, अंबेवंगणाचा पारू, घाटघराचा बार्शिंग्या, कोळटेंभ्याचा जान्या, फोफसंडीचा गेण्या असे कितीतरी वळू अवघ्या डांगणातून जमा झाले होते. “अगा गगा गगा! पक जनवारं! ह्या टायमाचं परदर्शन मंजीत ह्याचय!” असे उद्गार राहून राहून निघत होते. या उद्गारांना बांड्या गोन्हाचे हांबरणे, नांघाचे फुराकणे, निरनिराळ्या वळूंचे गुराकणे, ढवळ्या पवळ्यांची फुसफुस, म्हशी हलग्यांचे रेकणे, शेळ्यांचे मेमणे साथ देत होते.

जागोजाग जनावरं गोठवली होती. ह्या बाजूला गाड्यांचे जू खाली टेकून गाड्या सोडल्या होत्या. गाड्यांच्या साठ्याखाली सावलीला मुक्कामाची तयारी दिसत होती. लंगुट्या, धोतरी, गोधड्या, शाली, टावेल, टोप्या, पागोटा, मुंडासा, फराक, लुगडा, फडक्या यांची धावपळ चालली होती. जनावरांवरून हात फिरत होते. पाठणीवरच्या थापा ऐकू येत होत्या. हुंदडणाच्या, उधळणाच्या, गुरकणाच्या, डुरकणाच्या जनावरांना आवरण्यासाठी “हो SS हो SS हो”, “पक् पक् पक्”, “नांघा S हो”, “म्हा द्या”, “धोंड्या”, “पिन्या” अशा आरोळ्या ऐकू येत होत्या. फडक्यांच्या पदराआडून डोकावणाऱ्या हातात कोंबड्यांचा कुचकुचाट जाणवत होता. किडकिडीत, शिडशिडित, पिंजारलेले, कळकलेले कभिन्न लोखंडी देह कावून गेल्या काळजानी, काळजी भरल्या डोळ्यांनी संसाराच्या सुखदुःखांचा सौदा करण्यात गर्क होते!

राजूरचं डांगी बैलांचं प्रदर्शन महाराष्ट्रात प्रसिद्ध. सह्यागिरीच्या अत्युच्च शिखरांच्या

आश्रयानं जगणारा चाळीसगाव डांगाण परिसर. कोणी पूर्वी राजूरतर्फे म्हणत. अकोले तालुक्याचा पश्चिम भाग. मुळा, प्रवरा, आढळा, म्हाळूंगी चार जलीघांना प्रसवणारा प्रदेश, पण पाण्याविना तडफडणारा! खाली वाहत जाणाऱ्या पाण्याकडं टकत राहणारा प्रदेश! महादेव कोळी, ठाकर अशा आदिवासींचा प्रदेश. या परिसरात आदिवासींचं जीवन फुलविणाऱ्या जनावरांचं हे प्रदर्शन. तसे भीमाशंकरापासून, त्र्यंबकेश्वरापर्यंतच्या; या दोन ज्योतिर्लिंगांच्या आशीर्वादाने पुनित झालेल्या आदिवासी डोंगरकोळी, महादेवकोळ्यांच्या प्रदेशातून, जनावरं राजूरच्या प्रदर्शनात येतात. जव्हार ठाण्यापर्यंतची जनावरं घाट चढून दिमाखानं प्रदर्शनात येतात. असंच प्रदर्शन आजही खच्चून भरलं होतं.

पलकडल्या बाजूला बैल सौद्याचं मोठ रिंगण “सायब आलं का नंबर, निंगन आन मंग सौदं सुरुच!” दिवस डोक्यावर आल्यावर साहेब येतील. इकील्या अंगाला मोठंमोठं भलं मांडव. माती, शेतीमाल अन् औजारांचं प्रदर्शन याच मांडवातून होतं. मांडवात निरनिराळे भाग केले होते. प्रत्येक भागात डांगाणातील शेतकऱ्यांचं जीवन खच्चून भरलं होतं. मातीचे नमुने, धान्याचे नमुने, निरनिराळी औजारे, विळ्यापासून नांगरापर्यंत कितीतरी, निरनिराळ्या डोंगरी वनस्पती, आदिवासींनी स्वतःच बनविलेल्या जीवनोपयोगी वस्तु अशा कितीतरी गोष्टी मांडल्या होत्या. एका बाजूला सरकारी योजना समजावून सांगण्यासाठी माहितीचे तक्ते, प्रतिकृती, पुस्तिका, फोटोग्राफ मांडले होते. दुसऱ्या बाजूला खतांचे नमुने, बी-बियाणे, कलमे अशा गोष्टी होत्या. तर एका बाजूला जनावरांच्या आरोग्यासंबंधी माहिती देणाऱ्या निरनिराळ्या तक्त्यांची, चित्रांची मांडणी केली होती. या मांडवांना जोडून एक पका मोठा शामियाना टाकला होता. त्यात सभेची व्यवस्था केली होती. बक्षीस समारंभ होणार होता. धान्य, गोंडे, ओंब्या, लोंब्या, वैरणकाडी, शेळ्या, हेले, म्हशी, कोंबडे यांचे नंबर काढून झाले होते. आता फक्त वळूचा नंबर काढायचा राहिला होता.

तिकिल्या बाजूला रिंगणाच्या कडंला गावोगावचे वळू, जाने, एकुणाराकडं पहात गुरकत होते. आपली ऐट खांदे हालवून दाखवीत होते. मधूनच खूर घासून, हुंदाडून, हंबरून आपली ताकद, रंग अन् मस्तवालपणाचे प्रदर्शन करीत होते. दुसऱ्याची कुवत अजमावीत होते.

तिकडं प्रदर्शनांच्या जोडीला बाजारही भरला होता. भात, नागल्या, वाल, वऱ्या असं काही काही विकायला बसलं होतं. दुसऱ्या रांगेत कुरकुल्या, टोपल्या, पाट्या, कणग्या, कोथळ्या, कासरे, काठ्या, चाबूक, इळे, कोयते, कुऱ्हाडी अन् कायकाय मांडलेलं होतं. त्या बाजूला कापडचोपड विकायला बसलं होतं. या संधीचा फायदा घेऊन, नेमक्या समोरच्या बाजूला ‘विठा भाऊ मांग’, ‘दत्तुबा तांबे’, ‘खेडकर’ अन् आणखी एकदोन तमाशाफडांनी आपले तंबू उभारले होते. मधल्या खांबावर उंचकाठ्यांना पताका फडकत होत्या आणि त्या खाली मोठमोठे कर्णे लावले होते. त्यातून कर्कश गाणी बाहेर पडत होती. एकच गिल्ला करीत होती. स्टँडच्या ह्या अंगाला, रस्त्या कडंला खास आलेल्या

हाटेलांची एकच धांदल उडाली होती. गोडीशेव, भेळ, भजी, बुंदीलाडू यांच्या आरोळ्यांबरोबर राजूरच्या प्रसिद्ध पेढ्यांच्या आरोळ्या आणखी गोंगाट वाढवीत होत्या. फिरत्या पोऱ्यांच्या आरोळ्या यात आणखी भर घालीत होत्या. फेरीवाले त्यातच आरडा ओरडा करीत काहीबाही विकण्याचा प्रयत्न करीत होते. प्रदर्शनाच्या या गर्दीचा फायदा घेऊन कम्युनिस्ट पार्टीच्या पुढान्यांनी जंगी सभा जाहीर केली होती. सभेची जाहिरात करणारा भोंगा तर कानठळ्या बसवित होता.

दावणीच्या रांगांतून आपल्या जनावरांमहोरं मालक बसले होते. राहून राहून आपल्या जनावरांकडे पाहून किंमतीचा अंदाज अन् रकमेवरचे मनमांडे मनातल्या मनात जमवीत होते. त्यांच्या कानापर्यंत हा गिल्ला ऐकूही जात नव्हता. रकमांची जुळवणी करून आपल्याला हवी असणारी जनावरे खरिदु पाहणारे मनातल्या मनात हिशेब मांडीत होते. आतुरता, उत्सुकता, काळजी, खंत यांनी काळे चेहरे अधिकच काळवंडले होते. डोळे मधूनच चमकत होते; तसेच कधी केविलवाणेही होत होते.

ह्या सगळ्या गवऱ्यांत लंगोटी, बंडी घातलेली, फाटकं चिरगुट नेसलेली शेंबडी, लेंबडी, कळकट, मळकट, पोरें बाबाकं, आईकं खाऊहट्ट करीत होती. काही इवले जीव फडकीत पाठंगुळी बांधल्या अवस्थेत झोपेतच इकडे तिकडे हिंडत होते; तर काही आपल्या आईला आमा पीत होते. कोणी मांडीवर सावलीला, कोणी उन्हात कडेवरच, उभ्या उभ्या!

या सगळ्या पलिकडे सावकाराचे जाने; धान्यबाजारातून, जनावरांच्या दावणीतून, सोडल्या निवांत गाड्यां जवळून, आपल्या रिणकोंना शोधित मस्तवाल बैलासारखे हिंडत होते. त्यांची तोंडे चुकविण्यासाठी केविलवाणी धडपडही रिणकोंची चालली होती. वंजारी, कांदडी, व्यापारी, आदिवासींचा माल या भावात मिळाला तर पहात होते.

लालपिवळ्या एस्ट्या पुढान्यांच्या अन् सरकारी अधिकाऱ्यांच्या जीपा, सावकाराची नजर, मावशीचा रस्ता, चेमदेवाचा डोंगर, कळसाईचं टोक. भोवतालचं तांबडरान अन् तळपणारा सूर्यादेव हे सारं टकून पाहत होता. त्यात भाग्याची गोष्ट अशी की पाण्याचं कायमच दुर्भिक्ष असलेल्या राजूरतही पाण्याच्या फिरत्या गाड्या तहानलेल्या जीवांना केविलवाणा दिलासा देऊन शांत करण्याचा भगभगता प्रयत्न करीत होत्या.

डांगाणीचा भागा बांडा दावणीला बांधलेल्या आपल्या जनावरां महोरं बसला होता. चांगली पाच सात जनवारं घिऊन तो प्रदर्शनाला आला होता. लक्ष्या ठाकरानं त्याच्या मैतरानं अन् त्याच्या बानं त्याला हा मार्ग सांगितला होता. आपल्या जनावराबरोबर आपल्या अब्रूचं प्रदर्शन मांडलं जातय असं त्याला राहून राहून वाटत होतं. तरण्याबांड कभिन्न लोखंडी देहाचा भागा आज तसा थकल्यासारखाच दिसत होता. डोईची मधोमध फाटलेली कळकट टोपी विचारांच्या गिरकीबरोबर गिरकी घेत होती. घामेजला भागा मधूनच दाढीच्या खुंटामधून घाम पुसून काढीत होता. मधेच तो उभा राहून आवेगाने नांदाच्या मानाला कवटाळी, चिंध्याच्या पाठीवर थाप मारी. धाकल्या गोऱ्याची मान

खाजवी. पंढरीच्या कपाळावर आपला गाल टेकवी. मग पंढरी, धाकल्या त्याला चाटत. त्यांच्या जिभेचा खरखरीत स्पर्श त्याच्या छातीत गलबलून टाकी. नांघ्या, चिंध्याच्या मनाचे तलाव फुटून डोळ्याच्या कडातून पूर येई. मग भाग्या वेडावून जाई. डोक्याला हात लावून बसे. पुन्हा दाढीच्या खुंटांतून खाजवे अन् केविलवाण्या नजरेने पुन्हा आपल्या जीवाच्या जनावरांकडे पाही. मग तीच नजर काकुळतीला येई अन् केविलवाण्या किलकिल्या नजरेनं गिन्हाईक हेरी.

• • •

२

डांगाणीच्या यका बाजूला भागा बांड्याचा नवा घर. घर म्हंजी मोठी खोपीच. कारवीच्या काड्याना कुडावलेली. वट्टा भला भक्कम. भाग्याने स्वतः मोठ्या परिश्रमाने घातलेला. त्या ओट्यावर बसूनच त्याने कारवीच्या भीती शिवल्या. आंबा, बाभूळ, सादडा अन् साग मिळलं त्याचे फाटे तोडून आणले व्हते अन् मांडव घातला व्हता. आढं, पाखाड्या, दांडे, चारी बाजूना बसविले होते. सुताराकडून एक येडी वाकडी चौकट बनवली होती. हौसानं त्यावर मोर, आंबा अन् फुलां कातायला सांगितली होती, ठाकरवाडीतला त्याचा जीवाचा मैतर लक्ष्या उघडा त्याच्या मदतीला धावून आला होता, म्हणून तर एवढी उभारी होती. भाताचा पेंढा अन् सागाची पानं यांनी सपार शिवला, शाकारला व्हता, लक्ष्यानं मधूमध भला शेंडा वर काढला व्हता. तिकील्य बाजूना भीतीला लागून सपार केला होता. कारवीच्या कुडाला भगदाड ठिवून झोपाटा लावला होता. मधल्या खांबापासून एक भक्कम फाटा आडवा बांधून घरातही गुरांची गोठवण केली होती. दोघांनी मिळून घर घातलं होतं. अन् घराच्या मधुमध कोथळ्या बांधून मंदी सैण घरही केलं होतं. घराच्या बाहेर वृंदावन बांधायला भाग्या विसरला नव्हता. अंगणात एका बाजूला भात कांडायला उखळ रवलं होतं. अवघ्या पंधरावीस दिवसातला हा सारा खटाटोप.

भाग्यानं घराचा कवाड झाकला अन् सपराचा झोपाटा उघडून हेल्याना सोडलं. घरातून बाहेर पडतानाच ढवळ्यासिपित यशोदीची दोरी त्यानं हातात धरली होती. बाजूच्या भीतीला ठेवलेला लाकडी नांगर उचलून डाव्या खांद्यावर घेतला अन् गावापासून दूर डोंगराकडे असलेल्या वाघोबाच्या माळावरच्या भोंदडपट्टीकडे निघाला. तांबड्या फुफाट्याच्या, वाकड्यातिकड्या, चढ-उताराच्या गुरुवाटेना रपक रपक पाय टाकीत हेल चाललं व्हतं आन मांगं भाग्या चालला व्हता. वाकड्या तिकड्या चढउताराच्या वाटेबरोबरच त्याच्या आयुष्यातले चढउतार त्याच्या मनात उगाचच घोळत होते. खांद्यावरच्या तांबड्या शालीच्या टोकाला भाकरीचं पेंडकं ठेक्यावर हालत होतं. त्याच्या मागून ओढत चालणाऱ्या शेळीच्या खुरांचा टपक् टपक् आवाज त्याला अधिकच ताल देत होता. मधुनच यशोदेचं मेमाटणं

त्याच्या मनातील विचारांना पळवून लावण्याचा प्रयत्न करीत होतं.

आता भाग्याचा संसार एवढाच! हेल्यांच्या जीवावर डोंगर कड्या खालच्या वाघूबाच्या माळावर भोंदडपट्टीत पोटापुरतं छोटसं भातखाचर करायचं त्यानं ठरवलं होतं. पहाटेच दूर दोन मैलावरच्या नागझरीवर नेऊन त्यानं हेल्यांना भरपेट पाणी पाजून आणलं होतं. थोडं इकडं तिकडं चरल्यावर तो त्यांना घरी घेवून आला होता. भाकरी बडवून त्यानं पेंडकं बांधलं होतं अन् सूर्यदेव उगवायच्या बेताला तो निघाला होता. पण वाघूबाच्या माळापर्यंत येतायेताच सूर्य चांगला कासराभर वर आला होता. दुष्काळी कामावर जाणारे लोक डांगणीतून कामाला निघून गेले होते. फाल्गुनातले दिवस. होळी केव्हाच गेली होती अन् चैत्री पाडवा तोंडावर आला होता. ऊन लगीच रणरणत होतं. माळाची चढाची गुरुवाट चढून जाताजाताच भाग्या घामाघूम झाला होता. लक्ष्यालाही त्यानं मदतीला बोलावलं होतं. अजून लक्ष्याचा पत्ता नव्हता. भाग्याला थांबायचं नव्हतं.

वाघूबाच्या माळावर चांगला समोर मैदानात वाघदेव अन् त्याच्याच जवळ भाग्याचा बा उभा होता. भाग्यानं वर येताच वाघदेवाला दंडवत घातला अन् बा च्या विराला एकदा कवटाळून मग चांगला लांबलचक दंडवत घातला अन् त्यानं भोंदडपट्टीकडं पाहलं. माळावर तिकल्या बाजूला भाग्याची भोंदडपट्टी. भाग्या भोंदडपट्टीत आला. त्यानं एकवार भवती नजर टाकली. भोंदडपट्टीच्या कडेवर उगाचच वाढलेलं एक साजड्याचं झाड होतं. त्याच्या शेजारी गेल्याचं झाड अन् बाजूला करवंदीच्या जाळ्या होत्या. भाग्यानं नांगर ठेवला. शेळी मोकळी सोडली. हेलग्यांना खुंटवलं अन् भाकरीचं पेंडकं खाली ठेवलं.

बाजूच्या बाभुळबाई खाली एक भला धोंडा मांडला. बाभुळबाईच्या हिरव्या पाल्याच्या गार सावलीत धोंड्याच्या आसऱ्यानं भाग्यानं आपला थाट मांडला. धोंड्यावर बसत त्यानं एकदा घाम पुसला. सभोवार नजर टाकली. गेल्या पंचवीस वर्षात या भोंदडपट्टीत गुरांना चारण्या पलिकडं काही केलेलंच नव्हतं. भोंदडपट्टी वाळल्या गवतानं पिवळीजर्द दिसत होती. भागा बसला होता तिथली तेवढी झाडं सोडली तर एकदम दूर डोंगर उतरणीला अन् दरीत झाडं दिसत होती तेवढीच. मागच्या बाजूला कापीव कडा होता. भोंदडपट्टीच्या खालच्या अंगाला करवंदीची कुपाटी मात्र आपसुकच तयार झाली होती. हे वगळता माळ ओसाड होता तरी वाघदेवाचा मात्र माळाला आसरा होता. पिवळ्याजर्द माळामधून कुटून कुटून काळे धोंडे डोकं वर काढून जणू भाग्याचा विचार हेरीत होते. कोठे मुरमाट उघडे पडले होते. वर्षानुवर्षे कड्यावरून कोसळलेले पाणी वाहून एक खंगळही तयार झाली होती. पलिकडच्या बाजूचे उंचकापीव कभिन्नकडे भाग्या कोळ्याला जणू वाकुल्या दाखवित होते. भाग्याच्या मनात; आता ह्या माळावर जमीन कशी तयार होणार, असा विचार क्षणभर आला पण त्याने तो झटकून टाकला आणि त्याने हेल्यांना जुपले. हाळी घालू लागला. पाच पावलं जातो तोच दुसऱ्या बाजूच्या गुरुवाटानं लक्ष्या ठाकर, त्याची बायकू लखी, पोऱ्या सक्क वर यंगताना दिसले. हायसं वाटलं. आता एकाला चौघं अन् दोन हेलगे अशी सारीच कामाला लागणार होती. भाग्यानं आरोळी दिली “लक्ष्या हो

SS आला रं,” मग लक्ष्याची पावूलंही झप-झप उचलली. लखीच्या डोक्यावर पाटी होती. कमराला इळा होता. उभारवट्याच्या चापून नेसल्या पातळावर अंग झाकायला फडकी होती अन् धोतराच्या झोळीत लक्ष्याची पोर लखीच्या पाटंगुळी होती. केस पिसटासारखे पिंजारलेला लंगोटी लावून वर कुडता आडकवलेला सक्क्या दोघांच्या मागं पळत होता. सगळी येताना पाहून भाग्या हारखला. आपण येवोस्तर सुद्धा भाग्याला धीर धरवणार नाही हे लक्ष्याला माहित होतं. “काह रं दादा, लय घाईवं आलय काय?” लक्ष्यानं विचारलं. त्याची खोच लक्षात येऊन भाग्याने समजवण्याचा प्रयत्न केला “तसा नही रं पर” “हा हा कूकं ग्येलात कसा काय?” अरं दादा तुह्या भनीना जाऊन दिला अवतारं कुठं? लक्ष्यानं प्रेमानं टोकलं. “तसा नही रं, पर” भाग्यानं पुन्हा बोलण्याचा प्रयत्न केला. “हा हा रहुंदी रहुंदी,” लक्ष्यानं भाग्याचं बोलणं तोडलं. लखीला हसू आलं. ती मग धोंडा मांडल्या झाडाकडं निघाली. “सक्क्या, तिद्र झाडाकं तुझ्या आइसंग हई. बाभळीला झोळी टांगं” लक्ष्याने सूचना दिल्या. मग लखी, सक्क्या बाभळीकडे गेले. झाडाला झोळी टांगली. लक्ष्याची पोर झोळीत निवांत झोपली. धोंड्याच्या त्या बाजूला सक्क्यानं टोपला ठेवला तोच “अरा ररा ररा S सक्क्या हो SS आरं चाल” लक्ष्याची आरुळी आली. मग लखी, सक्क्या धोंडे वेचू लागले. मधूनच विळ्यानं मधेच उगवलेलं एकार्ध झुडूप तोडायला सुरुवात केली. लक्ष्या अन् भाग्या हेलग्यांना हाळून नांगर ओढू लागले. थांबायला सवड नव्हती. अन् धीर ही नव्हता. लगबग, धावाधाव, ठोक ठोक, खाट खोट, धडाडठोक, ‘ह्यम्या’. ‘म्हशा’ ‘होS हो S हो’ अशा आवाजांनी कधी नव्हे तो माळ दुमदुमला. लक्ष्यानं भसाड्या आवाजात हेलग्यांना साद घातली, “माळा मंदी रंS! तांबड्या माळा मंदी रं S ! आवत हाकाया घाई रं! दादा आवत हाकाया घई रं S पर आवताली बैलंच नही रं! आवताली बैलंच नही रं S हेलग्या हो SS !”

कामाला गती आली. दगडाचा ढीग झाला. झुडपं तुटली. औताच्या पंधरावीस पाळ्या झाल्या तेव्हाच्यात मधीच पोरीनं गागायला सुरुवात केली. लखीनं तिला आमा पाजला. मग पुन्हा कामाला जुपली. लक्ष्या अन् भाग्या मात्र थांबतच नव्हते. सूर्यदेव येता येता माथ्यावर आला. चांगलाच भाजू लागला. काहीली झाली. हेलग्याच्या पाठणी गरम झाल्या. भाग्या, लक्ष्या, लखी, सक्क्या सगळे घामाघूम झाले. धपापू लागले. भाग्या तसाच औत हाकीत होता. ह्यम्या अन् म्हशाच्या तोंडाला खरस आली. पाय उचलत नव्हते. लक्ष्या म्हणाला, “भाग्या दम, आरं त्या जनवारं आह्यात का काय आह्यात?” तसा भाग्या थांबला. एकवार झालेल्या नांगरटीकडे पाहलं अन् त्याला समाधान वाटलं. वर्षानुवर्ष ओसाड पडलेलं रान, ढेकळा, ढेमस्यात मोडलं होतं. वाळल्या कुसळ कुंदा रोपाची धसं, मूळ वर करून आपला पराभव निमूटपणे मान्य करीत होती. पाहता पाहता त्याची तंद्री लागली. लखी त्याची तंद्री तोडीत म्हणाली, “अरं भाग्यादा, कुकं बघताय रं? काय जेवा-बिवायचा नाही काय? सुद कुकं ग्येली?” तसा भाग्या भानावर आला. “आन् पानी रं?” लक्ष्यानं विचारलं. ‘असन त पघु खालती. रोंगट्याच्या इहिरीकडे हेलगे अन् मात्र

समदी निघाली. टोपला, पोर लखीना घेतला अन् उतरण सुरू झाली.'

रोंगट्याच्या विहिरीवर रानातले लोक यायचे. रानाच्या रानात रोंगट्याची यकच इहीर. बारकी. पलकडल्या बाजूला एक बारीकसा झरा होता; पण पुन्हा कोसभर उतरून जावं लागणार होतं. आज रोंगट्याच्या इहिरीवर कोणीच नव्हतं. रोंगट्याचं म्हतारं गुरांली धिऊन आलता त्येव्हढाच. गेण्या बाबानं तोंडाला ओंजुळ लावली व्हती. भोपळ्याचा पव्हरा बाजूला पडला होता. फुरूर फुरूर पाणी पितानाच तिरक्या नजरेने गेण्याबाबानं भागाकडे पाहलं होतं, ओंजळ पोटात रिचवून गेण्याबा भाग्याला म्हणाला, “भाग्या, का रं, माळाव काय करताय रं?” “येअरीच ग्येलतो” भाग्या म्हणाला. “आरा म्हाताऱ्याला सांगलात काय म्हतारा तुहा माळ धिऊन पळन?” म्हाताऱ्याने मुद्याला हात घालूनच टोचले. तसा लक्ष्या मधेच म्हणाला, “गेण्याबा आरं गावाना आन भावाना भाग्याला नागा केल्यावं त्येना तीठु माळावं जाव नायत काय करावा?” तसा गेण्या चपापला. विषय बदलीत म्हणाला, ‘ध्येय जा लवकर पाणी घी लखी रं?’ ‘हा’ लक्ष्या म्हणाला तवर लखीनं पव्हरा सोडला. दोराच्या तिऱ्या शिंक्यात मोकळा आन खाली धोंडा बांधलेला पव्हरा बुडुककन इहिरीतल्या पाण्यात डुबकला. लगीच खालचा गाळ उठला. इहिरीत पाणीच कुठ व्हता. “आणि आठ चार दिवसाली पुरन” लक्ष्या, भाग्या म्हणाले. पव्हरा ओढला आन बाहेरल्या दगडी कुंडीत ओतला. एक दोन तीन पव्हरे झाले. हेलगे पाणी फुरुरुरू ढोसतच राह्यले. माना वर उचलताना त्यांची तोंडं निथळत होती. मग भाग्या पुढं झाला. त्यानं चार पव्हरे टाकले. गेण्याबा पाहत होता. तो तसाच मधे खेकसला “आरा म्या म्हावाल्या गुराली झरीव निऊन आनला आन्...” तसच पुटपुटत एकदम त्यानं बजावलं “म्होरं इहिरीवर जनवारं आनु नका” भागा, लक्ष्या यावर काहीच बोलला नाही. गेण्याबा निघून गेल्यावर हायसं वाटलं. इहिरीजवळच्या बारीकश्या आंब्याखाली सारे बसले. हेलगे सावली पाहून गवतकाडी चघळू लागले. लखीना टोपला उघाडला. तांदळाची आंबोळी आन खेकड्याचं कोलड्यास आणलं होतं. भाग्यानं नागलीची भाकर आन हुळहुळ आणले होते. जेवायला बसणार तेव्हढ्यात सकऱ्या पळत निघाला. कुठे जातो कळलेच नाही. तो धूम पळत होता. लक्ष्याला हसू आलं, सगळ्यांच्या नजरा सकऱ्याकडेच लागल्या होत्या. येव्हढ्यात सकऱ्या आलाच. त्याच्या हातात फांदीला मधाची पोळी लोंबत होती. मध ठिबकत होता. मग बेत जमला.

• • •

३

गेले आठदहा दिवस लक्ष्या स्वतःचा दिवस मोडून भाग्याबरोबर काम करीत होता. दोन दिवसात नांगरट पुरी करून, त्या दोघांनी वावर तयार केलं व्हतं. कड्यावरून खाली वाहत येणाऱ्या पाण्याच्या ओघात तयार झालेल्या खंगळीला भली ताली घातली होती. भाग्या माती ओढीत होता. लक्ष्या, सकऱ्या अन् लखी ताली घालण्याच्या कामात दंग होते. माळाचं रुप पार पालटून गेलं होतं. पाडवा होऊन पुनव तोंडावर आली होती. भाग्याच्या मनात कल्पना आली त्यानं बाभुळबाईच्या झाडाखाली वाच्याचा दगड बसविला. पुनवेला जत्रा करायची ठरली.

सूर्य खालती ग्येला की सगळे घराकडं निघायचे. लक्ष्या ठाकर आपला परिवार घेऊन ठाकरवाडीकडे अन् भाग्या आपल्या डांगाणीत निघायचा. जाता जाताच तो हेलग्यांना अन् यसोदीला झरीपर्यंत खालच्या वाटानं घेऊन जायचा अन् पाणी पाजून मंग निघायचा. जाताना लखीच्या डोयीवर फाट्या काटक्याकुटक्यांची लहानशी कवळी असायची. सकऱ्याने चार सहा लावऱ्या मिळवलेल्या असायच्या.

सव्वासांजच्या टायमाला भाग्यानं डांगाणीत पाय ठिवला तसं सारं गाव त्याच्याकडं टकून पाहू लागलं. सव्वासांजच्या वक्ताला दिवसभर निपचित अन् निवांत असलेलं गाव कसं जिवंत व्हायचं. यसरी, केसरी, मोठ्याई, धाकली, आक्का, भागी, ठकी, रंगी, रख्मी, गोदी, दगडी, पाण्याचे भरले हांडे घेऊन लगलग डांगाणीत शिरत व्हत्या. घरातल्या वासराना वात्सल्याचा वास लागला होता. शेळ्यांच मेमाटणं चाललं होतं. घराघरातून पारडं, करडं, वासरं हंबरून आपल्या आयांना हाक देत होती. त्यांचे लुचु पाहणारे, भूकभरले ध्वनी ऐकून गाया, म्हशी, शेळ्या घराकडं धावतच निघाल्या होत्या. त्यांच्या मागं गायखे, गायख्याही धावत निघाले होते. बाप्यांनी म्होरं होऊन सपरा-सपरातून गुरांली गोठवलं. असली वैरणकाडी त्यांच्या म्होरं टाकली. तवर आयाबायांनी गावभर लचकत, ठुमकत कोक् कोक् करीत फिरणाऱ्या कोंबड्यांना टोपल्या, पाट्यांखाली बांधल्या. खुराड्यातून डालून रातचा निवारा दिला. मग चऱ्या घेऊन गाया म्हशी पाजायची गर्दी उडाली. करडं,

पारडं, वासरं सपरा-सपरात आपल्या आयांना दुसरी देऊन लुचून झाल्यावर निघत्या धारांकडं उगा मन घालून टकत होते. उगा जागीच चौखुर उडी मारून चरीतल्या चुरू चुरू आवाजानं येडे होत होते. बाहेर अंगणात पोरं हुंदडत होती. कुणी लहानगी घरी आल्या आईच्या मागंमागं भाकरीच्या नादानं, फडकीचा पदर धरून फिरत होती. आता घरीच न्हायले म्हतारे, पोरांची अन् घराची जोखीम कर्त्या माणसांवर सोपवून निवांत झाले.

मग घरातून डवण्याच्या काड्या, सुंद्या, क्वचित खंदील पेटले. चूलीला लाकडं सारली गेली. घरातून, सपरातून, खोपीतून धूर निघू लागले. उतीवेवरची टोपली खाली आली, पिठाची पाटी सरसावली. कोलड्यास कालवणासाठी वाटण सुरू झालं. तापल्या तव्यावरची चूर SS चूर SS ऐकू येऊ लागली. भगुल्या भगुल्यातून फोडणीचा खमंगवास नाकात भरू लागला, तांदुल रांधल्या भगुल्यातून गोड वास येऊ लागले, कुठं कुठं शिजणाऱ्या जेवणाचा गदगदाट झोपडीच्या बाहेरपर्यंत ऐकू येऊ लागला. वासावरून काळभाता, जिरेल रायभोग, वरांगळ, साळ, कोळपी भाताचे प्रकार ओळखू येऊ लागले. भाग्याच्या वागदरीतल्या जिरवेलीचा सुगंध भाग्याच्या नाकात घुसला. त्यानं तो ओळखला अन् त्याचं मन उगाच दुखावलं. या सगळ्यांच्या जोडीला कुठं वशाट भाजण्याचे खरपूस, तेलावर टाकण्याचे खमंग वासही तोंडाला लाळ आणीत होते.

भाग्यानंही वैरणकाडी टाकली होती. मग तो उगा आंगणात डांगणीकडं टकत उदास बसून होता. त्याला जाग आली अन् त्यानं डवण्याची काडी पेटवली. चुलीला फाट्या सारल्या अन् भाताचं भगुलं चुलीवर ठेवलं. रांजणातलं गोडं भातात घातलं. भात रटरट शिजायला लागोस्तवर भाग्या चुलीपुढं चूल फुकत बसला, मग कुळथाचं बेसन त्यात ढवळलं अन् दमला भाग्या पोट फुटीस्तवर जेवला. कसलंच भान नव्हतं. भांडे धुवून हात धोतराला पुसत भाग्या बाहेर आला.

अंगण चांदण्यानं दुधभरल्या भांड्यासारखं भरून गेलं होतं. भाग्याचं मन आनंदलं. त्यानं वर चांदुबाकडं पाहलं, चवाळ टाकून तो बसला. कितीतरी वेळ तो चांदुबालाच हेरीत राहिला. तंद्री लागली, अंगणाअंगणातल्या पोरीसोरींचे त्यांच्यात मिसळत्या आयाबायांच्या किनऱ्या आवाजातले सूर जेव्हा त्याच्या कानी आले तेव्हा त्याची तंद्री मोडलीय तो गलबलला -

चाण्याबाई चाण्या । टिपूच्या चाण्या ॥

चांदण्या घातील्या बाजा । चांदण्या घातील्या बाजा ॥

त्या बाजाव कोन ग निजे । आन् किसनदेव निजे ॥

राधाबाई घालीत्ये वारा । किसनानं पोबारा क्येला ॥

एका पाठोपाठ एक गाणी सुरू झाली. एकट्या भाग्याला ठकीची सय झाली. त्याची भन, ठकी पोरीली धिरून आंगणात खेळायची. त्येची आई गिरजाई तीला आडलं गाणं सांगायची. तिचा लग्नीन झाल्याचं त्याला चांगलं आठवत होतं. तिच्यानंतर अंगणात गाणं फुलवणारी इंदी, तो चांगला बारा वर्षाचा झाल्यावर आली होती. इंदी त्याची बायकू, जीवाला लावून

निगून गेली व्हती. त्याला मंग पिऱ्याची अन् राधीची सय झाली, त्याचं मन कालवलं. त्यानं दूर, किलकिल्या नजरेनं आपल्या जुन्या घराकडं, बुध्या बांड्याच्या घराकडं टकून पाहलं त्या अंगणात सरपंच बाळा रोंगट्याच्या पोरी गावच्या पोरीली घेऊन खेळत होत्या. अंगण भरलं होतं. त्या भरल्या अंगणात भाग्याच्या केविलवाण्या नजरेनं उगा आपल्या आईला, इंदीला, ठकीला अन् राधीला हेरलं. पोरी ओरडून ओरडून गाणी म्हणत होत्या. त्याचं काळीज कापलं. शीतल चांदण्यातही त्याचे डोळे लालबुंद झाले. त्याची नजर त्याच्या अंगणातून बाळा रोंगट्याच्या घरावर खिळली. अन् त्याच्या तोंडून सहजच शिवी बाहेर पडली, “इच्या बायकुली ग्येहे!” अन् तो पुना विचारात गढून गेला. त्याची तंद्री लागली.

‘अडख थू’ खाकरून रामाबानं विचारलं, “भाग्या ज्येवान क्येला रं?” म्हाताऱ्या रामाबानं भाग्याची तंत्री मोडली. अवघ्या डांगणीत भाग्याची जवळ विचारपूस करणारा रामाबा बांडाच होता. त्याचं, भाग्याचा बा बुध्या पाटलावर पडल्यापून मोठा प्रेम. हातातली काठी एका बाजूला सारून ठेवीत रामाबानं आपले काळेकुट्ट घट्टे पडले कुले जमिनीला टेकले. डोक्याचा मुंडासा गुढ्यावर काढून घेतला. खांद्यावरची घोंगडी उगा हलवून जरा अंधरली. कुडत्याची बटणं काढीत त्यानं विचारलं, “भाग्या, कामाचं कुढवरं?” “आलाय हुत”, भाग्यानं उत्तर दिलं. रामाबा भाग्याच्या साऱ्या मोडतोडीचा अन् घडणीचा साक्षी, त्याचं सारं आयुष्य असं एकलेपणानंच ग्येलं. आताही दमला रामाबा बांड्याच्या दोन पाच घरांच्या निवाऱ्यानं डांगणीत होता. सुरकुतल्या रामाबानं डांगणीतल्या गेल्या पन्नास साठ वर्षातल्या घडल्या गोष्टी पाहिल्या होत्या. मुंडासा, कुडता, लंगुटी अन् कानात बाळ्या खांद्याला घोंगडी अन् हातात काठी घेऊन कायम जुन्या दिसणाऱ्या वाहाणाबरोबर त्याचा सारा जन्म ग्येला होता. रामाबा गावचा पाटील पुढारी कधीच नव्हता तरी भजनकऱ्यात एकतारी धरणारा बुवा अन् गावकीत समजुतदार अन् आदबीचा माणूस रामाबा खाली निवांत पसरत भाग्याला हेरीत म्हणाला, “भाग्या का रं?” भाग्या कसल्याशा विचारात गढून गेल्याचं त्याच्या लक्षात आलं होतं. “काय नही येरीच”. भाग्या म्हणाला, ‘आरं काय नही कसा?’ रामाबानं त्याचं मन हलकं करण्यासाठी डकरलं, ‘सय येतीया’. भाग्या म्हणाला, ‘येन्हारच, अरं पर त्येचा असा इच्चार करीत कवर बसणार?’ “ह्या पय जाउंदी”. रामाबाच्या या बोलण्यानं भाग्याच्या डोळ्यात पाणी तरळलं. ‘तालीचा काम झाला रं?’ रामाबानं विषय बदलीत विचारलं, “हा वाघ्याचा दगड रवला”, भाग्यानं सांगितलं तसा रामाबा म्हणाला, “वाघ्याची जगा कर अर कोन नहीतं वाघ्या तुह्यासंग हाये ध्यान ठुयी”. मग असंच कितीतरी बोलणं निघालं. बोलता बोलता दोघंही लुटकले. पहिली झोप झाली अन् भाग्याची झोप उडाली. मग डोळ्यावरल्या चंद्राच्या थारूळ्यात भागा टकत राहिला. आठव होत राहीला. गहीवर येत राहीला. आठव येत राहीला. तगमग होत राहिली. घडलेल्या जीवघेण्या गोष्टी त्याच्या डोक्यात पुन्हा पुन्हा आरड करीत राहिल्या...

४

वैशाख वणवा पेटला तरी भाग्याचा बा पांगाच्या सारखा आनंदानं फुलून गेला होता. त्यानं आपल्या लहानग्या भाग्याचं लगीन काढलं होतं. रामाबानं भंडारदऱ्यातल्या बारकु खाड्याच्या पोरीला, इंदीला मांगना घातला हुता. बारकु खाडा तसा बेरकी. त्याला सात पोरी अन् एकच पोरगा. सांगना, बेटी म्हंजी धनाची पेटी हा त्याचा खाक्या होता. भाग्याचा बा बुध्या म्हंजी आडला माणूस, वाघानं तोडल्या पासून त्यानं अंथरुण धरलं होतं. गावचा पाटील. वाघासारखा गडी पार गरीब गाय होऊन पडला होता. त्यानं अंथरुण धरल्या पासून बारा तेरा वर्षांच्या भाग्यालाच शेतीभातीकडं ध्यान द्यावं लागत होतं. त्याची गिरजाई मोठी समजुतदार अन् सालस बाई. तिला भाग्याकडून सगळं करून घ्यावं लागत होतं. भाग्याच्या थोरला गोविंदा चांगला पंधरा सोळा वर्षांचा ताठा पोरगा पण बुध्यापाटलानं त्याला हौसानं साळात घातलं हुतं. राजूरत सर्वोदयाची शाळा. बोर्डिंगात जेवण खावण समदं फुकट. सायबानं बुधाबांड्याला सारं समजावलं होतं. सायब म्हणजे देव माणूस. बुध्यानं आपलं पहालं पोरगं त्या सायबाला दिऊन टाकलं. खरंतर त्याचं लगीन करायचं पण पोरगं शिकून मोठं होणार या आशेनं बुध्यानं सायबाचं ऐकलं होतं. बुध्या पाटलाचा बारदाना मोठा. बुध्याला एकच पोरगी ठकी. फोफसंडीत केव्हांच उजवली होती. पोरगाही बरा होता, बुधा पाटील तेव्हा जोरात होता, पोरीच्या लग्नात बुध्याचा मोठाच रुबाब. देज भरपूर मिळालं होता. बुध्याही तसा हलकसलका थोडाच होता, चांगला गावचा पाटील. खंडी दोन खंडी भाताचा धनी. नागल्या, वरी, वाल सारं भरपेट. घर, गुरं सगळं होतं. अंगापिंडानंही बुध्या चांगला दाणगादुणगा गडी होता. त्यानं एक दोन वेळा वाघाराला उभं धरून फाडलं होतं. गावात त्याचा चांगला दबदबा होता. मुंडासा कुडता, धोतर, घोंगडी, अन् जाडजूड वाहणा घालून कानातल्या सोन्याच्या चमचमत्या बाळ्या हालवीत देंगा टाकीत बुध्या निघाला की अवघी डांगाणी रामराम करायची, एव्हदंच काय सरपंच बाळा रोंगटा सुद्धा चरफडत रामराम करायचा. अक्कडबाज मिशा अन् त्याच्या भोकरासारख्या डोळ्यात नुसता दरारा भरून होता. पण वाघासारखा गावात हिंडणारा बुध्या बांडा पाटील

असा अबग्या वाघराच्या कचाट्यात, कड्याखालच्या गडद रानात सापडला. रामा बरोबर होता म्हणून रामाबाच्या कुऱ्हाडीनं बुध्याला वाघराच्या कचाट्यातून सोडावला. बुध्या वाचला, पण वाघानं आपल्याला खाल्लं या जाणिवेनं त्याच वाघाचं काळीज दुखावलं अन् तेव्हापासून तो मेंढराच्या मनानं जगत होता. सायबाच्या सल्ल्यानं मुंबई पर्यंत डॉक्टर झाले. औषद पाण्यापाई दोन खाचरं विकावी लागली. पण बुध्याला गुण आला नाही. त्याच्या मनाला हे फार लागलं. बुध्या झिजणी लागला; लक्ष्याच्या बानं मंगळा ठाकरानं सांगितलं, आता आपण जगत नाही याची खात्रीच बुध्याला झाली होती म्हणून तर भाग्यादाच्या लग्नाची त्यानं घाई चालविली होती.

रामाबानं बारकुशी बोलणं केलं मग गावकीतल्या माणसा समोर देज ठरला. दोन पोतं तांदूळ, दीड पोतं नागल्या, तीन पायल्या वाल, अन् सुपारी फोडूनच रामबा बुध्याकडं आला. बुध्यानं रामबाचं बोलणं ऐकून इचारलं, “रामबा ह्या त लय व्हताय रं!” “अर ह्या झाला, पर बारकू नाहीच म्हनताय रं रामाबानं सांगितलं.” तसा रामाबा चिडला म्हणाला, “मला मांगना घालाय सांगलं तवा त कसाय करायचाच म्हन अन् चांगलं पका करून आलू तं आता म्हणी ह्या मद्या डोक्यावर पापच झाला.” रामाबा फुरगटून निघाला. तशी भाग्याची आई गिरजाई पुढं होऊन म्हणाली, “रामबा लगीन करून धियाचा मोंहारं काही लागन त मंग पहू.” तसा रामाबानं डोक्याचा मुंडासा काढून तोंडावरून फिरवला अन् म्हणाला, “असा, महा म्हनना ह्याच ये यगदा भाग्याचा लगीन झालं मंजी मंग त्या ह्या व्हईल.” भाग्या हे सारं ऐकत होता. बारा वर्षांच्या भाग्याला लग्न झालं कशाचं शुभाशुभ नव्हतं. तो बुध्याला वाघरानं तोडल्या पासून आईबरोबर काम करी अन् पाठच्या पिऱ्याला अन् वर्षा दीड वर्षांच्या लहानग्या विठल्याला सांभाळी. आपल्या वडिलांच काहीतरी बरं वाईट होणार म्हणून आपल्याला लग्न केलं पाहिजे एवढंच त्याला समजत होतं. हाताखाली कोणी पाहिजे हे आईचं म्हणणं देखील त्याला समजत नव्हतं. लक्ष्या त्याचा जावीचा मैतर त्याचं लग्न त्याला चांगलं आठवत होतं. भाग्या पाच सात वर्षांचा असतांनाच लक्ष्याचं लग्न झालं होतं. लक्ष्या चांगला दाणगा त्याच्यापेक्षा दोचार वर्षांनी मोठा. आता तर तो चांगला बाप्या दिसत होता. लक्ष्याची बायकू आता बारा तेरा वर्षांची उभारवट्याचं लुगडं अन् फडकी घातलेली लखी मोठी ठसठशीत अन् चुणचुणीत दिसायची. भाग्याच्या मनांत तशीच काहीशी चित्र मनाशी चिरातली होती, अन् लगीन नक्की झालं.

मग रामाबाची अन् गिरजाईची मोठीच धावपळ झाली. भाग्या फोफसंडीत ठकीला मूळ गेला. गोंद्या चांगला आठवीला होता. त्याची परीक्षा चालू होती. त्याला भाग्याच्या लग्नाची क्षीतीही नव्हती. चांगला पंधरा सोळा वर्षांचा गोइंदा आपल्या भावाच्या लग्नाच्या गडबडीत अजून कोठेच दिसत नव्हता. रामाबा, येसू, दुलाजी, भाग्याची आई, भाग्या राजूरत बस्त्याला गेली. बारकू खाड्याकडची मंडळी जमली होती. रामाबानं बाळा रोंगट्या सरपंचाला बरुबर यायला सांगितलं होतं. भाग्याचा चुलत-निलत मामा नागु हरकूशेठकडे आणल्या बायकापोरांसकट कामाला होता. त्याच्या मदतीनं अन् बाळा रोंगट्या सरपंचाच्या

मध्यस्थीनं बुध्याची रदबदली करून भाग्याच्या आईला पैसं काढून दिलं. हरकूशेठनं मोठ्या मनानं भाग्याच्या आईला हातावर पाचशे रुपयांच्या करकरीत नोटा दिल्या होत्या. कसल्याशा कागदावर आंगठे उठवून घेतले होते. भाग्याची आई हरकूशेठच्या पाया पडली. हरकूशेठ हरबला. हे सारं पाहतांना गोंद्याला चीड येत होती पण इमानदार नाग्या मामानं त्याची समजूत काढली. नाग्या लहानपणापासूनच हरकुकडे बापानं घेतलेल्या कर्जाच्या बदल्यात राबत होता. आता बायका पोरानसह राबता-राबता पाच-सात वर्षे झाली तरी कर्ज कायम होतं. नाग्या खुशीनं चाकरी करीत होता. गोंद्याला खरंतर त्याचं बोलणं पटत नव्हतं. त्याला भाग्याचं लग्नच पसंत नव्हतं पण त्याचं कोण ऐकणार होतं, आईनं हरकूशेठला कागद लिहून द्यायला नको होता असं त्याला वाटत होतं; पण बाळा रोंगट्यानं मोठेपणानं सांगितल्यावर त्याचं काही चाललं नाही.

मग हरकूशेठच्याच बाहेरच्या दुकानीत बस्त्याच्या गाठी बांधल्या गेल्या. लुगडी, फडक्या, टावेल, फेटे, टोप्या, चोपडं पांघरूण, आजेचीर, धोतर, बंड्यांना मांजरपाटाचं कापड, ठकीला लुगडं फडकी घेतलं गेलं. रामाबाला मानाचा मुंडासा घेतला. बस्ता अन् मंडळी परतली तसा गोंद्या पुन्हा बोर्डिंगवर परतला. रामाबानं गोंद्याला लग्नाला यायला बजावलं.

बुध्यानं बस्ता पाह्यला. “आन पैका रं?” त्यानं विचारलं भाग्याच्या आईनं रामाबाला खुणवलं तसं रामाबानं सांगितलं, “ह्या असाच तु निस्ता पद्य” बुध्या काहीच बोलला नाही. त्यानं एकदा आपल्या सडलेल्या पायाकडं पद्यलं. त्याच्या डोळ्यात पाणी आलं. रामाबा निघून गेल्यावं भाग्याला जवळ बोलावून बुध्या म्हणाला, “भाग्या, महा काय खरा नाही रं, तुहा लगीन झाला मंजी मपला मी मोकळा. मी जगत नहीं पद्य. तुझ्या बाईला तू पय रं” ... भाग्याचा उर भरून आला. “बा असा कशाला” भाग्याला पुढं बोलताच आलं नाही, भाग्याची आई गिरजाई थिजलेल्या डोळ्यानी हे सारं पाहत होती. सपरात जनावरं हांबरली म्हणून भाग्या वैरणीकाडी टाकायला गेला.

• • •

५

सूर्य माथ्यावर आल्यापासून निघालेलं वऱ्हाड अंधार पडता पडता भंडारदऱ्यात पोचलं. मारुतीच्या देवळात जानोसवाडा दिला होता. भाग्याबरोबर डांगाणीतली बांडे, रोंगटे, भांगरे, इंदे, भागीत, हिले मंडळी आली होती, वऱ्हाड आल्याबरोबर लग्नाची गरबड उडाली. शेवंती झाली, टेंभे पेटले, किनऱ्या आवाजातली गाणी सुरू झाली. मामांनी नवरानवरीला खांद्यावरून आणली, भाग्याचा मामा थेट मोखाड्यातून आला होता. राजूरतला नागमामाही हजर होता. बाशिंंगात बुडून गेलेला भाग्या अन् इंदी, टेंभ्याच्या उजेडात अन् आंब्याच्या डांगल्यांच्या मांडवात खुलून दिसत होते, इंदीच्या करवल्या जोरात ठेक्यात गाणी म्हणत होत्या -

मह्या बापानां मला दिला ग दिला ग ।

मला कळीत नही केला ग केला ग ।

बाप कस्यांला लोभी झाला लोभी झाला ग ।

भाग्याच्या करवल्याही गाणी म्हणत होत्या -

खाड्याची कन्या क्येली । घराना इचा मोट्टा ॥

भावाचा भाऊ महा । बाई डांगाणीचा राजा ॥

कन्यादान, फळ झाले. हे सारं चाललेलं असतांनाच पावण्यांना, मानकऱ्यांना मोहाच्या दारूचा पाहूणचार झाला. लक्ष्या ठाकर यात सर्वात पुढे होता. बापाच्या संगतीनं पोरही तांब्या तोंडाला लावीत होती. खाड्याच्या गावात खाड्यानं डाळभाताचा गुळगऱ्याचा जेवण दिला. मध्यरात्रीच्या सुमारास खाड्याच्या अंगणात रस्त्यावर जागा मिळेल तिथं पंगती बसल्या. वाढ्यांनी वाढप केली. काही गावातले लोक आपली बासनं घेऊन घरी गेली. भाग्याकडचे पाव्हणे रस्त्यातच जेवले, जेवले तिथंच जागा मिळत तिथं लुटकले, या सगळ्या गडबडीत वरबाप म्हणून मिरवायला बुध्या बांडा नव्हता. गावातल्या चार म्हताऱ्यांना बुध्याकडं ध्यान द्यायला सांगून वऱ्हाड काढलं होतं. बाळा रोंगट्यानंही काही कारण सांगून यायचं टाळलं होतं. सगळी लगीन रामाबा, लक्ष्या, लक्ष्याचा बा मंगळा, येसू, दुलाजी आन्

चार आयाबाया यांनीच ओढले.

कोंबडा कोकला. सकाळ झाली. तसं वऱ्हाड उठलं. आवर सावर झाली. बारकून गावाच्या कडंपर्यंत वऱ्हाड वाट लावलं. आयाबायांनी डोळे पुसले. पायपीट सुरू झाली. लक्ष्या आणि दहा-अकरा वर्षांचा पिऱ्या रात्री भाग्याची वरात काढायच्या विचारात होते. लक्ष्यानं कांबड्याची पोरं बोलवली होती. नवरा नवरीला वऱ्हाडतल्या दोन बाप्यांनी उचलून घेतलं. भाग्याच्या आईचा मळवट भरलाय मुखडा नथीच्या तालावर दिमाखानं इकडं तिकडं हेरीत होता. मुळात डांगणात लाखात सुंदर गिरजाई वरमाईच्या तोऱ्यात चालत होती. गोंद्या परस्पर राजूरात निघून गेला होता. भाग्याच्या आईला लेकाला अन् सूनंला केव्हां बुध्याच्या पायावर घालते, असं झालं होतं. करवल्या गाणं म्हणत होत्या -

पोरी रडु नकु ग मना मंदी

तुला दिलं नही ग वना मंदी

सासरा तुहा बापावानी तुला वागवील ग लेकीवानी

पोरी रडु नकु ग मना मंदी

तुला दिलं नही ग वना मंदी

वऱ्हाड गावात शिरलं. सगळं गाव गप्प दिसत होतं. बाळा रोंगटा सरपंच तेव्हा वट्ट्यावर उभा होता. बुध्याचं घर मध्यावर. वऱ्हाड दिसलं तसा बाळा रोंगटा बुध्याच्या घराकडं गेला. भाग्याची आई लगबगीने पुढं झाली. चार-पाचशे वस्तीच्या गावातील म्हातारी माणसं अन् पाचसात पोरं बुध्याच्या अंगणात बोडकी बसली होती. गिरजाई धावली, पाठुपाठ ठकी, लक्ष्या, वऱ्हाड सारे आले. अंगणातल्या माणसांनी तोंडं फिरवली. भाग्याच्या आईचं काळीज कापलं. तिनं पुढं सरून कवाड ढकललं अन् समोर बुध्याचा मुडदा पाहून ती कोसळली. ठकी, पिऱ्या, भाग्या आरडले. सारं वऱ्हाडच कावरं झालं. भाग्या उरी फुटला. इंदीला धिऊन आलेलं वऱ्हाड मौतीच्या कामाला लागलं. आयाबायांनी इंदीच्या नावानं बोटं मोडली. ठकी, पिऱ्या अन् नकळता विठल्या गिरजाईच्या कुशीत शिरून आकांत करीत होते. रातोरत गोंद्याला राजूरात निरोप गेला. भाग्याच्या लग्नासाठी पुढं झालेल्या रामाबाला मौतीसाठी पुढं व्हावं लागलं. बाळा रोंगटा पुढं होऊन समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत होता, मग सकाळच्यापारी बुध्याला वाघुबाच्या माळावर वाघुबाच्या शेजारी समाधी मिळाली. त्यानं कितीतरी वेळा वाघुबाजवळच समाधी बांधायचं रामाबाजवळ सांगितलं होतं. माती लोटून वर वीटाचा दगड मांडताना बुध्याचा आत्मा शांत होत होता. वाघराशी झुंज खेळणारा एक वाघुबा कायमचा वाघुबाच्या कवेत शांत झोपी गेला होता. गिरजाईवर आभाळ कोसळलं होतं. तसा भाग्या बाप्या झाला होता.

• • •

६

गेल्या पाच सात वर्षांत लगोलग बऱ्याच घटना घडत गेल्या. गोंद्याला ममयला नोकरी लागली. कुठल्याशा कारखान्यात; भाग्याला त्याचं नावही नव्हतं. पहिलं दोन तीन वर्षं नियमानं गोंद्या दिवाळीच्या सणाला डांगणात यायचा. दाणे धिऊन जायचा. आईच्या मागं लागून चांगल्या भातखाचरांचे दोन तुकडे विकून टाकले. अन् मुंबईत काय कायनु केला. गिरजाई दोन तीन वेळा ममयला जाऊन आली, गोंद्याजवळ महिना दोन महिने राहीली की काहीतरी कारण काढून गोंद्या तिला गावाकडं लावून द्यायचा. वारणघुशीच्या कडाळ्यानं शिकलेलं प्यार कवाच हेरलं होतं. आपली दोन चार बुकं शिकलेली पोर गोंद्याच्या गळ्यात मारली होती. थाटात लग्नीन झालं. भाग्याची आणखी दोन चांगली खाचरं लग्नात जिरली. आईच्या दैवासाठी कर्म केलं अन् कर्म दैवाच्या आड आलं. गोइंधानं गावाकडं यायचं सुदिक टाकून दिलं. भागा मनात काय उमगायचं ते उमगला. आता भाग्यादाला कशीबशी पोटापुरती वाघदरीतली दोन वढ्यातली खाचरं अन् वाघुबाच्या माळावरची भोंदडपट्टी राह्यली. भोंदडपट्टी म्हणजे ओसाड माळच. तिथं बुध्यानं कधी औत सुद्धा घातला नव्हता. इंदीला करून आणल्याबरोबर बुध्या गेला अन् गिरजाईचं कान आयाबायांनी भरले. इंदी बापाकडंच न्हायली. गिरजाई, भाग्या, पिऱ्या अन् लहानगा विठल्या वाघदरीत राबायची. कधी मधी तर मोलमजुरीलाही अलिकडं जावू लागली होती.

सरपंच रोंगट्यानं गिरजाईकडं चांगलं ध्यान दिलं होतं. त्याची उठबस घरात वाढली होती. रामाबाला हे पटत नव्हतं. कळत्या भाग्यालाही बाळ्या रोंगट्याचा लघळपणा आवडायचा नाही. बाळ्या रोंगट्या बुध्याच्या वयाचा. लहानपणी वाघेश्वर, वाघदरी, वाघुबाचा माळ, हरिचंद्राच्या गडाअलकडच्या दऱ्यातला रान, नागझरी या सगळ्या जागांवर बुध्या अन् बाळ्या जोडीनं जायचे. बुध्याचा बा पाटील, बाळ्याचा बाही चांगला मोठ्या बारदान्याचा. शेतीभाती महामूर, बाळ्या त्याचा एकलाच पोरगा, बाळ्याचा बा पक्का गावगुंड लफडबाज माणूस. बुध्याचा बा पाटीलकीच्या मोठेपणानं त्याला नेहमीच डाफरून दापायचा. बाळ्याच्या बाला ह्या आवडायचा नाही. त्यानं पाटला विरहीत गावकीत काहीबाही सांगून गाव फितवला

होता. दोघात कायम वैर पेटट न्हायलं. पण बुध्या अन् बाळ्या यांच्यात कधी त्ये दिसलं नाही. पण गिरजाईच्या लग्नानंच तो डोंब पेटवला होता. बाळ्या अन् बुध्या चांगली कळती झाल्यावर मग त्यांची लग्न झाली. बाळ्याला गिरजा लयच आवडली व्हती. चुलत मामाची पोर. बाळ्याच्या बानं पोर मिळवण्यासाठी लयच धरण धरलं. पण गिरजाचा बा बुध्याचा सख्खा मामा. त्यानं रातोरात बाळ्या ऐवजी बुध्यालाच पोर द्यायची ठरवलं, बाळ्या पक्का हिरमुसला, बुध्याच्या बा नं रिसेवें मोठं लगीन केलं. वरातीचा थाट अवघ्या डोंगाणीत नामी झाला. बाळ्याचा बा अन् बाळ्या मनी जळले. बाळ्याच्या बानं मग आठ दिवसानं रणदाच्या पाटलाच्या पोरीशी बाळ्याचं लगीन लाऊन दिलं होतं. वरात बुध्याच्या वरातीवर काढली होती, पण बाळ्याच्या मनातली गिरजा गेली नव्हती.

बुध्या वाघासारखा माणूस. बाळ्याला त्याच्या वाटं जायचं जमलं नव्हतं पण त्याच्या नाकावर त्यानं गाव फितवून गेली अनेक वर्षं सरपंचपद टिकवलं होतं. गावात मोठेपण अन् जरब निर्माण केली होती. तरी बाळ्या बुध्यावर जळत होता. गिरजाईवरचं त्याचं लक्ष उडालं नव्हतं. गिरजाईच्या त्ये ध्यानात येत होतं. पण तिनं कधी वाच्यता केली नव्हती. निमूटपणे सारं सोसलं होतं. तिच्या या स्वभावामुळं धुमसती आग कधी भडकली नाही एव्हदंच. बुध्या गेल्यापासून त्यानं येजा उठबस वाढवली होती. हे रामाबा हेरीत होता. पण तरी काही बाबतीत त्याला त्याचीच मदत घ्यावी लागणार होती, म्हणूनच तो गप्प राहात होता. त्यात बुध्याची पोरकी पोरं मोठी व्हायची होती. बुध्या गेल्यानंतर बाळ्यानी गिरजाईला अन् पोराना अधूनमधून कामालाही बोलावलं होतं. गिरजाईही पोराना घेऊन जात होती. भाग्या, पिन्या मात्र मनातून चिडत होते. गिरजा पहिल्यापून देखणी ठसठशीत शिणंची. आठ नऊ बाळंतपणं होऊनही पस्तीस छत्तीस वर्षांची गिरजा देखणी दिसायची अन् बाळ्या रोंगट्याचं नाक फुरफुरायचं. तसा बाळा रोंगट्या पाच सहा पोरींचा बाप होता पण अजून पोरगा मात्र त्याला नव्हता. पहिल्या गिरजाबरोबर केलेल्या बायकुला पोर होत नाही म्हणून त्यानं टाकून दिऊन लक्ष्मीला करून आणलं होतं. लक्ष्मी नीटस, सालस होती. तिला पोरी झाल्या होत्या; तरी बाळाच्या मनातली गिरजा हालली नव्हती.

रामाबानं भाग्याच्या बायकुला इंदीला घरी आणायचं ठरवलं. इंदीला आणलं म्हणजे घराचं पोरकेपण जाईल अन् घराला घरपण येईल हा त्याचा सरळ हिशेब गिरजाईलाही पटला होता. भाग्याही आता चांगला आठरा एकोणीस वर्षांचा तरणाबांड बाप्या झाला होता. अन् इंदी आता पदरकरीण जाणती पोर झाली होती. लक्ष्यानंही भाग्याला इंदीला घिऊन यायचा सल्ला दिला होता. भाग्या, गिरजाई, रामाबा, लक्ष्या एकमोहरी बसले. इंदीला घिऊन यायचा विचार पक्का झाला. गिरजाईनं खरं तर गोंद्याच्या जीवावर चांगली उभारी धरली होती, भाग्याचं दुसरं लग्न करून द्यायचाही तिचा विचार होता पण गोंद्यानी तिची सारी निराशा केली होती. म्हणूनच तिनं इंदीला आणायला होकार दिला होता. इंदी आली तर इंदी, भाग्या, पिन्या अन् ती मिळून भरपूर राबता येणार होता. सात आठ वर्षांचा विठल्या आता गुरं घेऊन जाण्याच्या तयारीचा होता.

रामाबा मंज गावातला देव माणूस, भाग्याचं घर उभं राहावं म्हणून त्याची सगळी धडपड. रामाबानं लक्ष्याला सारं समजावून सांगितलं. लक्ष्या मूळचाच समजूतदार ठाकरगडी. लक्ष्यानं लखीच्या कानावर घातलं. तिलाही तो विचार पटला, अन् मग रामाबा, लक्ष्या अन् भाग्या इंदीला आणायला भंडारदन्याला निघाले.

• • •

७

बारकू खाड्याच्या घरापुढं मंडळी आली तेव्हा समोरूनच इंदी गुरांना धिऊन परतत होती. इंदीची अन् भाग्याची नजरानजर झाली तशी इंदीनं नजर चोरली अन् लगबगीनं गुरांली सपरात ढकलून इंदी पसार झाली.

बारकू वट्ट्यावरच चिलीम फुकीत बसला व्हता. रामाबा पुढं आला. बारकू तिरक्या नजरेनं आल्या पाहुण्यांना हेरीत व्हता. 'राम राम बारकुबा' रामाबानं आदबीनं अन् बारकूचा कल जोखीतच रामराम केला. रामाबाच्या सुरात लक्ष्या भाग्यानं सुर मिळवला.

“रामराम, बसा” बारकू फूक मारता मारताच ओट्याकडे नजर टाकून म्हणाला. मग रामाबानं स्वतःचंच कांबळं हंथरलं अन् काठी एका बाजूला सारीत डोक्याचं मुंडासं हातात घेत बसकण मारली. भाग्या अन् लक्ष्यानं त्याचं अनुकरण केलं. बसत्या रामाबाकडं बारकू बारीक नजरेनं हेरीत होता. अन् पुन्हा त्यानं चिलमीची मूठ तोंडाला लावून जोराची फूक मारली. जणू आपले लक्षच नाही असंच त्याच्या चेहऱ्यावरून वाटत होतं, मग रामाबा जरा वाट पाहून खाकरला, 'अरं, बारकू काय पानीबिनीतं दिशील का नाही' बारकूला हे बोलणं बरोबर लागलं. त्यानं आपला मोहरा रामाबाकडं वळवीत आत हाक दिली, “दगडे, पानी आन रं मोठं पाव्हनं आल्यात.” बारकूनं आपल्या फांगुडबाज मिशाळ जाड ओटातून अशी काही करडी हाक दिली; की भाग्या अन् लक्ष्याची डोस्कीच फिरली, “रामाबा आम्ही चालो तू बस इठ पानीपीत आमी का वाटाचे चोर आह्यात काय?” भाग्या तिरीमिरीसरशी उठला. रामाबानं त्याचा हात धरला अन् खाली बसवला. लक्ष्याला आपल्या सुरकुतलेल्या उजव्या हाताने खुणावलं तसं दोघे निमूट खाली बसले. बारकूच्या चेहऱ्यावर मिशकील हास्य पसरले. तो उसन्या रागाने उभा राहीला. त्याचा उभा कभिन्न देह ताठरला. डोक्याला मुंडासा अन् कमरेला लंगोटी सोडली तर बारकू उघडाबंब व्हता. “काय रं रामाबा म्या काय तुमाली बोलया आलतु काय रं? मद्या दारातून दोन घास खाल्याशिवा आन पानी प्येयल्या शिवा जायचा नाही.” बारकूचं बोलणं रामाबाच्या लक्षात आलं. इतक्यात दगडी पानी धिऊन आली. केळीतून तांब्यात पानी ओतून तीनं पावण्याला दिलं.

तवर बारकूचा एकुलता एक पोच्या स्रावणा आला, मोठा दिलदार पोरगा. पिळदार अंगाचा, धोतर बंडी अन् टोपशी घातलेला भाग्याच्याच वयाचा स्रावणा पक्का बाप्या दिसत होता, भाग्याला पाहून त्याला आनंद झाला. “रामराम पावनं कवशिक आलता?” स्रावणाच्या बोलण्यानं भाग्याला अन् लक्ष्याला मोकळं मोकळं वाटलं. “काय इचार?” स्रावणानं पुढं विचारलं. रामाबानं मन मोकळेपणानं सांगितलं, “इंदीला न्यावा मंतो. इंदी मोठी झालीय कामाचयबी लईच त्या ह्या व्हताय.” “मंग न्या जावा. कंदी सकळचं निंगता?” स्रावणानं इचारलं तसा बारकू एकदम ताठ झाला, “आरं बा च्या! जावा म्हनं, पोर मही का तुही रं? कार इंदीच्या पायानं बुध्या ग्येला म्हनं ना? आन इंदीला काय येत गेत नही म्हनतीना तिची सामू? करा व्हारं, मोठ्या पायगुनाची दुसरी पोर. मी मद्या इंदीला दुसरा दाद्या करून देनार आहे.” बारकूनं ठणकवलं. “तसा नव्हं बारकू, झालं ग्येलं प्रवराला ग्येलं आरं दुखात रागात काय काय बोलताय मानूस. आता उजूक भाग्या इंदीला निया आलाय नव्ह!” तसा बारकू परत डाफरला, “आता काय रं लोकाकं मंजुरी कराया लावू, समदा त्या गोंद्याच्या उराव घातला मद्या पोरीली काय रयलं का?” तसा लक्ष्या मधीच बोलला “बारकुदा तीठं तुही पोर उपाशी नही रयली मंजी झाला ना? आन लोकाकं मंजूरी कराया नही जायाची.” रामाबानं लक्ष्याचं म्हणणं लावून धरलं तसा स्रावणा बोलला, “बाबा मंग काय झाला रं लावाया?” स्रावणाच्या बोलण्यानं भाग्यानं धीर करून म्हटलं, “पायजा, मद्या घरला म्या काय पोटाला कमी करायचू नही. पाठवायचात पाठीव नहीस फुकाट लगीन नही लावला. भला देज दिऊन लगीन क्येलता समद्या गावकीच्या लोकांना ठावूक हाये.” तसा बारकूदा जरा खाली आला. मग स्रावणानं म्हादुबाला आन राघुबाला बोलीवलं. बारकूची समजूत घातली. मग बारकू खोडा घालून म्हणाला, “पोर येया तयार आसन तं लावतो”. स्रावणानं इंदीला तयार केलं अन् इंदी डांगणीत आली.

• • •

८

बाजारकऱ्यांची वाट चढाउताराची. गुडघेमोडीचा घाट. मावशीचा. एक डोंगर ओलांडून गेल्यावर पलकडच्या माथ्यावर झाड दिसतंय. हांग तिठं ग्येलं का डांगाणीची वाट समुरच. तुडावलेली गुरुवाट. माणूस, बाया समदी याच वाटाना येतात जातात. समोरच्या बाजाराला राजूरत यायचं म्हणजे पद्यल्या दुसऱ्या कोंबड्यालाच निंगायचं. सूर्य माथ्याव येई पोहोत राजूरत. बाजारपानी आटापला का तिसऱ्या पहारा निंगायचा, पाय उचलून. का रातचा ठेप्याला डांगाणीत. माथ्यावरच्या झाडापासून खाली नागझरी पोहोत धामणी सारखी वळवळती वाट. नागझरीला मंजी बारा महीनं पाणी. देवाची करणी. उन्हाळ्यात डांगाणीच्या विहीरीचा पानी आटला का चार महीनं नागझरीहून पाणी वाहायचा. गवतकाडी, रान, दगड, धोंडे, शेंबड्या पोरपासून म्हाताऱ्या डंगऱ्या पोहोत. शेरडा करडापासून हेल्या बैला पोहोत. समद्याली परिचित. चार महिन्यात ठाकरवाडी, डांगाणी, मावशी, हिरेवाडी, कोळवाडी अशा पाच सात गावच्या वाटा जीवंत होऊन नागझरीव धावत सुटायच्या. तांबड्या जर्द मळवाटा बोलक्या व्हायच्या. पोरीसोरींच खिदळणं, बांडांच उंडारणं, सासवांचा सासुरवास, पाटील पाटलीणीचा तोरा, भाऊबंदकी, वादावादी, तंटे बखेडे, कट, लफडे, सौदे समदं नागझरीला येऊन मिळायचं. नागझरीव थांबून ओले सुके दोन घास खाल्ल्याशिवाय अन् नागुबाला दंडवत घातल्या शिवाय बाजारकऱ्यांना पुढं जाता येत नाही.

डांगाणी गाव मोठं चावट! जवळ येईपर्यंत दिसत नाही. भल्या दरडीच्या चढान यंगून गेल्यावं; पल्याढ दडून बसलेली दिसायला लागती डांगाणी. भवताली तांबडी मुरमाड टेकाडं त्याच्या खंगळीला डांगाणी कशी कोंदणातल्या हिरकणी सारखी दिसते. भवती तांबड माळांची पसरण, मागं काळ्या कातळांची आभाळाला भिडण्याची स्पर्धा, बांडे, रोंगटे, इदे, हिरले, धांडे यांची दोनेकशे उंबऱ्याची डांगाणी! बांड्यांची पाटीलकी, गाव सरपंच, बाळा रोंगट्या, एकदोन तलवार कांड्याची घरं, पलिकडं ठाकरवाडी गावची. उघडे, मधे, ठाकर. कळसाईचं टोक, रतनगडाच्या डोंगराचं भोक, हरिचंद्राची तारामती, कोंबड्याच्या गडदी सगळी सह्यशिखरं डोकून डोकून डांगाणीत पाहतात. या डोंगराच्या

पायथ्यापासून डांगाणी भोवतीच्या माळापर्यंत पसरलेलं गच्च रान डांगाणीच्या माळांना मात्र शिवत नाही, डांगाणीतली घरं म्हणजे भल्या भल्या ओट्यांवर चारबाजूना उताराची शंकूसारखी, कळसाईच्या टोकासारख्या छपराची घरं, लहान मोठी, तीनखणी, पाचखणी, सातखणी. दोनतीन दालनी घरं थोडी, बहुतेकांच्या झोपड्याच. भल्या मोठ्या! गुरामाणसांनी यकमोहरीच राहायचं. आडव्या बांधल्या दांडानी घराचे दोन भाग व्हायचं, गुरांच एक, माणसाचा एक! खणाच्या घरांना गुरांच सपार कुडवलेलं. वेलींनी शिवलेली, मोठी घरं नळीच्या कोलारानं शेकारलेली, काहीकाही घरांना तर कुठं कौल कुठं पेंढ्या - घराच्या भीती दगडाच्या, मातीच्या, झोपड्याच्या भीती कारवाच्या कुडाच्या. भोती ओटे, तांबड्या मातीनं गर्द सारवलेले. घरं अशी पांगलेली इठ, तिठं, इठं तिठं, अलकड पलकड! घरांच्या मागली मोकळी जागा मंजी रस्ते, घराघरांच्या बाजूला अंगणात काट्यांच साठवण, गवताची गंजी.

डांगाणीत शिरताना मारुतीचे देवूळ. देवळावर अलिकडे इंग्रजी कौलं पडली होती. बाळा रोंगट्या सरपंचाची करामत त्याची खूप त्याच्या घराच्या छपरावरही दिसत होती. आइलपेंटच्या डब्या खांब रंगवायला नासल्या होत्या. भीतींना सीमीट लागलं होतं. देवळातला मारुती पिढ्यापिढ्याचा, चावढी, शाळा, तिथंच घरघराच्या बापय माणसांना उन्हा पावसाळ्यात आसरा. पावसात, हिवाळ्यात देवळात धुनी पेटलेली. भलं शेड, पोरांनी घातलेलं आमदाराच्या वशील्यानं बाळा रोंगट्या सरपंचाने देवळाची सुधारणा केली. रामाबा, येसू, दुलाजी, भाग्या, बाळ्या कधीकधी बाळा रोंगटा स्वतः देवळात भजन करायचे. गावकीच्या सभा इथेच व्हायच्या. एखादेवेळी ससा बसायचा.

गावात बुध्या बांड्याचं, पाटलाचं घर जून सातखणी तीन दालनी. लागून मोटे गुरु सपार, भक्कम! नळीच्या कौलाचं, दांड्या पटईचं घर, वर उतरती माडी. त्याच्या रिंसीवर बाळ्याच्या बान गावात तसंच घर बांधलं होतं. अशीच काही मोठी घरं गावची शोभा! रामाबाची मात्र मोठी झोपडीच होती. बाळा रोंगट्याच्या घरापुढं बैलगाडी अवध्या डांगाणीतली एकुलती एक! एकदोन कोंदडी पण तेही फाटके, तशी डांगाणी गरीब. तरी रोजचं पांच पन्नास लिटर दूध मावशीत जायचं. डेअरीला. पांचपन्नास कोंबड्या सोमारच्या बाजारला जायच्या राजूरत.

डांगाणीत यायला बाळा रोंगट्यानं आमदाराच्या वशील्यानं सडक आणली होती. एकाच पावसात ती एवढी उघडी पडली! छाती एव्हढाले धोंडे अन् कमरे इतकाले खडे त्यातून यखादी बैलगाडी कशी रखड करीत पार शिरपूजाहून राजूरत जायची. पाच पाच वर्षानी एकदोन वेळा जीप येण्याजाण्या पुरता रस्ता झाला होता. तों जीप फिरताच धुवून गेला होता.

मारुतीच्या देवळा मागं दरड उतरून गेल्यावर गांवकीची विहीर. आठ-नऊ महिने पाणी टिकायचं. मग खडखडाट .विहिरी पासून डांगाणी पर्यंतचा रस्ता पांदीचा चढ्यादरडीचा. आंबा, महारूक झाडाचा मोठा मजेदार, नथांची गुराची ये जा तिथं सारखीच असे.

बुध्या बांडा गावचा पाटील, जिवाभावाचा, आडल्यापडल्यांना मदत करायचा.

सर्वांबरोबर उठबस करायचा. पण बाळा रोंगटा सरपंच गाव फितवायचा. गावात साध्या पण दिलदार पाटला पेक्षा बाळा रोंगट्याचं मोठेपण. बुध्या बांड्याला वाघानं तोडल्या पासून बाळ्या मोकाट सुटला होता अन् आता तो राजा झाला होता. डांगाणीतल्या घराझोपड्यातून राहणाऱ्या रख्मी, विठल्या, देवराभ्या, येसुबा, दुलाजी यांनी बाळा रोंगट्या बरोबर आलेल्या लोकांची भाषण ऐकली. बाळा रोंगट्याच्या पुढारीपणाला माना डोलावल्या होत्या; तरी डांगाणी होती तिथं अन् तशीच होती. बाळा रोंगट्यानं बोलावलं की ऐकायला यायचं. ऐकायचं, तिथं विसरायचं अन् आपल्या कामाला लागायचं. बाळ्याला कधी कोणी आडवं बोललं नाही, कोणी कधी गावकीचा हिशेब विचारला नाही. बाळा रोंगट्याचे सगळे व्यवहार डांगाणीच्या डोक्यावरून जायचे.

डांगाणीला गिन्यान देणारा बुळा मास्तर एकुलता प्राणी. तिसरी पर्यंत शाळा. व्हालेंटरी शाळेची झेड.पी. चीं शाळा झाली. बुळा मास्तर कायमचा. बाळा रोंगट्याचा उजवा हात. कोळटेंभ्याहून जमेल तेव्हा शाळेला यायचं. काम पाच सात महिने अन् पगार बारा महिने असा त्याचा खाक्या होता. गावातली सगळी लफडी कुलंगडी आपोआप त्याच्या जवळ यायची.

डांगाणीतल्या सगळ्या लोकांचं राजुरापर्यंत समदं डोक्याचं काम, वैरण असो, काडी असो, दाणे दुणे काही असो, आजारी पाजारी असो, सगळं डोक्यावर वाहायचं. लक्ष्याचा मंगळा ठाकर म्हणजे डांगाणीचा डाक्टर, देव. सारं झालं दुःख त्याच्याकडं यायचं, झपाटलं झुपाटलं त्याला समजायचं.

वाघदरीजवळचा वाघेश्वर म्हणजे जुन्हं म्हादेवाचं देवूळ. त्या वाघेश्वराला शरण जायचं. वाघुबाच्या माळावरच्या वाघुबाला भार घालायचा अन् मारुतीच्या साक्षीने सगळं करायचं. वर्षानुवर्ष डांगाणीतील लोक आभाळानं टाकले अन् धरणीन् झेलल्या अवस्थेत जगत होते. पडल्या पाण्यावर, पिकल्या एकल्या पिकावर डांगाणी जगत होती. त्यांच्या दुःखाचे प्रतिध्वनी डोंगरकड्याच्या पलिकडं कधी पोचलेच नाहीत.

राजुरातले सावकार, वंजारी, व्यापारी, तलाठी, ग्रामसेवक, सेक्रेटरी अन् या सगळ्याकडे घेऊन जाणारा बाळा रोंगट्या अन् बुळा मास्तर डांगाणीतल्या धरतीच्या लेकरांचं रक्त पीत होता. जाळून जगवत होता. तरी डांगाणी जगत होती. दिवस जात होते. नवी दुःख रोज घेऊन नवे दिवस उगवत होते. पाचवी, लग्न, जत्रा, यात्रा, बाजारहट, सौदे, वादे, व्यवहार सारं काही होत होतं. ज्ञानाची पहाट नव्हती तरी माणुसकीचा गहीवर होता. पण त्यास गळ्यावर रोंगट्याचा वरवंटा होता.

• • •

९

काळ्याकुट्ट ढगांनी डांगाणीला कंद कुट्ट अंधारात बुडविलं. कळसाईच्या टोकापासून हरिश्चंद्राच्या माथ्यापर्यंत ढगाडांनी लोंबता चांदोबा बांधला. आभाळाला भोक पडलं. कोसळणाऱ्या सहस्रधारांच्या संततधार हल्ल्यांनी डांगाणीचं शिवार भरभरून भरलं अन् खळखळून ओघळू लागलं. खारं दिसेनाशी झाली. तुडूंब तांबडपाण्याचा समुद्र लोटला. अवघा प्रलय झाल्यासारखं वाटू लागलं. पुढे मागे, इकडे तिकडे पाणीचपाणी दिसू लागलं. डांगाणी आनंदून गेली. थोडा पावसाळा उतार पडताच ओणवीं इरणी गुडच्या गुडघ्या, मांड्या मांड्या चिखलात मुठीमुठी भाताची रोपं लावताना दिसू लागली.

तांबडा माळ आपला तांबडपणा विसरून गेले. जर्द हिरवं कांबळ पांघरून लगबगत्या काळ्या देहांकडे टकू लागले. माळामागचे बोडके डोंगर सहस्रधारांनी स्नान करीत होते. ढगांनीच पासोडी पांघरून निथळत्या उघड्या अंगाला झाकळण्याचा प्रयत्न करीत होते. उतारावरून पाणी खळाळत वाहत भयंकर धबधबे निर्माण होत होते. आंबळ, आळींद, करप, किळकिळा, कटूळ, काबित, कुंभ, सादडा, साग, साल, धावडा, वाहता, सौद, मोयेन, हिरडा, चांदान, जांभूळ, मोट, निंब, खैर, आंबा, अर्जुनसादडा, पिंपळ, पिंपर, पायीर, पांगारा, ओहळा, आसिंद, गोळी, रगतूरुहेडा, चिल्लार अहेकळ, बेल, शेवरी, शिसव, तिसव, लोखंडी, पांढरी, धामटी, धावटी, रिठा, वेळू, लोरघोट, बोंडार, खरमाट, भोगाद, मोदळा, पोगारी, डिनी, कळलाआ, हिंवर एक ना अनेक लहान मोठ्या झाडा झुडपांनी दरीदरीतून, डोंगर पायथ्याशी पडल्या पाण्यात, वीज वादळात, डोंगर टोकाशी स्पर्धा सुरू केली होती. झाडाझाडातून वाहणारे पाणी भुसकून उतारावरच नाही तर धतव्यावरच नदरं पडे. पाऊस पडत होता. रान वाहत होतं. डांगाणीतल्या कोळी ठाकरांचं काम ऐन रंगात आलं होतं. वाघदरीतल्या उरल्या सुरल्या तीन काठ्यांच्या खाचरात भाग्या मोठ्या दिमाखानं उभा होता. सकाळपासून त्यानं निम्म वावर आवातलं होतं. भाग्याची आई मागोमाग पाती लावत होती.

‘इंदे चाल चाल आटूप’, भाग्याची आई बोलली. “आली वलं मला काय चार

हात नाहीत.” इंदी धुमसली. “पिराजी अन् इठल्याचा पग जा. आत्याचा निस्ता मद्यावच डोळा.” इंदी पुढं बोलत न्हायली. कामाच्या वेळेला तिचं हे फिसकारण भाग्याला बिलकूल पसंत पडलं नाही. “आरतिह्या, काम कर म्हनत येरीच बडबड लावलय, इडं उलागल्याव तीठं बाळा रोंगट्याच्या वावरात जायाचय” तवर इंदीनं भाताची रोपा गिरजाईच्या हाती दिली. भाग्यानं त्यातल्या मुठी घेतल्या. सरासरा लावता लावता गिरजाईच्या मूखातून सहज ओव्या बाहेर पडल्या -

वाघ्याचा डोंगर बाई दुधाना नाहतो बया दुधाना नहातो

भाताच्या खाचरी बाई भाताच्या खाचरी बाई किसना आवण्या करितो ॥

भाताच्या ना मुठी बया भाताच्या ना मुठी बया राधाच्या हाती घ्येतो ॥

भाग्यानं हळूच इरणाच्या आडून इंदीकडे कटाक्ष टाकला. इंदी आत्याच्या हातात रोप द्यायला उभी होती पण तीच्या चेहऱ्यावरचा फुरंगटलेपणा जराही कमी झाला नव्हता. “वहने, खेकड पघ मोठी” खेकडी शोधण्यात गढलेला विठल्या ओरडला. “धर जाय खेकड्या दुसरा उद्योग हाये काय?” इंदीनं विठल्याला खुडकावलं. मंग विठल्या खेकसला “खाआला ग्वाड लागल्या नाहीरं.” तसा भाग्या उभा राह्यला अन् त्यानं विठल्याला दापलं. पुन्हा काम सुरू झालं. इंदी फुसफुसत राह्यली. पिऱ्या बांधावरून आंब्याच्या झाडाखाली गुरांली घेऊन उभा होता. तो सारं हेरीत होता, ऐकत होता पण बोलत काहीच नव्हता.

इंदी आली खरी पण तीचं कोणत्याच कामात लक्ष नसायचं. चांगलं चुंगलं खायला नसलं की ती फुरंगटून बसायची. असल्या गायत दोनच दुभत्या. इंदी स्वतःच दुधावर ताव मारायची. आत्याबाई, इठल्या, पिऱ्या एवढंच काय पण खुद्द भाग्याकडंही तिचं लक्ष नव्हतं. गिरजाईनं रामाबाकडं एक दोन वेळा विषय काढला, पण त्यात “व्हईल समदं वले” एवढे म्हणूनच भागविले होते.

भाग्यानं चार दोन वेळा गोडीगोडीत तिच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न केला, पण तीन भाग्याला मुळीच थांग लागू दिला नाही. पदरकरण्या पोरीचं हे विचित्र वागणं पाहून गिरजाईला विचार पडायचा.

गिरजाईनं अन् भाग्यानं कसंबसं काम संपवलं अन् घरी निघाले. वाघदरीतून घरी येईपर्यंत थडथडून थंडी भरली. तशात पाण्याच्या जोराच्या सरी आल्या. इंदीचे दात वाजू लागले. इंदीनं फडकी पिळली. गिरजाईनं तीला दुसरी फडकी दिली. पावसातल्या वाऱ्याने गारठा चांगलाच वाढविला होता. गिरजाईनं चूल चेतवली. इंदी ओल्या आंगानं चुलीजवळ बसली. सपरात पिऱ्यानं गुरांली गोठवून फाट्या चेतवल्या अन् इठल्या पिऱ्या सपरातच शेकायला बसले. इठल्यानं आणल्या वीस पंचवीस खेकड्या जाळात टाकल्या. त्यांचा खरपूस वास येताना पिऱ्या अन् इठल्या आनंदले. गिरजाई जराशी विठल्याजवळ येऊन बसली. तवर भाग्या इरणी नीट अडकवून निथळायला ठिवून; धोतर नेसून आत आला. इंदी शेकत होती. शेकताना कापड वाळविण्यासाठी तिनं फडकी बाजूला गुतवली होती. चोळी, लुगडं नेसलेली इंदी चुलीच्या आत गरम होत होती. ओली चोळी तिच्या घट्ट

गिरेबाज थानाना घट्ट चिबकून बसली होती. पाणी ओघळून गेल्यानं अन् लागल्या उबेनं तीचं सौंदर्य फुलून बाहेर डोकावत होतं. दोन काळी करवंद चोळीतून उठून दिसत होती. वाळत्या लुगड्यातून न्हायल्या मांड्या भाग्याची नजर खिळवत होत्या. चुलीतल्या फाट्यांच्या प्रकाशात इंदीनं भाग्याला पार यडं केलं. शेकता शेकता इंदीनं सहज तोंडावरून गरम हात फिरवला आन ओल्या झिपऱ्या सारख्या करताना सहज मागं पाह्यलं. भाग्याची खिळली नजर तिच्या ध्यानी आली. अन् चुलीजवळ बसली इंदी पेटली. ती उगा फिरून बसली पण लाजऱ्या नजरेतलं मोहरलं हसू तिला दडवता आलं नाही. मग भाग्याला राहवलं नाही. त्यानं गपकोन इंदीला मागून मिठी मारली. इंदी भाग्याच्या मिठीत शिरली अन् आगीचा डोंब उसळला.

गिरजाई आत आल्याची चाहूल लागताच भाग्या पळाला. गिरजाईला हसू फुटलं, खेकड्या खाताना इठल्या म्हणाला, ‘आता कसं खेकड गुळच्याट लागताय रं?’ इंदी निसतीच हसली.

रात्री धो धो पाऊस पडत होता. डांगाणी पावसात रात्रभर निथळत होती. डांगाणी धरत्री गर्भवती होत होती.

• • •

श्रावणी पंचमी आली. नागुबाची पूजा करायला मारुतीच्या देवळामागं नागुबाजवळ गर्दी झाली. नागझरीला पडत्या पाण्यात खेटी झाली, पण नागुबाच्या डोक्यावर हळद कुंकु वाहता आलेच नाही. गेली बाया माणसं पडत्या मुसळधार पावसात परत आली. जेष्ठत सुरू झालेला पाऊस श्रावण आला तरी संततधार पडतच राहिला. उघडला नाही, सूर्य दिसलाच नाही, प्रकाशाचं कवाड उघडलच नाही. पंचमीचे झोके झाले नाहीत. फेर गाणी ऐकू आली नाहीत. नागुबाला निवद करायचा म्हणून झाला, वाहत्या पाण्यानं डांगाणी वाहून जाते की काय असं वाटलं, तशाच आषाढ सरता सरता गावात मरीआईचा फेरा आला. पहिल्यांदा गुरं बुळकांडत होती, मग माणसांना ढाळवांत्या झाल्या. मावशी, हिरेवाडी, कोळवाडीत वाहत्या पाण्यात एक, दोन, तीन, दहा, पंधरा माणसं मरीआईच्या फेऱ्यात मरत गेली.

लक्ष्याच्या बापानं मंगळानं वारं घेतलं. आईला कौल लावला, पंचक्रोशीतल्या पापाचा घडा वाचला. आषाढातल्या औसंला कोंबड्या बकऱ्यांच्या माना कापल्या गेल्या पण आला फेरा जाईना. गुरू, माणूस वाचंना, अन् नागपंचमीचा दिवस उजाडला. नागझऱ्याहून खेड्डी घालून परतलेल्या आयाबाया डांगाणीत मरीआईचा फेरा घेऊन आल्या. पाऊसपानी थांबत नव्हता, फेरा हाटत नव्हता.

भातराचारां पाण्यात कवाच बुडून गेली होती. पानी समद्या वावरावरून फिरला व्हता, पानी पडतच होता, आता सारं आभाळ डांगाणीतच रीतं होतं की काय असं वाटू लागलं, खारचारांच्या सांठी फुटू लागल्या. डांगाणीतल्या बाळा रोंगट्या सकट सगळ्यांची धावाधाव सुरू झाली. रोंगट्याची खारचं दरीदरीतून होती, छातीएवढ्या पाण्यातून जाऊन धोंडे टाकून सांडी राखण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. वाघदरीची सांड कवाच फुटली. गिरजाई, पिऱ्या, भाग्या, इंदी समदे सांड राखायला पळाले, पंचमीचा दिवसही गिरजाईच्या अंगी लागला नाही. दिवसभर पाण्यात राबली. माणसं संध्याकाळी पाण्यातून बाहेर आली, घराकडं निघाली. पाण्यानं निथळणाऱ्या गिरजाईला पिऱ्यानं हाताला धरूनच घरात आणलं.

आज तर पाण्यानं कहरच केला. गिरजाई घरात आली तशी तीन धरणीला हात टेकलं, मागोमाग इंदी अन् भाग्या घरी आले, तेव्हा गिरजाई पोटात पिळगटे देवून ओकाऱ्या देत होती. विठल्या कावराबावरा होऊन पाहात होता. पिऱ्या बाळा रोंगट्याकडं पळाला. बाळा रोंगट्या जातीनं आला. त्यानं काय ओळखायचं ते ओळखलं. त्यानं रामाबाला बाजूला घेऊन सांगितलं, “रामाबा, हेर गिरजा काय जगत नाही. पर तीना घराचा त्या ह्या करून दिलता त्या पद्य नयीतं पोरा..” बाळाचं बोलणं पिऱ्या ऐकत होता. पिऱ्यानं ऐकलं त्याचं मस्तक फिरलं. पण तो तसाच गप्प राह्यला. इंदी गिरजाईला सावरीत होती. दोन आयाबाया भीत भीत मदतीला धावल्या होत्या. बाहेर पाणी कोसळत होतं. आत दुर्गधी सुटली होती. गिरजाईला ढाळ होत होते. भाग्याला रावलं नाही. त्यानं रामाबाला आईवं ध्यान द्यायला सांगितलं अन् आंधाराला चिरीत भाग्या ठाकरवाडीकडं सूसाट पळाला. इंदी आवरत होती. गिरजाई पिळवटून निघत होती. बाहेर पानी कोसळत होतं. इंदीला रामाबानं कसली मूळी उगाळून द्यायला सांगितली. ती मूळी उगाळीत होती. बाळा केव्हाच पसार झाला होता. पिऱ्याची उलघाल चालली होती. तशाही परिस्थितीत बाळा रोंगट्याचे विचार त्याच्या मनात घोळत होते. घराचा विचार त्याच्या मनात आला तसं त्याचं काळीज कापलं. सावकाराच्या मदतीनं बाळा रोंगट्यानं डांगाणीतल्या बऱ्याच लोकांना नागवं केलं होतं. त्यांच्या जमीनी त्यांच्या काळजा पासून कापून घेतल्या होत्या. आपल्या घराचं काय? पिऱ्याच्या भिजल्या डोळ्यामागं विचारांचं काहूर माजलं होतं. गिरजाईला ढाळवांत्या होत होत्या. बाहेर पानी कोसळत होतं. विठल्या इंदीच्या कुशीत शिरून फुटत होता. “भाग्या ऽ कुठाय?” गिरजाईनं खोल आवाजात भाग्याला बोलवलं. सगळ्यांची काळजं हालली. “लक्ष्याच्या बा ला आनाया ग्येलाय” रामाबानं सांगितलं. “मला भाग्याचा बा बलिवताय रं” गिरजाई कुठस पहात म्हणाली. रामाबा काहीच बोलला नाही. बोलता बोलता गिरजाई निपचित पडली. तिची छाती धपापत होती. ढाळ सरत होती.

सपरात गायीचा जोराचा हंबर ऐकून पिऱ्या धावला. कपिला लय जोरात हांबरली व्हती. “जनवार निघालं”. पिऱ्यानं ओळखलं. त्यानं जाता जाताच सपराचा भाला ओढला. सपरात डवण्याच्या पेटल्या काडकीच्या प्रकाशात पिऱ्यानं पाह्यलं. कपिला चारीपाय झाडत पसरली होती. अन् दावणीच्या खांडावर भला मोठा नागुबा फडा काढून दिमाखानं कपिलीकडं पाहत होता, पिऱ्या उभ्या अंगी कापला. त्यानं भाला सरसावला तसा, नाग सळसळून निघून गेला. “आत्याऽऽ अशी कशी रं गेलीऽऽ” इंदीनं आरड केला, तिच्या किंकाळीनं पिऱ्याच्या हातापायातला जीवच गेला. तो धावत आला तेव्हा लक्ष्या अन् त्याचा बा मंगळा घराच्या दारात उभे होते. त्यांनी भाग्याला सावरलं होतं, रामाबानं विठल्याला उराशी कवटाळलं होतं, अन् इंदी उर बडवून रडत होती. पिऱ्या “आयेऽऽ!” म्हणून एकदाच आरडला अन् मग गप्प झाला, बाहेर धो धो पाऊस कोसळत होता. पावसाचा जोर वाढत होता, रान वाहून जात होतं, पेटल्या फाट्या भवती समदी डोक्याला हात लावून बसली होती, मंगळा अन् रामाबा समजूत काढीत होते. मरीआईच्या फेऱ्याला मंगळा आवर घालू शकत नव्हता. पण

दुःखाला आवर घालण्याचा त्याचा प्रयत्न चालू होता. पहाट झाली. पाऊस पडतच होता. गारव्यातली वांबाट वाढत होती. पाण्याचा खळखळाट ऐकू येत होता. डालग्याखाली कोंबड्यांची फडफड झाली त्याच वेळी पलिकडच्या घरातून रडण्याचा आरड ऐकू आला. पलिकडची मोठ्याआई मरीआईच्या फेऱ्यात सापडली. सकाळ झाले तेव्हां येशा बांड्याच्या पोरानं प्राण सोडला. कोणी म्हणे तिरकुट लागलं. उजेडात गावकऱ्यांनी डांगीणीचं सार शिवार पडत्या पाण्यात वाहून गेलेलं पाह्यलं. गेल्या जीवांपेक्षा उरलेल्यांच्या जगण्याच्या दुःखाचं ओझं त्यांच्यावर कोसळलं होतं. नागपंचमी कैक वर्षात असा झोका देऊन गेली नव्हती.

डांगणी वाहून गेली अन् खाचरात उघडं खडक मातीच्या ममतेवीना पोरके होऊन पडत्या पाण्याच्या मारानं कावून जाऊन, केविलवाण्या नजरेनं आकाशाकडे टकत राह्यले.

११

मावशी, ठाकरवाडी, डांगणी, कोळवाडी, हिरेवाडी अशी जागोजागी शेपन्नास माणसं गेल्या पावसात मरीआईच्या फेऱ्यानं मरून गेली. कोळ्या ठाकरांची भातखाचरं उघडी पडली. पुन्हा उभी करायची म्हटलं तर गाडीनं खाचरात खडकावर माती पसरावी लागणार. शेरडं, करडं, गायी, म्हशी, बैल काय काय म्हणून पाण्यानं नेलं नाही! वाघेश्वराच्या पंचक्रोशीत हा प्रलय फारच जाणवला. उभ्या धा बारा वर्षात पंचक्रोशी पुन्हा उभी राहिल की नाही अशी चिंता उरल्या माणसांना पडली. दुःखात सुख म्हणजे गुरांच्या चाऱ्याचा प्रश्न औंदा सुटला होता. वाघदरीतल्या खाचरांच्या फुटल्या वाह्यत्या बांधावर, पडल्या आंब्याच्या बुंध्यावर भाग्या रानाकडे हताश नजरेनं टकत होता, मधुनच त्याचे हात अगम्य प्रश्न विचारीत होते. त्याची आठदहा गुरं हिरव्या रानावर तुटून चरत होती. चांगलं वांगलं खात होती. नवी चघळ टाकीत होती, विठल्या काठी घिऊन “हो S हो S” करीत धावत होता, पंचक्रोशीतल्या खाचराखाचरावर, उतरणीच्या रानावर थोडाफार फरकानं हेच चित्र दिसत होतं. दोन वर्षांचे दाणे झालेले लोक सांधासांधीच्या कामाला लागली होती. राह्यल्या खाचरातून पिवळ्या पडल्या भाताच्या बुडखातून पाणी अजून खळाळत होते, भाता काळी पडली होती. माळाटेकाडावरची अन् मागच्या काळ्या निळ्या डोंगर पोटांची झाडी नवे धांडे घेऊन आपल्या डांगल्या उंच उंच नेऊन डोंगर टोकांशी स्पर्धा करण्यात गुंग झाली होती.

“पका पानी आन उपाशी रानी” भाग्याच्या तोंडून सहज उद्गार बाहेर पडले, इंदीनं अन् भाग्यानं आज राहिल्या रानात वाल, हरभरे, गहू, शेळू फुकून द्यायचं ठरवलं होतं. भाग्यानं लक्ष्याच्या बापाकडून कसंबसं शेर दोनशेर हरभरे मिळवले होते. भंडारदऱ्याच्या शिवारातून स्रावणानं पायली दोन पायली गहू आणले होते. भाग्यानं कामाला उभं न्हायचं ठरवलं होतं.

डोक्यावर टोपला घिऊन इंदी उंबराखालच्या वहाळातून धोंड्यावरून स्वतःला सावरत येताना लचकणाऱ्या कमरेनं भाग्याचं लक्ष वेधून घेतलं. फडकी खालचं भरलं सौन्दर्य लचकणाऱ्या कमरेच्या ठेक्यावर डोलत होतं. बसक्या नाकातली झुलती नथ

इंदीच्या फुगीर ओठांवर ताल देत होती. नथीचा साज, इंदीच्या काळ्या तुकतुकीत उभार गालाचे उंचवटे सूर्यादेवाच्या पिवळ्या किरणात चमक मारीत होते. इंदीचे टपोरे डोळे तोल सावरण्यात दंग होते. इंदीच्या भरल्या वाढत्या लचक लपकत्या अंगावर भाग्या टकतोय ह्याचं तिला भानही नव्हतं. एक धोंडा ओलांडता इंदीचा तोल गेला अन् लचकत अंग एकदम लपकलं. “अरा अरा अरा बजीच!” भाग्या एकदम उठून ओरडला. त्याचवेळी काळ्या भक्कम हातांनी इंदीला सावरलं तेव्हा भाग्याच्या लक्षात आलं इंदीच्या मागं पिऱ्या आला. “पिऱ्या का रं?” भाग्यानं विचारलं. “एरीच!” पिऱ्या म्हणाला “कवशीक आला?” भाग्यानं पुन्हा विचारलं. “ह्या असाच”. पिऱ्या भलतीकडेच पाहत म्हणाला, “अन रातचा” भाग्यानं पुन्हा टोकलं, “रामातेल्याकं, राजुरात” पिऱ्यानं तुटक उत्तर दिलं. “असा! पर गोइंघा....” भाग्यानं डकरून विचारायला सुरुवात केली, “एरीच त्येली यकामांगून येक इचारु नका! कावलाय” इंदीनं मंदीच तोंड खुपसलं. भाग्यानं एकदा पिऱ्याकडं पाहलं, पिऱ्याचं काहीतरी चांगलंच बिनसलं होतं, आईच्या धाव्या नंतर गोंघा आला होता. त्याचं अन् बाळा रोंगट्याचं काही ठरलं होतं. रामाबानंही सल्ला दिला होता. मग पिऱ्यानं गोंघाबरूबर मुंबईला जायचं ठरवलं. जाऊनशान पुरे दोन महिनेही झाले नाहीत तोच पिऱ्या परत आला होता.

मग भाग्या थांबला नाही. हरभरे पेरायला सुरुवात झाली. इंदी फडकीत हरभरे घिऊन भाग्या मागं फिरत होती. हरभरे टाकताना कितीतरी वेळ दोघंही गप्पच होती. “काय रं पिऱ्या असा भुसकुन मंदीच कसा काय आलाय? काय कडका लागलां रं?” न न्हाऊन भाग्यानं विचारलं “भानीचा आन त्याचे कायकायनू झालाय,” इंदीनं माहिती दिली. तसा भाग्या चमकला “मंजी असा काय झाला, चाकरीला जाया लागला व्हता नव्हं?” भाग्यानं विचारलं “कुड गोदीत काय काय जात व्हता” इंदीनं सांगितलं. “आन् मंग?”, भाग्यानं पुन्हा प्रश्न केला, “रातचा, दिसाचा कसायबी जाया लागायचा.” इंदी म्हणाली, “मंग ममयचा कामच तसा रयताय” भाग्यानं समजूत घातली. “अव त्येली खाया पेऱ्याची वकृत पाण्याची सोय नक? भानी म्हन, जान्या हिंडताय! आन घरातबी काय काम सांगाय लागली, मंग काय फिरला डोस्का पिऱ्याचा आनं आला जनु इंदीनं आता एकदमच सांगून टाकलं, “घोटीपून राजुरापोहत पायीच आलाय” इंदीनं सांगितलं. मग मात्र भाग्या काहीच बोलला नाही, त्यानं एक वेळ पिऱ्याकडं पाहलं. पिऱ्या उगा पलकडल्या बांधावर बसला होता, मधूनच कुठेसे टकत होता. मधूनच धोंडा उचलून लांब कुठे भिरकावित होता.

• • •

१२

दुलाजी, रख्या, येसू, रामा, बाळ्या, वाळ्या, मारवती, देवाम्या जमले. दुलाजीनं मृदुंग लावायला सुरुवात केली. पिठाचा गोळा मळला अन् पानावर नीट थापला. दुलाजी मंजी गावाचा मुडदुंग्या. एकदा वाजवायला लागला की त्याचा भजनी ठेका वाध्याची पंचक्रोशी दुमदुमून टाकायचा. लोक म्हणायचे डांगाणीचा दुलाजी बांडा मुडदुंग वाजवतोय. दुलाजीनं मृदुंग उभा करून टंग, टंग, ठोक, ठोक, ठिक् ठिक् चालविलं होतं. अजून रामाबा अन् भाग्या आले नव्हते. रामाबा आल्यावर; एकतारी रामाबा धरी अन् मग भजनाचा सूर रात्रीच्या कीर् शान्ततेला भेदत थेट आकाशाला भिडायचे. “रामाबा नाय रं”, मृदुंग लावता लावता दुलाजीनं विचारलं. “तो नय रं येताय!” कोणील बोललं आणि सगळ्यांच्या नजरा रामाबा अन् त्याच्या बरोबर येणाऱ्या भाग्याकडे लागल्या. रामाबा आला तसे रख्यानं एकतारी त्याच्या हाती दिली, रामाबा बसला. टाळांच्या गाठी सुटू लागल्या. गाठ सोडता सोडताच भाग्या म्हणाला, “रोंगट्याक कोन रं सायब आलय काय कडका लागलाय रं!” “काय म्हन त्या सरकारचा काय मदत काय दुष्काळात आदिवाशांना मिळताय त्येचा त्या ह्यायय,” येसूनं समजली माहिती सांगितली. “मंग येन्हार असन इठ गिन्यान सांगाया” पिऱ्या ठसक्यात म्हणाला. तशी सगळी मंडळी पिऱ्याकडं विचित्रपणे पाहू लागली. “नय तं त्या बाळ्या रोंगट्यानं कवा काय घिऊन दिला रं आपल्या वाट्याला”, पिऱ्या पुन्हा जरा जोरातच म्हणाला तसं रामाबानी मोठ्या मनानं त्याला दापलं, “अरं असं मोठ्या करत्या माणसाविशी बोलू नही.” “बोलू नही गरीबांना ह्या खरा, पर पिऱ्या म्हणताय त्या का खोटा रं?” भाग्यानं पिऱ्याला साथ दिली, तसे सगळेच चमकले. बाळ्या रोंगट्याचा अन् भाग्याचा काय तरी झालाय ह्ये सगळ्यांच्या ध्यानात आलं. तसं रामाबानं पुढहून म्हटलं, “हंगी आवरा एरीच येळ नका घालू.” अन् त्यानं सूर लावला.

अळंकापुरी पुण्ये भूमी पवित्र

स्मरण झालं अन् भाग्यानं “सुंदर त्ये ध्यान...” सुरू केलं. मृदुंगातून गोड बोल निघू लागले. टाळाचा टान, टिण, टणाक ठेका सुरू झाला अन् डांगाणीत संतवाणी मनामनाला

शांततेची साद घालू लागली. वाहून गेल्या भाताचं, मरून गेल्या माणसाचं, जनावरांचं सारं दुःख, मोडल्या भाताखाचराच्या, वाहून गेल्या बांधांच्या, घेतल्या सावकार कर्जाच्या साऱ्या चिंता सुंदर ध्यानाच्या ओवळ्या, भाव भरल्या स्वरूप चिंतनात अनंतात ओघळून गेल्या.

बाळा रोंगटा सायबली धिऊन आला; तरी कोणाचं लक्ष नव्हतं. टाळमृदुंगाच्या गजरात डांगाणीतल्या डांगाण्यांचं सारं ध्यान विरून गेलं होतं. मृदुंगाच्या समेवर बाळा रोंगटा खाकरला; तेव्हा त्या खाकरण्याने अनंतातले जीव लोकात आले. पिऱ्याची भिवई वक्र झाली. रामाबानी डोळे किलकिले केले. भाग्या, दुलाजी, येसू सारी गंभीर झाली. “ह्या पद्या मंडळी, आपल्याकं ह्या ग्रामविकास सायब आल्यात. तवा अशा धोरणांना का ह्या वल्या दुकाळाचं ज्या काय नुकसान झालंय, ते सरकार त्या ह्या देनार हाये. मंग जेचा दोनशे पाचशे हजार जसा असन तसा काय काय मिळन. आपल्या आमदार सायबानं सरकाराक वल्या दुकाळाचा ह्या केला आन तवा ह्या सायब आल्यात. त्या सायबाली आपला काय पसा लुसकान झाला आसन त सांगा. तसा सायबाकं तलाठ्यांना सांगला आहेच...” बाळ्या बोलत होता. माना डोलत व्हत्या. मग सायबाचं बोलणं झालं अन् सायबानं इच्चारलं. तसा भाग्याला दापत असतानाही भाग्या बोललाच, “सायब, झोपडीवाल्या लहान आदिवाश्याला कमी पैसा आन् जेच्याक समजाया महामुर आहे त्येली वर पैसे; ह्या कसा काय हिसाब रं?” साहेब गडबडला पण बाळ्यानं भाग्याला दापलं, “अरं भाग्या, त्या सायबाली इच्चारुन काय व्हईल राजूरात सभात इच्चार.” तसा पिऱ्या यकदम उभारयला आन् म्हणाला, “अरं तुह्या, इठ बोलू नकू आन् तिठं सरपंचाशिवाय दुसऱ्याचा ऐकायचा मेळ नही; ह्या कसा रं?” बाळा रोंगट्या आता चिडला होता. आतापर्यंत त्याला कोणी आडवलं नव्हतं. सगळे माना डोलवायचे, पण बुध्याची पोरा मोठी झाल्याचं त्येच्या लक्षात आलं. “बरा, बरा तीठ म्हावरला तूच बोल वली. काय मंडळी नही मी त्या ह्या करतुत म्हा पक्षी ह्याच ह्या झालाय”, तसं सगळ्यांनीच भाग्या, पिऱ्याला दापलं. रामाबानं मग विचारलं, “ह्या राजूरात कवा हाये?” “ह्यो आईतवार जाऊन म्होरल्या आइतवाराच्या पुढं सोमारच्या बाजाराला” सरपंच बोलला. रामराम करून मंडळी गेली. पुन्हा अभंगाच्या सुरांनी साऱ्यांचं भान गुतवलं पण भाग्या, पिऱ्याच्या डोक्यात विचारांचं काहूर होतं. भजन सरता सरता दमले जीव घोंगड टाकून लुटकले.

• • •

१३

सकाळची वेळ. पिऱ्या अन् विठल्या गुरांना धिऊन परतत होते. सकाळचा चारापाणी आटोपलं होतं. गुरं चांगली जोगली होती. निमूटपणे पुढे चालली होती. पिऱ्याही तसाच मजेत होता, विठल्या मधूनच हातातली काठी कशावरही आपटीत होता. गुरं मारुतीच्या देवळावरून पुढे सरकली. पिऱ्या मागोमाग मारुतीच्या देवळातल्या भरल्या शाळेकडं बघत होता. सात आठ पोरं मास्तरांसमोर बसली होती, मास्तर कधी नव्हे ते पोराना काही तरी सांगण्यात गुंतला होता. विठल्यानं तर अजून शाळेचं तोंडही पाह्यलं नव्हतं. पिऱ्याला मास्तरकडं पाहून हासूच आलं.

बुळा मास्तर कोळटेंभ्याचा. पडल्या पावसात शाळेत त्याचा पायच नव्हता. अधूनमधून यायचा पण डांगाणीत बुळामास्तराचा रूबाब दाणगा. बुळा मास्तर आला की ओट्या ओट्यावरून हाक यायची, गप्पा अघळपघळ व्हायच्या, कार्ड लिहिली जायची, कसली कागदपत्रं वाचली जायची. गावच्या सगळ्या भानगडींचा पाढा आपोआप त्याच्याजवळ वाचला जायचा, बुळा सल्ले घायचा. माना डोलायच्या, कधी नाकं फुरफुरायची, कधी भिवया वक्र व्हायच्या, कधी आवाज दबके व्हायचे; कधी खाणाखुणा व्हायच्या; बुळा मास्तर कोणाशी बोलतांना मग इतर उत्सुकतेनं, कधी भीतीनं, कधी रागानं, कधी आदरानं बुळा मास्तरकडं पाहायची.

बुळामास्तर नावाचा बुळा पण पक्का बेरकी. तालुक्याला राहून शिक्षण घेतलेला. व्हालेंटरी शाळेची जिल्हा परिषदेची शाळा झाल्यापासून डांगाणीच्या शिवारातही त्यानं दोन जमिनी खरीदल्या होत्या. कोळटेंभ्याचा गावगाडा तसा बुळ्याशिवाय हालायचा नाही. तरी कोळटेंभ्याच्या शाळेतली नोकरी त्याला नको असायची. डांगाणीच्या शाळेत गेली पंधरावीस वर्षं त्यानं काम केलं होतं. गावाच्या आताच्या कळत्या कित्येक बाप्यांनी त्याच्याकडून धडे गिरवले होते. अन् तितक्याच लवकर विसरून गेले होते. बुळ्यांनी आतापर्यंत, दहा वीस पोरं राजूरात, अकोल्यात, मुंबईला पाठविली होती, या त्याच्या कर्तबगारीवर गाव खूप होतं.

जागीच बद्धा असलेला बुळा मास्तराचा देह जेव्हा गावात शिरायचा तेव्हा तो उगाचच टोपी सारखी करायचा. दुटांगी धोतराचे दोन्ही पंख नीट सावरून खोचायचा अन् नेहरूशर्ट झटकून पुन्हा धोतरावर टाकायचा अन् मगच रामराम शामशाम व्हायचे. बुळामास्तर जेव्हा हसायचा तेव्हा काळ्या पाठीचं कलींग टरकन फुटल्या सारखं वाटायचं, कानाच्या पाळ्या हालायच्या; बसकं नाक उडायचं; पांढरेभक्कम उभे दात चांगलेच चमकायचे.

बुळामास्तर आला की पहिल्यांदा बाळा रोंगट्याकडे त्याची सलामी व्हायची, मग चार दिवसातलं गावकीचं राजकारण त्याच्या कानावर यायचं अन् मग चाव्या फिरायला सुरुवात व्हायची. बाळा रोंगट्या अन् बुळा मास्तर एकत्र बराच वेळ खलबत करतांना जाताना येताना कोणी पाहिले म्हणजे कोणाचंतरी कोंबडं कापलं जाणार, नाही तर कोंणाचं कोंबडं तरी कोकणार, हे ठरलेलं असायचं.

बुळा मास्तरची शाळा अशी आठवड्यातून कधीतरी भरायची, तरी पोरं रोज यायची. मास्तराची वाट पाहून निघून जायची नाहीतर गावातला कोणीतरी पोरंवर खेकसून डांगायचा “अरं पळा गुरांकं, मास्तर नाही येत आता, मास्तर काय रोजरोजच्या रिकाम्या हाथे काय?” पटावर पंधरावीस अन् हजर पाच सात अशी शाळेची संख्या अन् शाळा तिसरीपर्यंत. वर्षभरात एखादं दोन वेळा शाळेत साहेब नावाचा कोणी प्राणी यायचा. मग बाळा रोंगट्याचीच गडबड व्हायची. शाळे ऐवजी गावाची सभाच व्हायची अन् बुळामास्तर सायबाची अन् सायब बुळामास्तरची तोंडभरून स्तुती करायचा अन् प्रत्येक वेळी या गावाला चवथीपर्यंत शाळा झाल्याशिवाय गावचा विकास होणार नाही हे सांगायचा. पोरंंना शाळेत यायला कशा अडचणी आहेत अन् पोरं शाळेत न आल्यानं घरची कामं कशी चोख पार पडतात हे ऐकून साहेब चाट व्हायचा अन् गावकरी माना डोलवायचे.

आज मास्तर मुलांशी काय बोलतोय म्हणून पिऱ्या जरा निरखूनच बघत होता. तोच बुळाची नजर पिऱ्याकडं गेली अन् ताडदिशी बुळा उठला. बघा बुळा तुरुतुरु चालत कसला जवळजवळ पळतच पिऱ्याजवळ आला. पिऱ्या आचंब्यातच पडला. बुळा मास्तरला एव्हढं प्रेम कसं काय निर्माण झालं हे त्याला कळत नव्हतं. “काय पिराजी काय म्हनतंय मंबई?” पिराजी हे नाव ऐकून तर पिऱ्या सर्दच झाला. “काय ना बा” पिऱ्या म्हणाला. “अरं मंग परत का आला?” मास्तरनी चौकशी केली. “एरीच” मास्तरचा रोख पिऱ्याला कळत नव्हता. “पिराजी अरं बाळा रोंगटा हरकुशेठकून घेतलेल्या पैशाचं सांगत व्हाता. तुझ्या आईनं पैसं घेतलं त्येली जामीन बाळा आहे, खरं काय?” मास्तरनी आता मुद्याला हात घातला. “आसान मंग त्याचे काय?” पिऱ्यानं बाळा रोंगट्याचं नांव ऐकताच तिरकं बोलायला सुरुवात केली. “तो म्हनतोय का हारकुशेठ पैसे मांगतोय.” बुळ्यानं दुसऱ्या खडा मारला, “मंग दिऊका पळून चालो?” पिऱ्या म्हणाला, “तसं न्हाई सरकारातून मिळणार आह्यात त्यातून घ्येतो म्हनं. बाळा रोंगट्यानं काढून देतो म्हून सांगातलाय.” मास्तरानं अचूक नथेतून तीर मारला. “अन् नही दिला तं? काय उपटल काय? घर लिहुन दिलाय त्येली.” पिऱ्या उखडला. “तसं नाही पर घर ग्येलं त कसं हुणार?” मास्तरनं जरा

पोटात शिरून विचारलं. “तवा बाळा रोंगट्यानच सावकाराची समजूत घातली अन् पैसं काढून देतो म्हणाला.” मास्तरनी बाळा रोंगट्याच्या उपकाराची जाणीव करून दिली. पिऱ्या मग काही वेळ काहीच बोलला नाही. त्याला काहीच सूचेना. “भाग्याला सांगतो” पिऱ्या म्हणाला. “ह्या पय आपला घर न जुना आहे त्या जाता कामा नही आन् गोंद्याला कागदचिठ्ठी घालून कायतरी करताल, पर जराशा विचारा विचाराना घ्या. बाळाला मी सांगतो.” मास्तरनी आपलं काम चोख केलं होतं.

पिऱ्या घरी परतला तेव्हां त्याच्या डोक्याच्या चिंध्या झाल्या होत्या. त्याचा मामा त्याच्या म्होरं उभा राह्यला. त्यानं सारा जन्म हरकूच्या घरात राबून राबून घालवला होता. पोरबाळा संगट मामाची सगळी मालमत्ता हरकूच्या मालकीची झाली होती. बाळा रोंगट्याच्या सल्ल्यानं अन् मामाच्या मदतीनं आईनं आपलं सर्वस्व हरकूच्या घरी गहाण टाकलं होतं. छपरात दुबत्या गाया खुंटविताना खुंट्याच्या दाव्याच्या गाठी एकेका विचारा बरोबर पिऱ्या कसून मारत होता. आपल्या गुरावासरांवरून हात फिरवून थाप मारायलाही तो आज विसरून गेला. त्यानं कसंबसं चघळ गुरांपुढं टाकलं अन् तो निघाला. सपराच्या दारातून निघताना त्याच्या डोक्याला ठसकन लागलं तसा पिऱ्या डोक्याला हात लावून मटकन खाली बसला.

• • •

थबथब... थबक, थब थब थबक, भाकरी बडविण्याचा आवाज बाहेरपर्यंत येत होता. सपरांतून, वासरं, पारडं, कोकरं हंबरत होती. उतार छपरांतून धूर निघत होता. विठल्या इंदीच्या पुढ्यात काशाची थाळी घिऊन बसला होता. “इठल्या तुहा भाव आल्यात रं?” इंदीनं विचारलं. “हा!” तांब्यातल्या पाण्याने बासनात हात धुवून बासन बाजूला सारीत विठल्या म्हणाला, “अरं मंग कुठ बसल्यात?” इंदीनं विचारलं, “त्या नही रं बाह्येर वट्यावं”, विठल्या म्हणाला, “पर आज काय गाया पाजायच्या आह्यात का नही? कवा धरून आरडत्या!” थापली भाकरी दोन्ही हातानं फतकुकन तव्यावर टाकीत इंदी म्हणाली. पलिकडल्या वैलावर हूलग्याचं माडगं रटरटत होतं. “काय नु!” विठल्यानं वहीनीपुढं थाळी सारली. इंदीनं उलथन्यानं भाकरी उलथून टाकली. उकळत्या कालवणात नारळ करोटीचा भला डाव डुबवून विठल्याच्या थाळीत रिता केला तसं विठल्यानं वटकन लावलं अन् भाकरीची वाट पाहू लागला. विठल्याला भूक लागली होती. आज दिवसभर विठल्या अन् इंदी रानात गेले होते. “भाकर तुयी” विठल्या म्हणाला. इंदीनं तव्यावरची भाकरी चुलीपुढं शेकली अन् तशीच खरपूस पापुद्र्याची गरम भाकरी विठल्याच्या पुढ्यात ठेवली. विठल्यानं तोडून आणलेली ताजी काकडी पुढं घेतली. पुढ्यातली थापली भाकर तव्यावर टाकून इंदी उठली अन् बाहेरच्या दारात आली. “सावकार आज त गप झालायना?” भाग्या पिण्याची समजूत घालीत होता. पिण्या अजून चिडलेलाच होता. भाग्यानं रोंगट्याचं ऐकून हरकूशेठला मिळाले पैसे द्यायचे नव्हते असंच त्याचं मत होतं. काय खाळं नसतं त्या हारकूनं; असं त्याला वाटत होतं. त्याच्या डोक्यात अजून कॉमरेड देशमुखाचे बोल घोळत होते- “पावसाना आपलं वावर वाहुन नेलय. पैसं मिळलं का सावकार आपलं नशीब वाहुन नेईन. तवा पैकं घेतलं का नीट गावचा रस्ता धरायचा” देशमुख सांगत होते. “अरं काय पैकं सावकाराचा देना दियाला दिलाय? ह्या आमदारानं सरकारातून भांडून पैकं आनलं आन इकडं सावकारालाबी सांगले, अरं काय पुढारी हाये का कसाब हाये!” कॉमरेडच्या भाषणातले शब्द त्याच्या डोक्यातल्या वादळात भोवरे निर्माण करीत होते. पण त्याला

दिसलेलं चित्र उलटच होतं. खावटी, पालेमोड, अन् बांधबंदस्तीसाठी म्हणून अशा तीन तीन प्रकारच्या रकमा लोकांना मिळत होत्या. आमदार स्वतः येऊन लोकांचे मिळते पैसे पाहून गेला. आमदाराची गाडी निघून गेली अन् गावोगावचे सरपंच, ग्रामसेवक अन् वाटप करणारांची आरडा ओरड सुरू झाली. खातेवार नावांचा पुकारा सुरू झाला. अंगठे टेकू लागले. मिटमिटत्या कभिन्न देहाचे, बांधल्या भक्कम मुंडाश्याचे, खोचून करकचून नेसल्या धोतरांचे, उभार वट्याच्या पातळाचे पाठगुळी झोळीत बांधली पोरं घेऊन चालणारे, लेकरवाळ्यांचे, सुरकुतलेल्या जबड्यावर हलत्या नथांचे, तरणे, म्हातारे, राबते, काळवंडले, खोलगेल्या डोळ्यांचे, गुरमी भरल्या नजरांचे, देह, वाहुन गेल्या बांधाचे, उघड्या पडल्या खाचरांचे, खडकांचे, ढासाळलेल्या घरांचे, कुजल्या छपरांचे, मरीआईच्या फेऱ्यात मरून गेल्या माणसांचे-दुःख विसरून आनंदाने अंगठे टेकवीत होते. तुला किती, मला किती, शेतसान्याच्या पट्टीच्या हिशेबात, न समजणारे हिशेब मांडीत होते, सांगितल्या हिशेबाला माना डोलवीत होते. मग सावकाराच्या जाण्यामागे, गावगुंडाच्या इशाऱ्याप्रमाणे निमूटपणे जाऊन कर्जाचा बोटा उतरल्याच्या आनंदात उरला पैसा कडोसरीला मारून बेहोशत होते. रात्रीच्या बेहोशीचे स्वप्न पाहत होते.

तरी कुठे कुठे कॉमरेडान लावलेल्या आगीच्या उगा ठिणग्या पडल्या होता - बाचाबाची होत होती. तरी अखेर व्हायचं तेच होत होतं. आज आमदाराला, सरपंचाला, गावच्या मास्तराला, अन् सरकारच्या सायबाला उगाच दुवा मिळत होता. डांगाणातला कोणी झिंग्या उपाशी राहता कामा नये हे आमदाराचं वाक्य मनाला सुखावत होतं. पण गावांच्या रस्त्याची पायपीट करतांना उरल्या नोटांचा हिशेब ध्यानात येऊन फुलून आलेले चेहरे पुन्हा केविलवाणे होत होते. अन् गावातल्या शिवारात शिरतांना शिवारातल्या उघड्या खडकांकडे पाहून पुन्हा हताश होत होते अन् उगाच न पटणारी एकमेकांची समजूत घालीत होते - “आरं, आपल्याली ह्या दिलाय हा का थोडा दिलाय रं? आभाळ कोसळलाय तवा काय करायचा! आपल्याली काम देनार हाये ना! अरं ह्याय दिला नसतात त काय क्येला असता.” पिण्याला ह्याचीच चीड येत होती. मिळाल्या पैश्यातून पोटाला खाळं असतं मरोस्तवर राबून पुन्हा खाचरं उभी केली असती. सावकार तर पाचवीलाच पुजलाय. हे त्यांचं म्हणणं भाग्यालाही पटत होतं, पण आता हात रिते होते, इंदी दारात दिसली तशी भाग्याला आठवण झाली. दसरा दिवाळी तोंडावर आलीये. इंदी भरत चाललीये. राजुरातून इंदीला लुगडा आनायचा होता. त्यानं केविलवाण्या नजरेनं इंदीकडं पाहलं “पिराजी, गाया पाजायच्या नही काय?” तिच्या म्हणण्या बरोबरच वासरं, पारडं, कोकरं आरडली. तसा पिण्या भानावर आला. “गाया पाजा आन् जेवान करून घ्या मग बसा कवरयं हिसाब करीत.” इंदीला आलेलं हे शानपन पाहून भाग्या गहिवरला. गिरजाई बुध्याला असाच सांभाळायची.

पिण्या भाग्या सपरात चऱ्या घिऊन गेले तशी इंदी पुन्हा सैपाकाला बसली. जळत्या सुंदऱ्या सारं पहात होत्या. चऱ्या भरल्या जात होत्या, विठल्या जेवत होता.

“पिऱ्या आह्या रं?” इतक्यात नाग्यांनं आत डोकीत विचारलं, “गाया पाजाताय”, इंदीनं आतुनच उत्तर दिलं. “आजुकु गया पाजाताय रं?” त्याच्या प्रश्नाला इंदीनं होकार भरला. मग नाग्यांनं “पिऱ्याऱऱऱ” करून हाक मारली. दुधाच्या चऱ्या घिऊन पिऱ्या अन् भाग्या बाहेर आले. तसा पिऱ्या नाग्याला म्हणाला, “कारं नाग्या?” “ठाकरवाडीत जाआचंय” नाग्या म्हणाला तसा पिऱ्या आनंदला. “भाग्या येताय रं?” भाग्याला नाग्यांनं विचारलं, “नकू”. भाग्याना सांगितलं तसं “अरं चाल लक्षाक जाऊ! चाल वली! येरीच त्या त्या करताय!” नाग्याच्या ह्या बोलण्यावर भाग्या तयार झाला. आणल्या नोटातल्या नोटा इंदीकडं देत भाग्या म्हणाला, “आमी ठाकरवाडीला चालोय, तू जेवान करून घी. आमी लक्षाकच जेवनार आहे.”

इंदीनं लक्षण ओळखलं. मग ठाकरवाडीत दारू रीचत गेली, झींग चढत गेली. दुःखं सरत गेली. अवघी डांगाणी बेहोष झाली, शिव्यांचा पाऊस पडला अन् शत्रुत्व वाहून गेलं घशातून पोटात!

• • •

१५

वाघदरीतल्या हरभऱ्या गव्हाची हिरवीगार पानं डोलायला लागली. हालायला लागली. राहिल्या ओलसर जमिनीतल्या खाचरातल्या दुसऱ्या पिकांची आशा पालवली. हिरव्याजर्द माजल्या माळांवर, टेकाडांवर, उतरंडींवर गुंं मस्त चरत होती. ओल्या वावरातून खुरपं फिरवण्यात भाग्या अन् इंदी दंग झाले होते. उठताना, बसताना, चालताना, वाकताना आता इंदीचं भरलं रुप भाग्याच्या नजरेतून सुटत नव्हतं. भाग्या मनातल्या मनात सुखावत होता. इंदी खुरपता खुरपता मधूनच गुणगुणत होती -

डहाळ्या डहाळ्या बाई हारभरा उली उली आला ।

गव्हाळीच्या संगतीना बाई वारा घालीतो होला तोला ॥

हरभऱ्या गव्हाळ्यात कसा झोंबत गार वारा ।

रातीच्या सस्याली बाई झालाई कवळा चारा ॥

भाग्यांनं जवळ येत तिच्या कमरेवर नजर टाकीत विचारलं, “इंदे कितवा रं?” भाग्याच्या प्रश्नानं इंदी भानावर आली. खांद्या अंगावरची फडकी सावरीत वेलातल्या लाजऱ्या काकडी सारखी लाजली. “आरं तुह्या! बोलतयबी नही” तशी इंदी अधिकच लाजली. “असा काय येरीच! पिऱ्या इठल्या हेरीत्यात!” तसा भाग्या मोठ्यानं हसला अन् म्हणाला, “त्ये पय सस्याली वाघूर मांडीताय त्येली सस्याली धरायचा जनु.”

“आरं आरं त्या तिकल्या बाजूनं व्हय, हा हांगी असाच आता गुतव. हां असा असा!” पिऱ्या इठल्याला सुचना देत होता. “हां हां. असाच रं विठल्या, आता पक ससं गुतल्यात रं!” मागून किरटा आवाज ऐकू आला. तसं पिऱ्यांनं चमकून पाह्यलं. बाळा रोंगट्याची पोर राधी डोळे मिचकावून पाहत होती, “कार राधे इड कह्याला आली रं?” पिऱ्यांनं तिड्यातच इचारलं. तिरक्या नजरेनं पिऱ्याकडे पाहत राधी म्हणाली, “ससा कसा गुततो त्ये पाह्यला! मी आल्यांनं ससा पळन का रं विठल्या?” “अरं तुझ्या, पर तुही गुरा सोडून इकील्या वावरात कह्याला आली रं. लुबऱ्यावनी?” पिऱ्या म्हणाला पण राधीच्या नजरेला नजर देणं तो ओशाळपणानं टाळत होता, “अरं पर मद्या गुराचं तुला काह्यालरं

दडलय? मला इकल्या वावरात येया बंदी हाये काय?’ राधीनं उलट विचारलं. पिऱ्या वैतागलाच पण तिऱ्याकडे पाहणं त्याला टाळता येत नव्हतं. “मग बस इड वावरात, मजी सस तुलाच खाया येत्याल” पिऱ्या म्हणाला अन् राधी अशी काही हसली की पिऱ्या खजील होऊन, लाजऱ्या चोरट्या नजरेनं राधीकडं पाहू लागला. तसी राधी मिश्किलपणे म्हणाली, “अरं ससा मला खाया काय येतोय रं, मीच त्येला खाईल!” राधीनं पिऱ्याकडं असं जीव घालून पाहीलं की पिऱ्या पेटलाच.

घट बसायऱ्या आधी दोन दिवस राधी खडकीतून डांगाणीत आली. तिचं अन् तिऱ्या नवऱ्याचं बिनसलं होतं, स्वतः बाळा रोंगट्यानं तिला जाऊन काढून आणलं त्ये दुसरा दाद्या करून देण्याऱ्या प्रतिज्ञेनंच. राधा आल्यापासून गावात राधाविषयी उलट सुलट चर्चा चालली होती. राधाचं लग्न होऊन आठ दहा वर्ष झाली होती. ती चांगली नऊ वर्षाची असतांनाच तिला पोपेऱ्यानं मोठं देज दिऊन करून नेली होती. बाळा रोंगट्याऱ्या घरचा लगीन डांगाणीत चांगलं गाजलं होतं, पण आता ती कायमची परतली होती.

मुळातच देखणी राधा आता अगदी पाडाऱ्या आंब्यासारखी मुसमुसली होती, दुधावर आल्या भातासारखे तीचे डोळे पाणीदार दिसायचे. राधा अशी खळखळून हसायची की डांगाणीतल्या कडेकपारीत तिऱ्या हसण्याचे प्रतिध्वनी घुमायचे. तिऱ्या चेहऱ्यावर नेहमी मोहाचा मोहर फुललेला असायचा अन् चेपुन मारल्या कासोट्यातली जवानी उदून ओसंडून बाहेर डोकायची अन् तरण्या पोरंऱ्याच काय पण गावातल्या म्हाताऱ्यांच्या नजरा खेचून घ्यायची. “पदर येऊन पाच वर्ष झाली तरी पोरबाळ नाही म्हणून नवऱ्याचं बिनसलं” असं कोणी म्हणायचं तर कोणी “पोरच ती लफडबाज नवऱ्यास आकळत नसन” असं म्हणायचं. रस्त्यानं येता जाता कोणी तीला खाकारलं खोकारलं की लहानपणी डांगाणीत उघडी खेळलेली राधा वेगळ्याच मस्तीनं हसायची, गालातल्या गालात हसतांना नागझरीऱ्या भरल्या वाटीसारख्या डोहासारखी खळी तिऱ्या गालाला पडायची अन् ती पुढे जातांना सगळ्यांनाच झींग चढायची.

राधी काही आजच गावात येत नव्हती. ती लग्न झाल्या पासनं किती तरी वेळा गावात आली होती. वर्षातून पाच-सात चकरा तिऱ्या व्हायऱ्या. भाग्याऱ्या पाठऱ्या बहिणी बरोबरची राधा. एकाच दिवशी दोघींचा जन्म पण पिऱ्याची बहीण परिगा वर्षभराची होऊन देवाघरी निघून गेली. राधी लहानपणी कितीतरी वेळा पिऱ्याशी भांडायची. कितीवेळा रानात पिऱ्यानं तिला करवंदा, आळवं काढून दिली होती. लग्न झाल्या पासूनही ती पिऱ्याशी बोलायची पण हळू हळू दोघं कळती होत गेली. पिऱ्या जवान झाला तसा तो ही फटकून वागू लागला अन् बाळा रोंगट्याऱ्या वागण्यामुळं तर त्याचं टाळकंच फिरलं होतं; पण राधाऱ्या डोळ्यातून, न सामावणाऱ्या तिऱ्या अंगऱ्या जवानीऱ्या नजरेतून; पिऱ्याचं राकट अन् उभार उमदेपण अन् नजरेतली जरब तशीच वागण्यातली तडफ सुटली नव्हती.

गेल्या आठदहा दिवसात तर, ती डांगाणीत आल्यापासून ती पिऱ्याला सारखं गाठण्याचा प्रयत्न करीत होती; पण तिला मोका मिळत नव्हता.

आज पिऱ्या वाघूर मांडताना तिऱ्या जाळ्यात सापडला होता. वाघासारखा पिऱ्या राधीऱ्या नजरेऱ्या वाघरात सश्यासारखा अचूक धावला होता, चोरून चोरून त्याची नजर राधेवरच खिळली होती. राधीची फडकी खांद्यावरून ढळली अन् पिऱ्याची नजर बावचळली.

“पिऱ्या मी येऊ रातचा सस्याली?” राधीनं धिटार्डं विचारलं अन् पिऱ्या ठारच झाला. “यियाचा त ये, मी कड्याला नाही म्हनू रं?” पिऱ्या जरा बेफिकीरीनंच म्हणाला. “पय बरां मी खराच यीन आन सस्याला सोडून तू महाच कालवाण करशीन” राधी अशी हसली अन् काठी आपटीत पळून गेली, पिऱ्या पहातच राहीला. नवाटीची कालवड गोऱ्या पाहून उधळावी तशी राधी वाटली!

रात्री टिपूर चांदण्यात जाळ्यातून झुडपातून दबा धरून, श्वास रोखून सस्याची वाट पाहणारा पिऱ्या राधेतच बुडून गेला. एकदोन ससे वाघरापासून पळाल्यावर विठल्यानं गपकीन एक ससा पकडला तसा पिऱ्या भानावर आला. मग एक दोन ससे पकडून रात्री उशीरा पिऱ्या अन् विठल्या परतले.

जेवताना पिऱ्याचं लक्ष नाही हे भाग्याऱ्या अन् इंदीऱ्या लक्षात आलं पण दारूनं पिऱ्या आज पार बाहेर गेलाय असंच भाग्याला वाटलं. पिऱ्याला मात्र राधीची झींग होती!

डांगाणीपर्यंतच्या रस्त्याचं काम नव्यानं सुरू झालं होतं, कामाच्या मोबदल्यात गहू, ज्वारी, तांदुळ असं धान्य मिळणार होतं. रोख पैसे मिळणार होते. मागेल त्याला काम मिळणार होतं. अवघं डांगाण खुष झालं. डांगाणी ही आनंदली, गावागावात कामगार मजुरांच्या टोळ्या करायला सांगितल्या होत्या. स्त्री पुरुष यांच्या टोळ्या, डांगाणीतली सगळी माणसं कामाला लागली, पिण्यानं आपल्या मैतरांची सोळा जणांची एक चांगली टोळी बनविली होती. भाग्याही त्यातच होता. भाग्या पिण्यांची टोळी म्हणजे पोलादी पहारीच. खडकाला त्याच्याकडे पाहून भीती वाटायची.

कामावर एक मुकादम मुरुम खोदायचा अन् रस्त्यावर टाकायचा, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना दरडीची कटींग करायची. रस्त्यातले मोठे धोंडे शिळा, हालवायच्या, रस्त्यावरल्या खंगळी दगड धोंड्यानी भरायच्या, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला गटारं खोदायची. भाग्या पिण्यानं आपल्या टोळीत लक्ष्या ठाकरालाही घेतलं होतं. ठाकरवाडीतली आणखी दोन पोरंही त्याच्याबरोबर आली होती. रस्त्याचं काम पोरं उत्साहानं करायची, डांगाणीला रस्ता होणार म्हणून जीव खाऊन राबायची, मुकादम पहात रहायचा. त्याच्या सायबाची चक्कर व्हायची.

बायकांच्याही टोळ्या राबत होत्या. त्यांच्याकडे रस्त्यात माती मुरुम टाकण्याचं काम होतं. पुरुषांच्या टोळीला जोडून बायकांची टोळी, सहा आठ वर्षांची पोरं, म्हतारे, म्हाताच्या, इंदीसारख्या भरल्या बाया, घरची गुरं रानात न्यायची. राबती माणसं सकाळी मावशीत जाऊन दूध डेअरीला घालून आली की कामावर निघायची.

कुदळ्या, पहारी, फावडे, टोकऱ्या, गोणट्या, सुतक्या, हातोडे घेऊन गावागावातून बाहेर पडायची, बरोबर जेवणाची पेंडकी असायची. पायवाटा बोलक्या अन् धावत्या व्हायच्या अन् काम चालू रस्त्याला येऊन मिळायच्या. चार सहा मैलावर काम, येताजाताच दोन तास जायचे. दिवसही लवकर जायचा. दुपारी जेवायला सुट्टी जायची, कामाची हजेरी मुकादम लावायचा, मस्टरला सर्वांची नावं नोंदलेली असायची.

काम सुरू करण्यासाठी केंव्हढा मोठा समारंभ! कामाच्या रुपानं सरकार कसं

देवासारखं धावलंय हे खुद्द आमदारांनी अन् त्याच्या बरोबरच्या आलेल्या सभापतींनी सांगितलं अन् पंचक्रोशीतल्या मास्तरां, सरपंचानी त्यांचीच री ओढली अन् काम सुरू झालं. दोन तीन दिवसातच “सुखडी” सुरू झाली. तुपातेलावर भाजलेली अन् गुळ लावलेली गव्हा मक्याची “सुखडी” आदिवासींना रोजची मेजवानी वाटू लागली. अनेक दुष्काळ पाहून काळ्याचे पांढरे झालेल्यांनी निर्वाळा दिला. “आरं, ह्या त कवाच भेटला नही रं.”

रविवारी सर्वांची मनं सुखानं तुडूंब भरली. मस्टरवर अंगठे टकून धान्य पैसे मिळू लागले. आता रोजची ददात मिटली. सरकार मायबापानं पोट राखलं. आता राबून राबून रान तयार करू असं मनोमन सगळ्या आदिवासींनी म्हटलं.

पण हे सुख फार काळ टिकलं नाही. रोजगार कमी पडू लागला, काही बायांना तर चाळीस पैसे रोज पडला. हातात घेतल्या पैशांकडे पाहतांना कामाचे एव्हढेच पैसे? असं विचारलं की सरपंच, पुढारी, मास्तर, मस्टर मुकादम अन् पैसे वाटणारा सायब अंगावर खेकसू लागले. सुखडीची पोती पुढाऱ्यांच्या घरातून दिसू लागली. डाव्या उजव्या हातांचे अंगठे निरनिराळ्या ठिकाणी उमटू लागले. बुळामास्तरच्या शिकल्या पोरंना विश्वासात घेतलं गेलं. टोळीचे प्रमुख दारू बाटल्या झोकून टोळीतल्याच लोकांशी झगडा करू लागले, अन् झोपडीतल्या आदिवासींची कामावर यायची संख्या हळूहळू कमी होऊ लागली. दोनचारशे मजूर जिथे घेता येतील तिथे पाचपन्नास मजूर येईनासे झाले. तरी डांगाणीच्या रस्त्याची कामं चालूच राहिली. मस्टर भरली जात होती, पुढारी, टोळ्यांचे म्होरके, सरपंच, बुळामास्तर, सडकंचा सायब, सारे मजेत होते. रातचे गावात गुरकत होते, कामावर आलेल्या चार तरण्या बायांची छेडछाड झाल्याच्या बातम्याही येऊ लागल्या. लेकुरवाळ्यांच्या पोरंंचे हाल होऊ लागले. झाडांना बांधलेल्या झोळ्यातल्या पोरंना सांभाळायला चार बाया बसायच्या. त्याच पोरंंची आबाळ करायच्या. मुकादम, म्होरके, पुढारी कामावर जान्यासारखे हिंडायचे. काम सुरू झाल्यापासून बाळा रोंगटा सरपंच सायब झाला होता.

अवघ्या डांगाणात दुष्काळात सापडलेल्या आदिवासींसाठी वीस पंचवीस ठिकाणी कामं सुरू झाली होती. सभापती, बिडिओ, मामलेदार, प्रांत, कलेक्टर, सी.ओ., इक्झिक्युटीव्ह सगळ्यांच्या जीपा उडत होत्या. कधी कोंबड्या पडत होत्या. कधी घाम गाळत्या मजुरांनाच उपदेशाचे चार शब्द ऐकण्याचा प्रसंग येत होता. कम्युनिस्टांचे देशमुख, बांडे, धांडे, सद्गीर, चावडे कधी कधी पायी यायचे, मजुरांची विचारपूस करायचे. बाजूला टोळ्यांना उभे करून काम थांबवून विचारपूस करताना काही बाही सांगायचे. कधी मुकादमाशी ओरशीयर सायबाशी बाचाबाची करायचे पण त्यांनाच हळूहळू कोणी साथ देईनात. गावातल्या गावगुंडापुढं टोळीच्या म्होरक्यापुढं कोणाचं काही चालेना. बिचारे अंगठाबहादुर, आयाबाया मुकाट सारं सोडून पुन्हा आपल्या डांगाणी रानाकडे चालू लागले. प्रत्येक कामावर, प्रत्येक गावात खाणारांचा अन् राबणारांचा असे वर्ग निर्माण झाले. काहींच्या घरावर कौलं बसली. काहींनी आडल्यांची खारं विकत घेतली. काहींनी मजूर लावून डांगाणीतल्या आपल्या खाचरांची

बांधबंदस्ती केली. सरकारनं दिलेल्या पैशातून आदिवाश्यांची कशी सुधारणा होत आहे; याची छान जाहिरात झाली. धोतर जब्बा घातलेली वेगळीच माणसं आकुल्याच्या मास्तराबरोबर पायपीट करीत गावागावातून, कामाकामावरून, झोपडीतल्या, काळ्यापिण्याची, रख्मी ठकीची, राबत्या पिण्या लक्ष्याची, जवळकीनं चौकशी करून गेले अन् पुन्हा एकदा सगळ्या सायबाच्या, आमदाराच्या गाड्या उडाल्या, चौकशी करून गेल्या. पुन्हा काही नाही, सारं तसंच!

काम चालूच होतं. डांगाणीचा रस्ता पुढं जात नव्हता. दिवस मात्र पुढं जात होते. अन् गावातल्या जान्यांचं डुरकावणं वाढतच होतं. कामावरचा मुकादमही फटफटीने फिरू लागला. चालू असलेल्या कामाकडं आता डांगाणीतल्या लोकांचं लक्षच नव्हतं. जणु ते त्यांच्यासाठी चाललंच नव्हतं!

१७

राधीच्या टोळक्यात सान्या नवतीच्या पोरी होत्या, सडकेच्या कामावर पिण्याच्या टोळीजवळ राधीला काम करायला आवडायचं. बाळा रोंगट्याची पोर राधी, हे मुकादमाला माहीत होते. तिला हटकण्याची हिंमत त्याच्यात नव्हती. पिण्या भाग्याच्या टोळीची मुरमाची खोदाई चालली होती. राधीची टोळी मूरुम वाहून सडकेवर टाकणार होती. “आरं, आरं दमशाल! लय कामाचरं? पकं पैक मिळात्याल!” तशा सगळ्या पोरी घामाघूम झालेल्या पिळदार कभिन्न देहांकडे पाहून खिदळायच्या. पिण्याच्या कानावर जायचं पण पिण्या ऐकून न ऐकल्यासारखे करी. मुकादमाचं सारं लक्ष राधीच्या टोळीवर असायचं. राधी खुशाल पाट्या ठिवून पोरींशी गप्पा मारायची. तरण्याबांड पोरांची टवाळी करीत पोरींना खिदळत ठेवायची. पोरी कमरेवर हात देऊन खुशाल गप्पा मारायच्या. मुकादम पोरींकडे टकत बसायचा. कधीकधी जवळ येऊन बोलण्याचा प्रयत्न करायचा. मग राधीला त्याची टर उडविण्याची लहर यायची. “ए पोरीनु, अगं आवरा, आवरा काम करा.” मग ती तिरक्या नजरेनं पिण्याला हेरायची, रामजी मुकादमाकडं डोळे मिचकावित पहायची अन् त्याला म्हणायची, “रामजी, असा काय हेरीताय रं?” रामजी खजील व्हायचा अन् राधेचा मुकादमाशी चाललेला लघळपणा पाहून पिण्याच्या डोक्यात उगा तिडिक उठायची. मग राधी मुद्दामच पिण्याजवळ जाऊन उभी न्हायची अन् म्हणायची, “अवं, पिराजी पाटी भरून द्या!” पिण्या चिडायचा, “व्हय तिकं म्या फोडितोय” तो खेकसायचा. राधीला हसू यायचं. ती पुन्हा मिस्किलपणे डोळे मिचकावित म्हणायची, “हेर येसुदे म्हनताय भरून दी त म्हनं फोडितोय, अव पिराजी दी वली भरून.” तिच्या या बोलण्यावर भाग्या, लक्ष्या, नाग्या सगळेच पिण्याकडं पाहून हसायचे. मग भाग्या म्हणायचा, “अरं पिण्या देयजा भरून” मग पिण्याचा नाइलाज व्हायचा. पिण्या उगाच पाटीवर खोरं आपटीत पाटी भरून द्यायचा. अन् पुन्हा टिकाव घ्यायचा. “अरा उचलून कोन दिन?” राधी म्हणायची अन् पोरी फिसकन हसायच्या. पिण्या मग निमूटपणे उचलून द्यायचा. त्याच्या हातावर आपले लुसलुशीत हात दाबत राधी म्हणायची, “अरं, जरा वजीच! महा काय जीव हाये का नही.” तिच्या ह्या धीटपणानं पोरं

हसायची. पोरी फिसकायच्या अन् पिऱ्या लाजायचा. मुकादमाच्या काळजाचं पाणी व्हायचं!

काम संपवून परततांना पिऱ्याच्या मागं मागं मस्करी करीत, राधी पोरींना घेऊन चालायची अन् पिऱ्याला कसंनुसं व्हायचं. असं रोज चालायचं अन् पिऱ्या पेटायचा. मग घरी येऊन बसोस्तवर राधा हांडा धिऊन यायची अन् इंदीला म्हणायची, “वह्यने चालगं पाण्याला”. मग इंदी अन् राधा पान्याला निघायच्या. जातांना राधा जीवघेण्या नजरेनं पिऱ्याकडं पाहायची अन् पिऱ्या अंग अंग फुलायचा, मनोमन खुलायचा, राधी इंदीला घडला प्रकार सांगायची अन् मग वहिनी पुढं जेवन करतांना पिऱ्या वहिनीच्या खट्याळ बोलण्यानं दुधात चुरल्या भाकरी सारखा लाजून चुरून जायचा.

दिवाळी जवळ आली होती. आज अशीच राधा हांडा धिऊन आली. “वह्यने चालगं पान्याला” तिनं वहिनीला आरोळी दिली. भाग्या बाहेरच बसला होता. तो मधीच म्हणाला, “पिऱ्या गेलाय हांडा धिऊन. तुझ्या वहिनीला बरं लागत नाही, अंग दुखतंय.” “असा?” राधीनं विचारलं पण इंदीची विचारपूस करण्याअगोदर ती हांडा धिऊन लगबगीनं विहीराकडं निघाली. भाग्याला मनोमन हसू आलं पण चिंताही वाटली.

मारुतीच्या देवळापलीकडं दूर दरड उतरून गेल्यावर खंगळीला विहीर. दरड चढून जायचं, दरडीच्या अलिकडं देवळामागून निवांत वळण. दरडीच्या माथ्याला दोन महारूकाची झाडं जवळ जवळ उभी, मधून वाट खाली उतरतांना चार आंब्याची झाडं ओळीनं. त्याच्यापुढं रामेठ्याच्या झुडपाझुडपांच्या आडोश्यानं ताटीतून विहीरापर्यंत वाट.

राधा महारूकाशी आली अन् तिला पिऱ्या हांडा धिऊन दरड यंगताना दिसला, ती महारूकाच्या झाडाआड लपली. मागूनही कोणी नव्हतं. विहीरीजवळ आयाबाया अन् एकदोन बाप्ये तरुण दिसत होते. पिऱ्या भरला हांडा घेऊन झपझप दरड यंगत होता. तो महारूकाजवळ आला तशी राधी भूसकून त्याच्या म्होरं आली. दांडगा पिऱ्या पण दचकला अन् हंडा खाली आदळला. पुढ्यातली राधी खळखळून हसली. तसं पिऱ्यालाही हसू फुटलं अन् हसता-हसता त्यानं गपकीन राधीचा हात धरला. तशी एवढी खट्याळ राधा, पण बावरली. लाजून चूर झाली. तिचं हसणं कुठल्या कुठं पळून गेलं. पिऱ्यानं तिला जवळ ओढली. क्षणभर राधी पिऱ्याला तशीच बिलगली अन् एकदम खुसकली, “अरं कोन येताय हेर” तसा पिऱ्या एकदम बाजूला झाला. मग राधीला खिदळून हसू फुटलं, हंडा उचलून ती लगबग, लचकत उतरू लागली, तसा पिऱ्या पिसा होऊन हेरीत राह्यला. मग नाईलाजानं हंडा धिऊन तिच्यामागं विहीरीकडं जाऊ लागला. “दरड येगतांना पिऱ्याचा हांडा पडला,” पिऱ्याला ऐकू जाईल एवढ्या जोरात राधीनं आयाबायांना सांगितलं. तसा त्या फडकीचा पदर तोंडावर धरीत खुसखुसल्या, “खरा?” भोळ्या भागीनं विचारलं तशी काळूबाई म्हणाली, “अरं वतून निगाला आसन राधीच्या मागं!” तशी राधी डाफरली. सगळ्या बाया फिसकल्या अन् हंडे, माठ धिऊन लगबगीनं निघाल्या. राधीला तेच हवं होतं. पिऱ्या बरोबर हंडा धिऊन एकटीनच जांयची संधी आपसूकच मिळाली.

रस्त्याचं काम चालूच राहीलं. अधून मधून पिऱ्या मात्र रानात गुरं धिऊन जाऊ

लागला. त्या दिवशी राधी टोळक्यात नसायची अन् मग लक्ष्या भाग्याकडं पाहात पोरींच्या टोळीला ऐकू जाईलस म्हणायचा, “भाग्या बांध फुटला रं,” मग भाग्याही हसायचा अन् पोरी खुसखुसायच्या अन् मुकादम कान लावून ऐकायचा.

• • •

राजूरला जायचा, तो बाळा रोंगटा डांगाणीच्या रस्त्याच्या कामावर आला. तसा मुकादम लगबगीनं पुढं आला, “रामराम सरपंचसायेब, आज कसा काय?” मुकादमानं जरा चाचरत पण छद्दमीपणानं विचारलं “आलू कामाक, कसाकाय चाललाय रं? कितीकं लोक येत्यात?” “ऐंशी” मुकादमानं सांगितलं. “मस्टरला समदा जमलायना बराबर?” सरपंचानं बारीक डोळे करीत विचारलं. “दोनशे” मुकादम म्हणाला. “अन् त्या ह्या झाला म्हंजी?” सरपंचानं घाबरत विचारलं. “काय व्हत नही वली, मी बराबर करतो!” मुकादमानं सांगितलं. दबत्या आवाजातले त्याचे बोलणे मजूरान्च्या ध्यानी अचूक येत होते. हात कामात होते तरी कान अन् डोळे सरपंच मुकादमाकडे होते. मग सरपंचानी मुकादमाला घेऊन सर्वांची मोठ्या आस्थेवाईकपणानं चौकशी केली. विचारता विचारता सरपंचाचे लक्ष भाग्या पिण्याच्या टोळीकडे होते. सरपंच चमकला. “काय रं, आज पिण्या कुठं गेला?” सरपंचानं मुकादमाला विचारलं. तसा भाग्याच उत्तरला, “कालपून तेचा आंग दुखाताय.” मग सरपंचाने उसन्या प्रेमानं विचारलं, “दवा पाणी कसा काय?” “दिलता लक्ष्याना, पर त्या एरीच हाये. घेत नही. घरात निजूनयबी रयत नही,” भाग्या म्हणाला. “असा, तेली त चांगला पाज्येल, तरणा पोर त्या ह्या व्हईल ना!” सरपंच काळजीच्या सुरात म्हणाला, पण त्याच्या मनात वेगळेच विचार चालले होते. त्याचा मानभावीपणा सगळ्यांच्या लक्षात येत होता, तेवढ्यात काळूबाईच्या प्रश्नानं त्याला चांगलंच चमकवलं. “काय रं बाळाजी राधी नही आलय रं?” तसा बाळा पटकन म्हणाला, “कामाचा कटाळा रं! निस्ता गुराकं रानात जाया पाजेल” तशा टोळीतल्या पोरी खुदखुदल्या. बाळाच्या नजरेतून ते सुटलं नव्हतं. आपण मारलेला बाण अचूक लागल्याचं मुकादमाला समाधान वाटलं.

बाळा रोंगटा परवा बुळा मास्तर बरोबर पीत बसला होता. तेव्हा बुळा मास्तरनी त्याला बोलता बोलता राधीचं अन् पिण्याचं लफडं बरोबर ऐकवलं होतं अन् सरपंच चांगलाच भडकला होता. बुध्याच्या लग्नापासूनच त्यांचं वैर चांगलंच उफाळून आलं, माथं भडकलं. काय करू अन् काय नको असं त्याला झालं होतं. अजून त्याचा विश्वास

नव्हता. पण चक्र फिरलं होतं. दोघंही कामावर नाहीत हे लक्षात येताच त्याच्या मस्तकाच्या शिरा ताठ झाल्या अन् मग बाळा थांबला नाही.

रस्त्यावरून निघालेला बाळा रोंगटा, तसाच पाय उचलीत वाघदरीत आला. आंब्याच्या सावलीला पाण्याचा मंजूळ सूर ऐकून बाळा झपाट्यानं तिकडं गेला. विठल्या उगा पावा वाजवीत होता. दोन म्हसाडं खाली बांधाला चरत होती. “कारं इठल्या पिण्या कुठाय रं?” एकदम बाळानं विचारलेल्या प्रश्नानं इवला इठल्या दचकला. “काय झाला?” विठल्यानं विचारलं. “काही नही येरीच” सरपंचानं उत्तर दिलं. “त्यो नही रं वर, वाघ्याच्या माथ्यावर गुरा चाराताय” विठल्या म्हणाला. बाळ्यानं वर टकून पाहलं. त्याला काहीच कडका लागना. तसाच तो माघारी फिरला, वाटानं इंदी पाटी धिऊन येतांना दिसली. “का रं पिण्या कुठाय” बाळ्यानं विचारलं. “कायनू ह्या नही मी जेवान धिवून चाले” इंदी म्हणाली. मग बाळा थांबला नही, आपण उगाच इकडे आलो असंही त्याला वाटलं. त्याची पोरगी राधी सकाळीच गुराली धिऊन “नागझरीक जानार बा” म्हणून पळाली होती अन् पिण्यात वाघदरीत आलता.

पोर काढून आनल्या पासून सरपंचाला तसा घोरच लागला होता. फिरून वेंसाकात पोरीचा म्होतूर लाऊन दियाचा असं मनोमन त्यानं ठरवलं होतं. आता रस्त्यानं चालतांना त्याच्या मनात नाही नाही ते विचार येत होते.

ह्या डांगाणीच्या रानात आपल्या पुढारीपणाच्या जोरावर बाळ्यानं कितीक बांगड्या पिचकावल्या होत्या; पण आता त्याच्याच पोरीनं त्याला घोर लावला होता. त्यात पिण्याचं नाव कानावर आल्यानं बाळा जास्तच चवताळला होता. इच्या बायकुली, गवासला न पार त्या ह्या च करून टाकीन, मला बाळा रोंगट्या म्हणत्यात म्हणावं! त्यानं जाता जाता स्वतःच्या मनाची समजूत घातली.

मनातल्या विचारांनी कावून गेलेला बाळा रोंगट्या जेव्हा घरी परतला तेव्हा त्याची कारभारीन त्याची वाट पहात होती. “कुठं गेलता?” तिनं बाळाला विचारलं. “गेलतो मसणात!” मग तिनं काहीच विचारलं नाही.

दिवाळी आली, तांबडमातीनं अंगण, ओटे, कुडे, भींती सारवून लख्ख करण्याची एकच धांदल उडाली. राबत्या हातांनी अंगण कशी आरशासारखी लख्ख झाली. गुळगुळीत झाली. गुरांच्या सपरातून मुरूम घातला. चोपून चोपून ती ही भक्कम झाली. ओल्या दुष्काळानं श्रावणी अन् भादी पोळाही झाला नाही. कामात गुंतलेल्यांना दसरा आला गेला, कळलाच नाही. देवासमोर घटमाळा झाल्या. काही हौशी मंडळी थेट कळसाईला जाऊन आली, पण तरी हवा तसा उत्साह नव्हता. दिवाळीच्या वेळी मात्र बरीच कामं आटोपली होती, दुष्काळी कामातून कमरेला काही रोख पैसा होता, दिवाळीत सगळे रमले होते.

पोरांनी हिरव्या पिवळ्या गवताच्या पक्क्या लांबकाड्या नीट उपटून आणल्या, जाणती पोरं त्याच्या विणून दिवाळ्या करून देऊ लागली. पिण्यानं अन् भाग्यानं तर अंगणात दिवाळ्यांचा कारखानाच उघडला. भाग्यानं विठल्याला पाचफड्यांच्या नागाची बारीक विणेची मोठी दिवाळी करून दिली. डांगणीत पाच पन्नास दिवाळ्या तयार झाल्या. पोरं आनंदली. मारुतीच्या देवळात रात्री पोरांची गर्दी उडाली. टेंभ्यासाठी पारशा गुलचाईच्या भल्या डांगल्या आणल्या. चिंध्या गुंडाळून भले टेंभे तयार झाले. राजूरतला दिवाळीचा बाजारही मोठा जोरात भरला होता. प्रत्येकानं बाजारातून तेल बुधली भरून आणली होती. घराघरातलं माणूस मरीआईनं खाल्लं होतं, तरी दिवाळी हे सारं विसरायला लावणार होती, कुंभारबाईची डांगण फेरी होऊन गेली होती. शकूनाच्या पणत्या जळत होत्या.

मोठी दिवाळी औसच्याराती. सूर्य बुडाला तशी घरातल्या चुली धडाधडा पेटायला लागल्या. पुरण रटारटा शिजायला लागलं, गरम गरम खमंग खमंग वास घराघरातून येऊ लागले. पोळी, सार, भात, रातीचा बेत जोरात होता. डांगणीतला नरसा पळून जावा म्हणून गुरांच्या सपरात, घराच्या दरवाज्यापुढं पणत्या दिवे लागले. काही पोरांनी वाळल्या साठवल्या. डवणकाड्या चेतवल्या. सवासांजची वेळ उजळली. गाथा म्हशी पाजल्या गेल्या. पाचसात वर्षांच्या पोरांपासून दाढीमिशा फुटलेल्या पोरांपर्यंत सर्व देवळात जमली पोरं टेंभ्याच्या उजेडात दारोदार निघाले, मुंबईहून नाग्याचा मामा का कोण आला होता, त्याने फटाके

फोडले. डांगणीतल्या पोरांनी डांगणी बार काढले, पोरांनी दिवाळ्या हातात घेतल्या. दिवाळ्यात पणत्या ठेवल्या, पाचफड्या नागुबाच्या पिवळ्या रसरशीत दिवाळ्यातून वाती घेतल्या अन् पेटल्या दिवाळ्यांचा नागुबांच्या फडा चमकू लागल्या. पोरं सरपंचाच्या घरासमोर पहिल्यांदा आली. मोठाच गिळ्या झाला अन् सगळी पोरं एकदम म्हणाली - एका सूरत -

दिन दिन दिवटी, सोन्याची कवटी ।

पाच गाथी पाच म्हशी । यव्हढा दुबता कोण खाई ।

नरसे येऊन पिऊन जाई

दे ग मायी पळीभर त्याल । त्याल नही चावडीत जाय ।

चावडीत व्हती निळी घोडी । लाथा मारी फडाफडी

हां डुरले ऽ हां डुरले ।

सरपंच बाहेर ओट्यावरच उभा होता. आपल्या घरी पोरं पहिल्यांदा आली यातच त्याला मोठा सन्मान वाटला. त्यानं लक्ष्मीला त्याल आणायला हाक मारली. “अरां, त्याल आन रं, पोरं आल्यात” त्याची ही हाक ऐकून उफाड्याची राधीच अगुदर धावत बाहेर आली. लक्ष्मी आई तेलाची बुधली घेऊन बाहेर आली. पाचफड्याच्या नागुबा विणलेली देखणी दिवाळी विठल्याच्या हातात होती, पिण्यानं टेंभा धरला होता. लक्ष्मीनं विठल्याच्या दिवाळीत तेल वतलं, टेंभ्याच्या अन् दिवाळीतल्या पणतीच्या प्रकाशात विठल्या अन् पिण्या बरोबर सगळ्याच पोरांचे काळं कुळकुळीत चेहेरे चमक मारीत होते. राधा टक लावून भान हरपून उजव्या हाताचं कोपर डाव्या हाताच्या पंजात अन् उजव्या हाताचं बोट आपल्या गालखळीत खोवून प्रसन्न चेहऱ्यानं भरल्या भाऊक नजरेनं पिण्याला टकत होती. पिण्या हातातला टेंभा केव्हाच विसरला होता अन् राधीच्या मनात गडप झाला होता, पोरं गाणी म्हणत होती. “हां डुरले, हां डुरले,” चाललं होतं पण बाळा रोंगट्यानं मात्र आपल्या पोरीचं अन् पिण्याचं एकटक हेरणं टकून हेरलं होतं. त्याल मिळालं आनंद झाला. पुढचं दार, पुढचं गाणं, पोरं पुढं गेली तरी राधी हसून ह्येच बघत उभी होती. मग बाळ्याला राहावलं नाही. त्यानं राधीला टोकलं, “राधे काय हेरिताय? व्हय मंदी आपली उदेग बघ.” राधी भानावर आली. बापाचं तिरकं बोलणं न समजण्या इतकी ती आता लहान नव्हती. पर बापाला पिण्याचा यव्हढा राग का ह्येच तिला कळत नव्हतं. ती पळाली, पोरं पुढं जात होती, बाळा चरफडला “आरं, तुह्या बायकुली!”

गाण्याचे आवाज अवघ्या डांगणीत घुमत होते. मोन्या गाथीचं, पंढऱ्या गाथीचं, रामलक्ष्मणाचं, वणवा डोंगराचं अशी पाचपन्नास गाणी पोरं गात. त्याल घेत दिवाळ्या भरत पोरं पुढं जात होती.

भाग्याच्या घरापुढं पोरं आली. भाग्या अंगणातून पोरांना हेरीत होताच. विठल्याच्या हातातला नागुबा पाहून त्याला भरून आलं. त्याच्या दिवाळीत तेल घालायला आई नव्हती. आता त्याचे आई, बाप, भाऊ सारं तोच होता. विठल्या खुरटला होता. त्याला अक्षर ओळख नाही याची भाग्याला उगा खंत वाटली. पोरांच्या गाण्याला उधाण आलं

होतं. आवाज वाढले होते. अंगणा अंगणातून माणसं पोरानंच हे कौतुक पाहत होती. सर्वांच्या घरातून तेल गोळा झाल्यावर मारुतीचं देवूळ दिवाळ्यांनी सजून जाईल. मग देवळापुढच्या पटांगणात पोरानंची चिलीपाटी औसेच्या राती टेंभ्या पणत्यांच्या उजेडात रंगेल. पुरणाच्या पोळ्यांवर ताव मारले जातील. भाग्याच्या घरात इंदीचं पुरण वाटायचं काम चाललं होतं. पुरणाचे हात तसेच ठेवून इंदी तेल घालायला बुधली घिऊन आली, एक दोन तीन पळ्या तेल तिनं घातलं. तेल घालता घालता टेंभ्याकडं ती टकत होती. तेल ओतीत होती.

एकदम बुधली खाली पडली. हात वाकडे झाले. अंग उसळले अन् टेंभ्याच्या प्रकाशात गरभार भरली इंदी धाडकन कोसळली. विठल्याच्या हातातली पाच फड्याची दिवाळी खाली पडली. तिच्यावर पाय देत विठल्या “वह्ने स” म्हणून ओरडला. अंगणा अंगणातले लोक धावले. भाग्याने टेंभा पुढं धरला. इंदीच्या तोंडाला फेस आला होता. डोळे फिरवले गेले होते. हातपाय वाकडे होत होते. हा हा म्हणता इंदीच्या भोवती आयाबायांचा गरडा पडला. राधीतर धावत आली, तशीच इंदीचं डोकं धरून हलवून हलवून इंदीला हाक मारू लागली, “इंदे काय झालं रं” राधीच्या या प्रश्नानं भाग्याला थिजल्या सारखं झालं. तो थिजल्या डोळ्यानं टकत राहीला, आयाबायांचे उपाय सुरं झाले, डोळ्यात मध घातला, कांदा फोडून हुंगायला लावला. शिरई सातवेळा उतरून झाली. आपटली. मग काही वेळानं इंदीची फुरफुर थांबली, तोंडाचा फेस बंद झाला, डोळे ठिकाणी आले. राधीनं विचारलं “वह्ने काय रं?” इंदी हळू हळू शुद्धीवर आली. तिला काहीच कळत नव्हतं. खूप थकवा आला होता, तिनं घाबरून चौफेर भिरीभिरी पाहिलं. नकळत तिचा हात भरल्या पोटावर फिरला. मग आयाबायांच्या मदतीनं इंदी आत गेली, लोक आपल्या उद्योगाला लागले.

जाताजाता आयाबाया आपापसात बोलत होत्या, “ह्यात फेपराच असनं रं” एक म्हणाली. “आरं कह्याचा फेपरा इंगळी डसली असनं,” दुसरी. “अहा रं यडी, इंगळी डसल्याव इकत्यात माणूस उठातय, कायबया काय बोलतीस?” तशी एक बोलली, “अगं बया, भरली पोर फेच्यात सापडली आसनं. वाघदरीच्या बाजूला औसच्या राती त्या ह्या झाला” हे सगळ्यांना पटलं. “कोना मेल्यानं मूट मारली असनं? भरली बाई बघवली नसन मेल्याला.” ह्यावरही माना हलल्या.

भाग्या, पिच्या अन् इठल्याची दिवाळी इथंच थांबली. राधी मग बोलावणं आलं तरी गेली नाही, तिनं इंदीला नीट अंथरून टाकून दिलं. जेवाण रांधलं अन् रातची ववाळी करून मग ती घरी गेली. बाळा रोंगटा या धावपळीत आलाच नाही. राधी घरी आल्यावर मात्र खेकसला, “राधे कह्याला मराया गेलती रं?” तशी राधी बापाचा राग पाहून फणकारली, “ग्येलत्ये जीव दियाला”. लक्ष्मीबाईनं मात्र राधीजवळ नीट चौकशी केली. मग थोड्यावेळानं घरचं आटोपल्यावर लक्ष्मीबाई इंदीला बघून आली, राधी तिच्या बरोबर होतीच, घराघरातल्या आयाबाया येऊन भेटून गेल्या. आता इंदी पुरी सावध झाली होती. भाग्यानं समाधानाचा

सुस्कारा सोडला होता, भाग्याचं मन फारच हळवं झालं होतं. असं काही घडलं की त्याच्या मनात, मरणाचे विचार यायचे. मग तो थिजून जायचा. काय करावं हे त्याला सुधरायचं नाही, मग तो असाच गप्प गप्प बसून राहिला रात्रभर, सकाळी लक्ष्याच्या बापाकडं जायचं त्यानं ठरवलं.

दिवाळी सरली. सांजसकाळी तांदळाला घाव ऐकू येऊ लागले, दणक, दणक, थपक एका पाठोपाठ एकेक घाव घालताना मुखातून ओव्या बाहेर पडू लागल्या, बापयबाया कंबर कसून तांदळांना घाव घालत होते. औंदा तांदळाला भाव चांगला होता. काळभाता, जीखेला, हळवी गरी भाता, सडली जाऊ लागली. त्याचा सुगंध अवघ्या डांगाणीत दरवळला. बाजारात नवा तांदूळ येऊ लागला, भात मुळातच कमी पण लोक असल भात विकत होते, पोटाची खळगी भरत होते. वालाचा कालवण शिजू लागला. भात चवीचा होऊ लागला. कधी वाल अन् भात कधी भात अन् वाल, असं दिवस जाऊ लागलं. मधून ससे, कोंबड्या, कोयाळ्यांची कालवण होऊ लागली, कधी खेकडीची चटणी नागल्यांच्या भाकरीला चव दिऊ लागली. हरभऱ्याच्या भाजीला ठसका फोडणी पडू लागली. दुष्काळी कामावर आडले लोक जात होते, पण कामाचा कंटाळाच होत होता. भात खाचरं हळू हळू तयार होत होती. गहू, हरभरा, वाल भरले जात होते. मोरांचं मेमाटणं सुरू झालं, रान उंदीर, ससं, कोल्हं यांचा सुळसुळाट झाला. थोडा थोडा का होईना पण गहू, हरभरा, भुईमूग दिसू लागला.

हळूहळू थंडी वाढू लागली. आवळकठीला आवळकठी, हिरड्याला हिरडे लगडले गेले, टपोरे झाले, डांगाणीतलं गार वारं अंगाला झोंबू लागलं. अंगणात रातच्या धुऱ्या पेटल्या. मारुतीच्या देवळात धुनीभोवती कोळ्याची भजनं सुरू झाली, बुळा मास्तरची शाळा बरीच रीतीनं चालू लागली.

इंदीचं पोटूशीपण चांगलंच दिसू लागलं. पण इंदीला आवसपुनवला फेपरं येत न्हायलं. लक्ष्याच्या बापानं वारं घिऊन दिवाळीच्या दुसऱ्याच दिवशी पाहलं. गावातल्याच कोणी समूरच्या बाजूनं भाग्याच्या घरात चेडा सोडलाय असं वाऱ्यानं सांगितलं. भाग्याची काळजी वाढत गेली. पिऱ्या, विठल्या वहिनीला जपत होते. गुरांची, वाण्याची, शेताची सगळी कामं त्येच उरकीत होते. पिऱ्या, भाग्या आडल्या पडल्याला कामावर जायचे.

इंदीच्या घरी स्रावनाला इंदीचं दुःख समजलं तसा स्रावना येऊन गेला. करणीवर

उपाय त्येच्या सल्ल्यानं झाला. वाघ्याची जत्रा केली. वाघदरीकडच्या तीन रस्त्यावर कनकेचा दिवा अन् भाताची शिग, एकधारी लिंबू याचा उतारा टाकला.

रामाबा हे सारं हेरीत होता. उद्याच्या बाजारची, रविवारची तयारी चालली होती, रामाबानं भाग्याच्या अंगणात पेटल्या विस्तवाजवळ घोंगडीवर बसकन मारीत म्हटलं, ‘भाग्या, महा ऐकशील त इंदीला राजूरात निवून डागदरला दाव रं. उतार देवलसी गंज जालं.’ ‘आरं पर लक्ष्याचा बा मंगळा मंजी आपल्या घरचाच देवमाणूस हाये. त्या का ह्या करनं’ भाग्या म्हणाला, ‘त्या खरा पर काय दुख अंगरोगाचं रयतय. डागदरला दावला तं बरा व्हईन’ रामाबानं जरा जोर देऊन सांगितलं. पिऱ्यानं मान डोलवली. पिऱ्या म्हणाला, ‘भाग्यादा उद्या बाजारला वहिनीला संग नेताय रं. रामाबा म्हणताय ते खरं हाये.’ मग राजूरात जायचं ठरलं. भाग्या पिऱ्यानं इंदीचे चार कोंबडे घेतले, बाजारात विकून डागदर भागवायला. सकाळच्यापारी भाग्या, पिऱ्या अन् इंदी राजूराच्या रस्त्याला चालली, रान तुडवीत जायचं, भरल्या बाईला न्यायचं म्हणजे कठीण पण डोंगराच्या कुशीत राहणाऱ्या डोंगर कोळ्यांना दुसरा इलाजच नव्हता. भाग्या, वहिनी, पिऱ्या राजूरात गेले तसे विठल्यानं गुरा सोडली अन् तो रानात निघाला. त्याच्या डोळ्यासमोर वहिनीचा दुखरा चेहरा दिसत होता. मनात विचार येत होते, आय मरीआयनं खाली अन् वहिनीला काय व्हया लागलं? गुरं उधळत होती. मनात विचार येत होते, डोळे पानावत होते. ‘देवा वाघराजा, मद्या वहिनीला वाचव रं’ असं म्हणत त्यानं माळावरल्या वाघुबाला हात जोडले, आज त्यानं तिथंच जायचं ठरविलेलं होतं, त्याच्या बा चा बीर तिठं वाघ्या शेजारी उभा होता, बा त्याला आठवतही नव्हता.

वाघुबाच्या माळावर येताच त्यानं वाघ्याला मीठी मारली. ‘वाघ्या, वहिनी मही आय आहये रं, तिला बरं लागुन दी’ डोळ्यात थेंब गळत होतं, विठल्याच्या रडल्या चेहऱ्याकडं वाघ्या पलिकडच्या रानझाडीतल्या वानराचं लक्ष होतं. काळ्याकुट्ट चेहऱ्यातून दात विचकून जनु ते विठल्याचीच समजूत घालीत होते.

राधी विठ्याला हेरीत आली. विठल्याला कुशीत घिऊन तिनं म्हटलं, ‘इठल्या रडू नकू रं, समदा चांगल व्हईल.’ राधीच्या कुशीत शिरत विठल्या हमसून हमसून रडत राहीला. मग दिवसभर आपली गंमत, मोरा पळवीत, पिसाटा गोळा करीत विठल्याला काहीच जाणवू दिलं नाही. सांजचं गुरं घिऊन ती विठल्या संगच डांगाणीत आली. तेव्हा दिवे लागण झाली होती. विठल्यानं गुराली सपरात गोठविलं. अन् राधीनं गाथा पाजून दिल्या तरी भाग्या पिऱ्याचा पत्ता नव्हता. मग राधीनं चूल पेटवली अन् भगुल्यात भात शिजू घातला. भातात गोडाचे दाणे टाकून तिनं दुधाच्या चऱ्या आंबाडीच्या शिंकाळ्यात ठेवल्या अन् विठल्याला घेऊन अंगणात आली. तेव्हाच्यात राधीला बाळा रोंगट्याचं बोलावणं आलं तशी राधा चपापली. ती पळतच घराकडं गेली. बाहेर वट्यावरच बाळा रोंगट्या बसला होता. कोणी पाव्हणं बरोबर घोंगडीवर बसले होते. राधा आली तशी बाळा म्हणाला, ‘राधे पाव्हण्याली पानी आन व्हय.’ बा खेकसायच्या ऐवजी गुळमाट बोलताना

पाहुन तिच्या ध्यानी यायचं त्ये आलं. ती पाणी आणायला आत मंदा निघून गेली.

विठल्या एकटाच शिजल्या भाताचा वास घेत बसला होता. समोरून भाग्या, इंदा अन् पिण्या येतांना दिसले, अन् इठल्याची कळी खुलली. इंदा दमून आली व्हती तरी तिनं बेसन ढवळलं अन् चौघं जेवायला बसली. विठल्याची उत्सुकता त्याला गप बसू देत नव्हती. भाग्या काहीच बोलत नव्हता. पिण्याही गंभीर होता, विठल्यानं न राहून विचारलं, “भाग्यादा व्हानीचं कसायंरं?” भाग्यानं इठल्याच्या आवाजातला ओलावा हेरला अन् त्यानं त्याची समजूत घालीत म्हणलं, “अरं, डागदर म्हनी बरा व्हईल.” विठल्याला बरं वाटलं. विषय निघाला तसं पिण्यानं विचारलं, “मंग गोंद्याक नियाचा का कसा रं?” मग विठल्या पुन्हा गंभीर झाला. तेव्हढ्यात राधी दारात आली. “व्हाने कसा रं?” तिनं विचारलं. “बरा” इंदा म्हणाली. “काय म्हणला डागदर?” राधीनं खोदून इचारलं. तसा भाग्या म्हणाला, “मोठ्या डागदरला दावायला पाजेल म्हनं. ममईला निऊ म्हनताय.” राधी न राहून म्हणाली, “ममयला नकूरं भाग्यादा, गोंद्याकं चांगला नही, नियाचा त आळ्याफाट्यावंनी.” पिण्याला हे पटलं. “व्हय रं भाग्यादा राधीचाच खराय, गोंद्याकं नकू.” पिण्या म्हणाला. मग भाग्याला भरून आलं. “आरं ह्या समदा खरा, पण गोंद्या कसाय झालातं भाव हाये. पैस्याची मदत करन अन ममयला मंजी ह्या हाये” भाग्या म्हणाला. तसा कसलासा विचार करीत पिण्या म्हणाला, “बरा, उंद्या रामाबाला नू लक्ष्याला इचारु.” राधीला हे पटलं, त्यांचा संवाद उगा मुकाटपणे ऐकणारी इंदा मग खोल आवाजात मध्येच म्हणाली, “काय नकु ममय आन आळंफाटा, काय वाघ्याच्या मनात आसन त्या घडन हितंच.” तसं भाग्या, पिण्या, विठल्या, राधी सर्वांचे डोळे पाणावले.

• • •

२१

“कोण रं, पिण्या तू? का रं?” बाळानं थोड्या आश्चर्यानंच विचारलं, मग पिण्या बाळापासून जरा लांबच उकीडवा बसला. थोडा वेळ काहीच बोलला नाही, तसाच सरपंचाच्या चेहऱ्यात टकत राह्यला. मग बाळालाच राहवलं नाही, “आरं का रं? काय काम हाये?” बाळानं आता जरा प्रेमानं विचारलं. नेहमी डाफरगारा पिण्या नक्कीच काहीतरी अडचणीत आहे हे बाळानं ओळखलं होतं, “हा तुही बोलत नाही रं” बाळा म्हणाला. मग पिण्यानं तोंड उघडलं, “सरपंचसायब मया व्हानीला ममयला नियाचा हाये.” पिण्यानं हळूहळू आपल्या मनीचं सांगायला सुरुवात केली. “का रं?” जणू काहीच माहीत नाही असंच बाळानं विचारलं. “डागदर कं” पिण्या म्हणाला. “असा मंग रं,” मुद्दाम बाळानं येडगावाहून पेडगावाला जात विचारलं. “पैशाचा जमवावा लागन” पिण्या म्हणाला. “बरा मंग” बाळानं विचारलं. “कसा काय करावा रं, मद्याक त दमडा नही” पिण्या केविलवाणेपणाने म्हणाला. “आरं ममयला गोंद्या हाये, त्याकं न्हेला मंजी झाला, पैसं क्हाला रं” सरपंचानं पिण्याच्या मनाची चाचपनी केली. “त्या झाला पर आपल्याकं पैका व्हाच रं” पिण्यानं जरा जोर देत सांगितलं. सरपंचाला आता चांगलीच संधी मिळाली, “मंग काय मंतो?” बाळानं विचारलं. “राजूरात पैक नही मिळायचा काय?” पिण्यानं जरा धिरानं विचारलं. आता पिण्या चांगलाच सापडलाय हे पाहून सरपंचानं पिण्याला कणकावलं “सरकारातून पैक मिळालं तवा तूच त्येली पैकं दियाचं नही म्हणत हुता रं, त्येली त्या माहीत आह्ये, आता त्यो पैकं दिन काय? आनं तुझ्या आयनं पहिलाच घराचा त्या ह्या लिहून दिला आह्ये.” “त्या खरा पर व्हानीचं लयच त्या ह्या झालाय.” पिण्या काळजीच्या सुरात म्हणाला. “कामावं जात व्हता नव्हं भाग्या अन् तू!” सरपंचानं विचारलं. “हां त्या खयाला गेलं रं.” पिण्यानं सांगून टाकलं. “बरा मंग आता कसा करतो?” सरपंचानं पिण्यालाच विचारलं. “तुमी सांगला त हरकुशेठ त्या ह्या करन” पिण्यानं विनवलं. “हा पर म्या सांगायचा अन् तुमाली उजूक महाच ह्या व्हयाचा,” सरपंच हे का बोलतोय हे पिण्याच्या ध्यानी आलं. “सरपंच, चुकला माद्यावाला, व्हानीचं लयच ह्या आह्ये, तुमी

आला त त्या ह्या व्हईन' पिऱ्या अगदीच काकूळतीला येऊन म्हणाला. मग सरपंचानं बरेच आढेवेढे घेऊन राजूरला जायचं ठरवलं.

सोमवारी पिऱ्या अन् भाग्या सरपंचाबरोबर हरकूकडे गेले. सरपंचाचं अन् हरकूचं काही बोलणं झालं अन् हरकूचं सांगितलं, “हे बघ भाग्या, आपून मंजे तुझ्या घरासाठी कवाही नही बोललोच नही, काय समजलं का ? पन अजून त्या घराचंच फिटलं नाही... बरं त्या घराचा मला काय उपेग नही, आता पैसे द्यायचे तर, काय ठेवणार ?” पिऱ्याचं मधेच तोंड खुपसत म्हटलं “तसाच पैका दिया.” तसा सावकार हरकू म्हणाला, “हा त्हे खरं. सरपंच जामीन बी आहे. त्याचा तं लय जीव तुमच्यावर. अरे पर तो कोणाकोणाला जामीन राहीन, अं ? परवातं जामीन दिलाय. त्हेचा जामीन आता नाही चालायचा.” त्यावर सरपंच नाटकीपणाने म्हणाला, “मी जामीन दियाला तयार आह्ये, काही जमन त पय.” मग हरकूचं विचार केला अन् विचारलं, “काय दाग बिग आहे का ?” “नाय बा,” भाग्यान् चट्शिरी सांगितलं. “मग कशावर पैसे देऊ तुला ?” हरकूने विचारलं. “मह्या वाघदरीवं देतो ?” पिऱ्याने धाडसांन मधीच तोंड घातलं. “अरं पिराजी आदिवासीच्या जमीनीचा आम्हाला व्यवहार करता येत नाहीय सरकारी नियम आहे, हां, हे बघ, बँकेच्या सायबाना विचार” हरकूच्या हसऱ्या चेहऱ्याने अन् गोड बोलण्याने भाग्याच्या मनात आशा पल्लवित झाल्या, सरकारा पेक्षा बँक बरी. असा विचार दोघांच्याही मनात आला. “पर ब्यांकचा सायब दिन काय ?” भाग्यांन उतावळींन विचारलं. “अरे, सरपंचसायब बरोबर आहेत. त्यांची चांगली ओळख आहे साहेबाशी -” हरकूचं सरपंचाचा रुबाव आणखी वाढवला. मग रामराम करून सरपंचाबरोबर भाग्या अन् पिऱ्या बँकेच्या साहेबांकडे गेले, बँकेच्या साहेबाने सरपंचाचं केलेलं स्वागत पाहून क्षणभर पिऱ्याला आपण उगाच सरपंचाविरुद्ध वागतो असं मनोमनी वाटलं. साहेबानं त्यांना खुर्चींत बसवलं तेव्हा तर आपलं कामच झालं असंच भाग्या अन् पिऱ्याला वाटलं. सरपंचानी कामाचं स्वरूप सांगितलं, तसं साहेबानं गोड शब्द सांगितलं, “बँकेकडून शेती सुधारणेसाठी, विहिरीसाठी पैसे मिळतात, पण अशा दुसऱ्या कामासाठी पैसे मिळत नाहीत. तुम्हाला आमच्या योजनेतले पैसे हवे असतील तर, सरपंच बरोबर असताना आम्ही नाहीच म्हणू शकत नाही.” बँकेच्या साहेबांचा चहा पिऊन बाहेर पडतांना भाग्या-पिऱ्यांच्या अंगातली शक्तीच निघून गेल्या सारखं झालं होतं.

मग डांगाणीत परत फिरतांना सरपंचानं आपण जीवतोडून कसा प्रयत्न केला ; पण उपयोग झाला नाही, हे पुन्हा पुन्हा पटवून सांगितलं. भाग्या-पिऱ्यांनही ते मान्य केलं. पण त्याचं लक्ष सरपंचाच्या बोलण्याकडे नव्हतंच.

रात्री रामाबा, लक्ष्या, भाग्या, पिऱ्या एकत्र अंगाणात बसले होते. विठल्या उगा आत बाहेर करीत होता. इंदीचा सैपाक चालला होता. “राम राम रामाबा”, बुळामास्तरने जरा जोरातच रामराम ठोकला. “कोन रं बुळा काय ?” रामाबांन विचारलं, “या या मास्तर” भाग्यांन पुढं होऊन मास्तरला बोलावलं. “काय भजनाला यियाचा नही काय ?” बुळानं बुड टेकत प्रश्न केला. “अरं पर बुळा तू आज इठं मुक्कामाला कसा रं ?” रामाबांन

सरळ विचारलं. “एरीच” बुळानं सांगितलं. “काय चाललाय ?” बुळानं उकरायला सुरुवात केली. मग रामाबांन सविस्तर सांगितलं. बुळा विचारात पडत गेला. बराच वेळ विचार करून बुळानं खडा टाकला, “रामाबा असा केलात ? वाघदरी गहाणवट दिली त ?” “अरं पर घ्येनार कोन ?” रामाबांन विचारलं. मग न थांबता, बुळा म्हणाला, “मी सरपंचाला इच्यारतो.” रामाबा विचारात पडला. बराचवेळ कोणीच काही बोललं नाही.

मग गुरुवारचा अकोल्याचा बाजाराचा दिवस गाढून सरपंच, बुळामास्तर अन् भाग्या-पिऱ्या कचेरीत आले. मुदत खरेदीचा कागद झाला. बाळानं एक वर्षाची मुदत घालायला लावली. वाघदरी सरपंचाच्या हवाली केली. सरपंचानं पंधराशे रुपये रोख दिले. रुपये बुळामास्तरनं मोजून भाग्याच्या हाती दिले. हाती पैसे घेतांना भाग्याचे हात कापत होते. पिऱ्याचे डोळे थिजले होते.

रात्री राजूरत मुक्काम झाला. सरपंचाबरोबर दारु झाली. सरपंच देवासारखा धावून आल्याची कबुली पिऱ्यांन दिली. बुळ्यांन चांगली मध्यस्ती केली. बुळ्या, इंदीला ताबडतोब मुंबईला घेऊन जाण्याचा सल्ला देत होता.

रात्रीच्या काळोखात काळ्या घोंगड्यावर अंधाराकडे टकत पडलेल्या भाग्याच्या डोळ्याभोवती वाघदरी फिरत होती. पिऱ्याचे दीर्घ उसासे त्याच्या कानी येत होते. पण कोणी कोणाशी काही बोलत नव्हते. भाग्याचा एक हात मात्र आपल्या कोपरीच्या खिशात ठेवलेल्या नोटांवरच होता.

सकाळी डांगाणीत घरापाशी आल्यावर भाग्या पिऱ्याला रात्रीचा इंदीचा प्रकार लक्ष्यांन सांगितला. मंगळानं दोघांना धीर दिला, “ह्यातं बाहेरचा आह्या. पर पायजा, तीठ ममयला नियाचा असन तं मह्यावाला काय नही. राती म्या त्या चेहेड्याला पका झोडलाय”, लक्ष्याच्या बा नं सांगितलं.

रात्री इंदीला पुन्हा फेपरा आला होता, हातपाय वाकडे झाले होते. साऱ्या अंगाचा दोर वळला जात होता, इंदी बेशुद्ध झाली होती. अनंत वेदना तिला होत होत्या. लक्ष्याच्या बांन मुळ्यांचा रस तिच्या नाकात ओतला. लिंबाच्या डगळ्यांन तिला पक झोडलं, बिब्याची ओंजळ उतरली, उढीद जोंधळे मारले. इंदी आता कण्हत पडली होती. तिच्यातली सारी शक्ती निघून गेल्यासारखी तिला वाटत होती, पोटातलं फिरल्याचा भास तिला होता, छाती धपापत होती. भाग्यांन इंदीकडं पाहलं अन् त्याचे डोळे पाणावले. लक्ष्याच्या बांन भाग्याच्या पाठीवर हात ठेवून पुन्हा त्याला धीर दिला, “काही बिह्याचा नही, मी तं अह्याच, म्या इंदीला इठंत बरा करीतो.” पिऱ्या वहिनीकडे अन् भाग्याच्या फुगलेल्या कोपरीच्या खिशाकडे नुसताच टकत होता. बुळामास्तर हे ऐकत होता. त्याने पुढे होऊन सांगितले, “ह्या बघा इस्तवाशी आन् इखाशी खेळ करूनही, इंदीला टापुटाप ममयला घिऊन जावा.” अखेर इंदीला झोळीत बसवून पिऱ्या, लक्ष्या, भाग्या अन् रामाबा राजूरचा रस्ता तुडवीत निघाले. विठल्या मागून पळत राहीला.

● ● ●

विहीरीचं पाणी खाली जाऊ लागलं होतं, राधी पाणी शेंदून घेण्यात दंग होती. पोहरा अर्ध्यावर आला होता; तोच ती एकदम दचकली. पिऱ्यानं तिच्या हातातला दोर गपकिनी धरला होता- “राधे सोड, म्या देतो,” पिऱ्या म्हणाला, दचकलेली राधा लटक्या रागानं म्हणाली, “असा आबगीच येत्यारं, मी पलडे असते तं?” एका हाताने पोहरा घेत पिऱ्या म्हणाला, “असाच उडालो असतो इहीरीत आन् तुला पवऱ्यासारखा नीट वर काहाडला असता, मद्या हाताना उकलून.” राधीला हसू फुटलं, “मारवतीच हाये रं मोटा!” राधी म्हणाली. “मंग मी का त्या ह्या आह्ये?” आपल्या पीळदार शरीराकडे पाहत पिऱ्यानं फुशारकी मारली. “बरा बरा आटेप पवरा वत. आयाबाया आल्या.” राधीनं पिऱ्याची धांदल उडविली. तरी पिऱ्या उसऱ्या अवसानानं म्हणाला, “आरं, इऊंदी वली म्या काय भ्येतो काय तेली? त्येंच्या देखता उखलून नीन तूला.” त्यावर राधी खळखळून हसली. “यडा रं यडा मद्या बा ला त इच्यारून यी!” राधी त्याला खिजवत म्हणाली. तोपर्यंत पिऱ्यानं दुसरा पवरा विहिरीत सोडला. तिसरा झाला. चवथा झाला. मग हंडे घिऊन दोघं निघाले. दरड चढून जाताना राधीनं सहज विचारलं, “पिऱ्या वहिनीचा काय कडका लागला रं?” “आता आपल्याली कसा कळणार रं, इड काय पतर नही कागोद नही. आन् मास्तरायनबी काय दिलं नही,” पिऱ्यानं गंभीरपणे सांगितलं. “अरं पर आता मद्या झाला तरी कसाय काही नाही रं?” राधीनं काळजीनं विचारलं. “आता काय करावा म्या त पार ह्या झालाय रं! म्हसाड गाळात गुतल्यावानी! बरा इडून जाताय बी यीना. इठल्या यकलाच रयतोय, काय करावा रं?” पिऱ्या बोलत राहीला. महारूकाचं झाड आलं तशी राधी पुढं झाली. पिऱ्या मागं चाललाय खरंतर येव्हढ्या काळात उभ्या डांगाणीला राधी, पिऱ्याच्या घरात घरघुशी होणार असं वाटत होतं, तरी अजून गावासमोर मात्र, दोघंही जणुकाही काहीच घडत नाही असे वागत होते. मारुतीच्या देवळाजवळ राधी आला आणि तिची नजर मावशीच्या रस्त्याकडं गेली. टोपरी फिरलेली, धोतर वर घिऊन खोचलेली, अंगात कुडता घातलेली, एक काळी अकृती धिम्या पावलानं येताना दिसली. लांबूनही तिनं ओळखलं,

“भाग्यादा.” ती मनाशी म्हणाली. मग तिने ओरडून पिऱ्याला सांगितलं “आरं, भाग्यादा आलाय रं.” पिऱ्यानं हंडा तसाच मारुतीच्या देवळात मांडला अन् तो झपाट्यासरशी परत निघाला. तसा राधीनं त्याला टोकलं, “भाग्यादा एकलाच कसा दिसाताय रं? वहनी?” “रयली असन गोंद्याकडं”, तो धावत धावतच ओरडून म्हणाला. राधी मग येत्या भाग्याकडं भरला हंडा डोक्यावर घिऊन तशीच टकत न्हायली. तिच्या डोळ्यात उत्सुकता मावत नव्हती; पण तीचं काळीज फडफडत होतं, का कोण जाणे तिला भाग्यादाचं एकलं येणं वेगळंच वाटत होतं.

“भाग्यादा कवा येताय रं?” पिऱ्यानं एकदम येऊन विचारलं. “हा असाच” भाग्यादानं थंडपणे सांगितलं. “वहनीचा कसाय रं भाग्यादा?” पिऱ्यानं विचारलं. भाग्यादा काहीच बोलला नाही. पिऱ्यानं न राहून भाग्यादाचे खांदे धरून जोराने हलवित विचारलं. “भाग्यादा अरं वहनीचं कसा?” पिऱ्याचा आवेग पाहून भाग्याला रडू फुटलं. एकदम जोरात फुटून येणार असं वाटून; त्यानं कसंबसं स्वतःला आवरलं; पण त्याच्या डोळ्यांना ते आवरता आलं नाही. त्याच्या डोळ्यातून थेंब थेंब वाहीले अन् पिऱ्यानं पुन्हा त्याला बोलता करण्याचा प्रयत्न केला. “भाग्यादा वहनी कुठाय रं? अरं, तिचा काय केला?” आता भाग्यादाला राहवलं नाही, “पिऱ्या तुही वहनी आपल्याली सोडून गेली रं, पार धाव्या घालून आलो.” भाग्या फुटत फुटत म्हणाला. त्यानं पिऱ्याला छातीशी कवटाळला. मग पिऱ्या फक्त डोळ्यांनी गळला.

राधीनं हे कोसळलं आभाळ पाहून केव्हाच विठल्याला गाठलं होतं. ती अशी एकदम येऊन विठल्याला कुरवाळू लागली. तेव्हा विठल्याला कसंसच झालं. अन् भाग्या, पिऱ्या ओट्याशी आले तेव्हा पिऱ्या खालूनच आराडला, “इठल्या वहनीला देवानं खांला रं, वहनी मरून गेली” विठल्याला काय ऐकतोय हे कळेना. त्या पोरक्या पोरानं भाग्यादाच्या गळ्यात मिठीच मारली अन् “वहने SS” करून टाहो फोडला. आई गेल्यापासून इंदीच त्याची आई झाली होती. त्याचा आरड ऐकून गाव गोळा झालं. राधीनं विठल्याला भाग्यादापासून काढून उराशी कवटाळलं. विठल्यानं मग तिला मिठी मारली. सरपंच आला, भाग्या अंगणात एका बाजूला गप बसला होता. त्याच्या भोवती आता धा-पाच बाप्ये जमून बसले होते. सरपंच आल्यावर समदेच सावरून बसले. सरपंचानं भाग्याकडं समदी चौकशी केली....

जसजसे दिवस भरत गेले तसतसे इंदीला वारंवार फेपरे येत गेले, अखेर गोंद्यानं इंदीला हॉस्पिटलमध्ये पोहोचविलं; पण पोर आडवं आलं अन् वेणा देत आसतांनाच फेपरं आलं, पोर आतच मरून गेलं आणि ऑपरेशन करावं लागलं, ऑपरेशन नीट झालं. थोड्या वेळानं इंदी शुद्धीवर आली आणि मग काय झालं ते कळलंच नाही. तिचे हातपाय वाकडे होऊ लागले. तिने डोळे फिरविले. सारे जग तिच्या भोवती फिरू लागले आणि अखेर जन्माला आलेल्या पोरारबोरच इंदीनं त्याच्यासह या जगाचा निरोप घेतला - अन् भाग्याचं घर पुन्हा पोरकं झालं.

भाग्यानं थांबून थांबून सारं सांगितलं. मधेच त्याला फुटला थांबविता येत नव्हतं. मग तो एकदम म्हणाला, “लक्ष्याच्या बा ना सांगला व्हता तसाच कराया लागत व्हता रं, ह्या आंगरोग नव्हता रं, कोनातरी मद्या इंदीला खाला रं” फुटत, चवताळून, भाग्या बोलत होता. त्याची नजर सरपंचावर रोखली होती, सर्वांचे डोळे पाणावले.

रामाबानं भाग्याच्या पाठीवर थोपाटलं; पण त्याच्या तोंडून शब्द फुटत नव्हता. जेव्हां रामाबाच्या तोंडातून शब्द फुटला; तेव्हां सह्यागिरीच्या उंच शिखराच्या अन् दऱ्या खोऱ्यांच्या या डांगाण परिसरातील साऱ्याच डांगाणी माणसांची त्यात आर्त दुःखद संवेदना होती -

“अरं वाघेश्वरा महादेवा, अरं, आम्हा कोळ्या ठाकरांच्या कर्माला ह्या काय लावलायरं, अरं, दुःखाना कमितो आन् सुखानां खातो, त्ये दोन घास कारं खाऊ घेत न्हाईस! अरं, तुह्या आसऱ्यानं डांगाणी जगताय, त्येनी काय करावा रं?”

वाघ्याचा डोंगरमाळ भाग्याकडं टकत होता. रामाबाचा शब्द ऐकून भाग्या सरपंचाकडं पाहात म्हणाला, “व्हय, व्हय जा मद्या वाघदऱ्यावं, मद्या तांबड आईचा रानय धिऊन जा रं.. मला काय नकु! काय नकु!” सर्वांची अंतःकरणं कापली. सरपंचाला हे फार लागलं; पण तो बोलला नाही. त्यानं पुढं होऊन भाग्याला पाठ थोपीत सावरलं. आयाबायांनी भाग्याकडं पाहुन डोळे पुसले, पण राधीच्या डोळ्यात मात्र बापाकडं पाहतांना अंगार पेटले होते. विठल्या तिच्या कुशीत शिरून हमसूहमसून रडत होता. तिचे हात त्याला थोपित होते. सारी भजनकरी मंडळी भागाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत होती. दुलाजीनं भाग्याला पुढंहून दोन घास खावून घ्यायचा आग्रह केला. अन् सरपंचानं राधीला गुरकावलं, “व्हय राधे जेवाण घाल व्हय. रब्ब्या समद्याली मद्याकंच धिऊन चाल.” मग कोणीच काही बोललं नाही.

सरपंचाच्या घरात खंदीलाच्या उजेडात थिजल्या जाणीवेनं तिघेही घशाखाली घास ढकलण्याचा प्रयत्न करीत होते. उभी डांगाणी हे सारं नुसतंच पाहात होती, हळहळत होती. उसासे टाकत होती.

२३

देव वाघराज नवसाला पावतं
सातना शेरडा बाई त्येच्या नवसाला लागतं
रानात रान बाई वाघाचा रान मोठा
त्याहीना रानाला बाई वाघुबाचाना आसरा
रानाच्या रानात वाघ्या तुझा रं दरारा
समदी गुरा ढोरां वाघ्या तुझीना लेकरां
वाघ्याच्या माळावं जत्रा दऱ्या दऱ्यानं जाऊ
रानाच्या वाघराज्या आमच्या शिवं नकु येऊ
वाघबारसेची जत्रा कोंबड्याचा मान देऊ
वाघना राजाला बाई घराण्याचा मान देऊ
राजाना वाघुबा देवा येई रिंगणात
शंबरं बकरा तुह्या पडली अंगणात
माळावरी मान घोवा गुरा वाटावाटानं नेवा
वाघंना देव बाई मद्या शिवात नकु येया-

वाघुबाची गाणी म्हणत आयाबाया वाघुबाला हळदीकुंकू वाहत होत्या. रामाबानं वाघ्याला शेंदुर फासला होता, प्रत्येकजण आपापल्या मगदुराप्रमाणे नारळ, कोंबडं, बकरं वाघ्याला देत होते. रक्ताचा टिळा वाघ्याला देत होते.

वाघुबाच्या माळावर आपापल्या सोयीप्रमाणे डांगाणी अन् ठाकरवाडीतल्या लोकांनी, पाच-पाच, दहा-दहा माणसांची टोळकीं करून तळ दिले होते. प्रत्येक टोळके आपापल्या जत्रंत मग्न होते. बकरं मेमत होती. कोंबडी कोकत होती. तडफडून तडफडून नरडीचा घोट वाघुबाला अर्पण करीत होती, वाघुबा प्रसन्न होत होता. कडंच्या गेळ्याच्या झाडाखाली, करवंदीच्या कुपाटीला, सादड्याच्या आडोशाला, सावलीचा रोख पाहून उगा पाचदहा माळकरी; फोडून आणल्या नारळाचे कुटके करीत बसली होती. ठाकरवाडीतील काही

लोकांनी सस्याचा टिळा वाघुबाला दिला होता.

तीन दगडांच्या चुलींवर भगुली मांडली गेली होती. वाटल्या मसाल्याच्या खमंग वासानं माळ दरवळून सोडला होता. आयाबाया वशाटाबरोबर खायला भाकरी बडवीत होत्या. कोणी संगतीला भात रांधला होता. बापयमाणसांना कोंबड्याबकन्यांच्या खमंग वासा बरोबरच दारूची झींग चढत होती. ठाकरवाडीतल्या बाळ्यांनं आपलं दारूचं दुकान जोरात लावलं होतं. कोळ्या ठाकरांची दारू पिण्याची व्हड लागली होती.

बाळा रोंगट्याच्या जत्राचा थाट फारच मोठा होता. दोन बकरं त्येनं वाघुबा समोर पाडली होती. कोळटेंभ्याचा बुळामास्तर, दुष्काळी कामावरचा मस्टर मिस्तरी अन् असेच पंधरावीस पाहुणे त्यानं खास बोलावले होते. दगडांच्या चुलींवर हंडा पडला होता. अन् त्यात बकरांची, रस्याच्या उकळी उकळी बरोबर, मरणोत्तर धडपड चालली होती. बाळा रोंगटा, बुळामास्तर अन् त्याची पाव्हणमंडळी, सारीच दारूच्या नशेत तरं झाली होती. सरपंचाची बायको लक्ष्मी, पोर राधी अन् आणि दोन आयाबाया नागलीच्या आन गव्हाच्या भाकन्या बडवण्यात गुंतल्या होत्या.

डांगाणीतला रख्या, येसू, दुलाजी, मारवती, देवाम्या, बाळ्या, गोइंघा अशी रोंगटे मंडळी अन् म्हाद्या, शंकन्या, नाग्या, लहान्या, दगडु अशी बांडे मंडळी अन् पाहुण्यांच्या बरोबर सरपंचाच्या भोवती दारूचे तांबे रिचवित होती. सरपंच म्हणेल त्याला उगा होकार भरत होती. बाळा दारू पुरवित होता. गेल्या अनेक वर्षांच्या जत्रेला त्यानं दारू पुरविली होती. मोकाट भिडल्या तोंडातून आंबूस वास येत होते. एकमेकांच्या तोंडावर भपकान्यासरशी जात होते. आग्रह चालला होता.

बुळ्यांनं हळूच विषय काढला, “सरपंच अव वाघदरीच्या शिवाराचा वेव्हार झालतां ना?” सगळ्यांनी कान टवकारले. “का, झालयना?” बाळा म्हणाला, “नही म्हंजी पिण्या म्हणत व्हता जीव ग्येला तरयबी वागदरी देनार नही म्हन” बुळ्यांनं बाण मारला, “असं, अरं, त्युह्या बायली! पका मिजासीचाच दिसताय पिण्या!” कोणीतरी ठिणगीला त्येल दिलं. पिण्याचे नांव ऐकताच बाळा कभिन्न चेहऱ्यातले बटारे डोळे वटारीत म्हणाला, “असा म्हणताय? पैकं दी म्हणावा”, रेकत सरपंच बोलला. “अवं घरात खाया काय नही, तुमाली पैकं देताय काय!” आणखी कोणीतरी डोंब उसळ केला. “सरपंच, तुमाली काय करायचाय, तुमी तुपली जमीन ग्या. करून घ्या” दुसऱ्यांनं डोंब हलविला. अन् सरपंच गर्जना करीतच उठला, “अरं, तुह्या बायकुली तुहे! त्या पिण्याच्या तिचे! त्येच्या वागदरीत आजच जत्रा करतोय म्हणावा! कसा दित नाही बघतू” अन् जवळच्या पाटी खालचं एक कोंबड सरपंचानं पंख धरून ओढलं, कोंबडं जोरात कोकलं अन् भवतालची मंडळी हसली. बगलत कोंबडं मारीत सरपंचानं देंगा टाकायला सुरुवात केली अन् त्येच्या मागं त्याचं टोळकं निघालं. बुळा मास्तर त्येवढ्यात पुढं झाला अन् पुन्हा म्हणाला, “सरपंच जावद्या दुःखात आह्यात!” “आरं दुखाच्या! डुरकायला दुख नही?” सरपंचानं झोक जाता जाता डुरकावून विचारलं.

बुळ्यांचं काम झालं होतं. पिण्यांनं बुळा मास्तराचा घाम धरला होता. बुळ्यांनं गोंद्यांनं पाठवलेलं पत्र पिण्याला दिलंच नव्हतं; हे पिण्याला समजलं होतं. डांगाणी, ठाकरवाडीतल्या पोष्टाचं काम बुळाच करीत होता. त्यामुळं बुळाला सगळी लफडी बिनबोभाट कळत होती. पिण्याचा नक्षा उतरला पाहिजे असं बुळाला वाटत होतं म्हणून तर त्यानं ही ठिणगी टाकली होती.

सरपंचाचं बोलणं बाजूला बसल्या राधीला ऐकू जात होतं. आता बरा वाईट प्रसंग ओढावणार म्हणून ती जाळीखालच्या गुरुवाटानं सुसाट पळत निघाली होती. तिंनं पिण्याला गाठलं. भाग्या, पिण्या अन् इठल्या तीघच आपल्या वाघदरीत होते. भाग्या पडल्या आंब्याच्या खोडावर एकाबाजूला बसून वाघदरीकडे टकत होता. वाढल्या दाढीने त्याचा चेहरा झाकून गेला होता. वाढल्या पिंजारलेल्या केसांनी त्याचं पिसाट मन वाघदरीला दिसत होतं, तो मनासीच काही पुटपुटत होता, विठल्या गुंरं चारण्यात गर्क होता. पिण्या हातातल्या कोयत्यांनं उगाच झाडाझुडपांची जत्रा करत होता. जत्रा करीत करीत थेट वरच्या अंगाला निघाला होता. राधीनं पिण्याला हेरला. अन् तशीच पळत ती त्याच्याजवळ आली. गपशिरी कोयता धरला, हात पकडीत ती पिण्याला ओढीत घेऊन निघाली सुद्धा “कोण रं?” म्हणून गुरकलेला पिण्या राधी दिसताच आनंदला होता. राधी ओढत होती. “आरा आरा ह्या काय?” पिण्यांनं विचारलं. “चाल सांगत्ये” मग राधी पिण्याला घिऊन हरिचंद्राच्या बाजूच्या रानाकं निघाली. माळाच्या पलिकडं हरिचंद्राच्या बाजूला, दरीला गर्द रान होतं. पिण्या अन् राधी त्या रानात मुराद हिंडायची. जाता जाता राधीनं, आपण समद्या जगाला गुंगारा दिऊन पिण्याकडं कसं आलो त्ये रंगवून सांगितलं. मग दऱ्याच्या रानात ती दोघं गडप झाली.

सरपंच आणि त्याची मंडळी वाघुबाच्या माळावरून झोकांडत वाघदरीत आली; तेव्हा त्येच्या मागुन रामाबा, दुलाची अन् लक्ष्या त्याचा बा मंगळा येत होते. रामाबाला आज काय घडणार हें ध्यानी आलं होतं. पोराना आवरायची मोठी जबाबदारी त्याच्यावर आली होती. सरपंचानं वाघदरीच्या बांधावरून ‘पिण्याSS’ म्हणून जोरात हाक मारली. हाकेला प्रतिसाद मिळाला नाही. तसं सरपंचाचं टोळकं हसलं. “तिहायचं भागुबाय तिहे! निस्त सरपंच आलं तं भुड्याला पाय लाऊन पळालं!” कोणी तरी सरपंचाला सुखावलं.

आपल्या वाघदरीत लोकांची गर्दी पाहुन विठल्या पळत आला, काय होतंय हे त्याच्या लक्षात आलं होतं, तो सगळ्या लोकांना आडवा झाला, “मह्या वाघदरीत पाय ठिवायचा नही,” दोन हात पसरून आपल्या पायावर ताठ उभा राहत, विठल्यांनं खंबीरपणे बजावलं, तितक्यात रामाबा, लक्ष्या, मंगळा अन् दुलाजी पोहचले. बुळा मास्तरानं पुढं होऊन विठल्याला थोपीत म्हटलं, “विठल्या आरं आपल्या वाघदरीत जत्रा करायची आहे, तुमी जत्रला आला नहीना तर; आमी आलोय रं.” तवा विठल्याला काही कळना. “पर... पर मही वाघदरी घिऊ नका रं!” विठल्याला रडू फुटलं, अन् बुळा मास्तरानं त्याला बाजूला केलं. सरपंच वाघदरीच्या वाघुबाजवळ आला. बगलेतलं कोंबडं काढलं, गुडघ्यावर बसत

कोंबड्याचे पंख गुडघ्याखाली दाबत, आख्खं कोंबडं पायाखाली दाबलं. कोकणारी मुंडी डाव्या हातात पिळत विळ्याला मागं हात केला.

पिसाटलेला भाग्या खोडावरून उठून एकदम पळत येऊन आरडला, त्याचे डोळे गरगरा फिरत होते. हात वळत होते. त्यानं वाघुबाला मिठी मारली अन् “आयेऽऽ” म्हणून त्याच्या तोंडातून आर्त आरड बाहेर पडला. त्याच वेळी बाळाचा विळा कोंबड्याच्या मुंडीवर सरकून फिरून मुंडी बाळाच्या हातात आली होती. “पिन्या ह्या पहा तूही वाघदरी म्या घेतली!” म्हणत धडावेगळी मुंडी घेऊन तो एक पाय उडवून फिरकी घेऊन नाचला. कोंबडीच्या धडानं चार आचके दिले अन् ती शांत झाली. रामाबा, दुलाजी अन् लक्ष्यानं भाग्यादाला आवरलं होतं. सरपंचाच्या टोळक्याचाही थरकाप झाला होता. इंदी गेल्यापासून घुमेपणाने राहणारा भाग्या एकदम फुटला होता अन् पुन्हा गप्प झाला होता. वाघदरी सरपंचाच्या हातात आली. “हंगी असा ह्या बरा झाला!” बुळा मास्तरानं अभिप्राय दिला. कोंबडीची मुंडी वाघुबा जवळ ठिवून वाघदरीला उजवी घालून मंडळी माळावर परतली. भाग्या पुन्हा खोडावर जाऊन मुकेपणानं डोक्यावरच्या केसात पंजा खुपसून डोळ्यांनी वाघूबाला टकत न्हायला. रामाबा विठल्याला माळावर बरोबर घेऊन गेले.

सूर्य चांगला माथ्यावर आला होता. दन्याचं रान मात्र प्रेमात बुडून गेलं होतं. मधेच राधीनं “अरं ज्येवायची येळ झाली रं, पिन्या मला जाया पाजेल” म्हणून आठवण दिली. “जेवया भूकच नय बघ” पिन्या राधीला गच्च आवळीत म्हणाला. तशी राधी खळखळून हसत बाजूला झाली. “अरं, तुला नसन पर बा अन् त्येचं पाव्हणं वर झिंगून पडलंय; त्येच्या पोटात आगा पडल्या असतील, जायाला पायजेल” असं म्हणून राधी पळत निघाली सुद्धा. पळत चालल्या राधीकडं पाहत पिन्या पुन्हा वाघदरीकडं निघाला.

गुरं उगा इकडं तिकडं चरत होती, पिन्यानं इठल्याला हाळी घातली, “इठल्या होऽऽ” पण हाळीला उत्तर आलं नाही. तसा तो खोडावर बसलेल्या भाग्यादाकडे गेला, “भाग्यादा इठल्या कुठाय रं?” पिन्यानं विचारलं. भाग्यानं उत्तर दिलं नाही. त्याची एकटक नजर वाघुबावर टकली होती. पिन्यानं पुन्हा भाग्यादाला विचारलं, “आरं, इठल्या कुठं ग्येला?” भाग्यादा पुन्हा काहीच बोलला नाही. मग मात्र पिन्याचं मन चरकलं. भाग्यादा काय टकतोय याचा कडका घेतला. त्याची नजर वाघूबाकडं गेली. आज वाघ बारसं असूनयबी आपण जत्रेला गेलो नाही याचं भाग्यादाच्या नजरेला किती लागलंय याचा विचार मनात येऊन पिन्या वाघूबा समोर गेला. त्यानं गुडघे टेकून डोकं खाली टेकलं, अन् त्याला कोंबडीची मुंडी दिसली. वाघूबाच्या पायाशी पडलेली मुंडी पाहून पिन्या पेटला. “भाग्यादा ही जत्रा कोणा केली?” पिन्यानं डरकाळी फोडली. त्याचे डोळे धगधगत होते. भाग्यादा काहीच बोलला नाही. पिन्यानं हातात घेतल्या कोयत्याची मूठ आवळली अन् तो वाघूबाच्या माळाकडे पळत निघाला. भाग्यादा वाघूबाकडे तसाच टकत न्हायला.

“आऽऽ! आयेऽऽ” पिन्या कण्हत होता. लक्ष्याच्या बानं दिलेल्या पाल्यानं भाग्या मुकाट शेकत होता, दमलाभागला विठल्या केव्हाच निसूर झोपला होता.

वाघबाaras अशी साजरी झाली. वाघदरी गेली अन् वेड्या पिन्याला फुटोस्तर मारून गेली. पिन्या धावून गेला. त्याच्या डोळ्यात खून चढला होता, हातात कोयता तळपत होता, सूऱ्या देवानं आगीचा भडका उडवला होता. तळपता कोयता पाहून अन् पिन्याची डरकाळी ऐकून झिंगली मंडळी जागी झाली. बुळामास्तरानं टोपी मागं घेतली अन् भिवया वर करूनच इशारा केला, तशी बाळा रोंगट्याची माणसं पिन्यावर तुटून पडली. पिन्या फुटून फुटून निघाला. मंगळा, रामाबा, दुलाजी अन् लक्ष्या यांनी बाळाच्या लोकांना आवरलं म्हणून पिन्या वाचला. रात्री पिन्याला घेऊन रामाबा अन् मंगळा डांगणीत परतले तेव्हा माळावर तमाशे उभे राहिले होते. पेटलेले टेंभे बंबाळ होऊन निमूट जात्या पिन्याला हेरीत होते. विठल्या थकून अन् भीतीनं कावरून गेला होता. भाग्यानं पिन्याला कवेत घेतलं अन् दोन टिपं गाळली. रात्रभर पिन्याला दारु पाजून अन् झाडपाल्याचा औषध लावून मंगळाठाकर अन् रामाबा कोळी जागत न्हायले होते. लक्ष्या, विठल्या शेजारी आडवे झाले, “ह्या का, पोराला त्या ह्याचं नही” मंगळा बोलत होता, “त्या रोंगट्याच्या वाटालाच जायाचा नही, आपुनी लेहून दिलताना. आपला दैव आन् आपुनी” रामाबानं होकार भरला, भाग्या काहीच बोलला नाही. मग दोन दिवस रात्री भाग्या एकटाच औषध करीत बसला.

आज पौर्णिमेची रात्र होती. भाग्यादा पिन्याला शेकत होता. विठल्या निसूर झोपला होता, दिवसांच्या भासानं मधूनच पक्ष्यांचे शब्द ऐकू येत होते. गावाजवळ कोल्हेकुई ऐकू येत होती. गव्हाचे खळे अन् हरभऱ्यांच्या लहान-मोठ्या राशी खळ्याखळ्या मधून दिसत होत्या. धनी, राशी राशीतून राखण करीत झोपते होते. अवघी डांगणी गपगार झोपली. बुध्या बाड्यांचा अन् त्याची पोरं भाग्या, पिन्या, विठल्या, यांचा विषय अंगणाअंगणातल्या शेकाजवळच्या झोपेत विरून गेला होता. भाग्या मात्र जागाच होता. त्याच्या घराचं कवाड खुलंच होतं. सपरातल्या गुरांचे चघळ अन् घुरट शेणकुटाचा वास घरभर दाटला होता. बाहेरच्या स्वच्छ चांदण्याकडे भाग्या मधूनच टकत होता. पिन्याच्या कण्हण्यानं तो भानावर येई.

बाळा रोंगट्याच्या घराचं दार किलकिललं अन् पाखऱ्यामनानं राधी धावत भाग्याच्या घराकडे निघाली. गेल्या तीन दिवसात तिला पिऱ्याला पाहता सुद्धा आलं नव्हतं. विहिरीतलं तळाला गेलेलं पाणी डुबुकदिशी पोहरा बुडवून काढताना आयाबायांची चर्चा तिच्या कानावर येत होती. “बया, पका ना झोडलाय! वाघासारखं प्वार पर पार जायबंदी केलं”, शब्द राधीच्या काळजाला कापीत जात होते. चांदण्या रातीच्या गार बाऱ्यातही तिचं मन धगधगत होतं. बापाच्या कसायीपणानं डोळ्यात इंगळ उठत होते, गेल्या तीन दिवस तीला घरात जे सोसावं लागलं होतं त्यामुळं तर ती चांगलीच पिसाळली होती. मनाचा हिथ्या करून ती घराच्या बाहेर पडली होती.

“भाग्यादा...!” तीनं दारात येताच विचारलं, भाग्यादानं नुसतं दाराकडं पाह्यलं. राधी आत आली, पिऱ्या जवळ बसली. तिचा हात पिऱ्याच्या फुटल्या दुखऱ्या पाठीवरून फिरला अन् पिऱ्यानं पुन्हा एकदा “आये SS” करून कण्ह काढला, “भाग्यादा पका झोडलाय रं” गहीवरून राधी बोलली. “भाग्यादा कसा रं हुयाचा?” राधीनं काळजीनं विचारलं. “राधे, कण्हला पिऱ्यात जीव गुतावती रं? अरा ह्या झाला ह्या काय थोडा?” भाग्या किती दिवसांनी एवढ्या समजूतीनं बोलला. तशी राधी उसळली, “महा बापच असा म्हणु म्या काय करू रं? महा जीव गुतलाय इठं!” “आरं पर बाळा रोंगटा हाये त्यो. तुलाय जगू दिनार नही आन पिऱ्यालायबी जगू दिनार नही,” भाग्यानं पुन्हा समजूतीनं सांगितलं. “त्या खरा रं अरं त्यो आयला सुदिक छळतोय मंता दोन आवा केल्या पर पोऱ्या व्हत नही. आता नही या वक्ती पोरच झाली तं आयचा जीवच घीन” राधीनं मनाचं कवाड आणखी उघडलं. “राधे तुला यक सांगू, आता मंजी आम्हाली लय झालाय पण आता उजूक त्वा काय क्येला मंजी महा पिऱ्यायबी जगनार नही आन् इठल्यायबी जाईन रं” भाग्या कळवळून बोलत होता. “आरा पर म्या काय क्येला?” राधीनं जरा उसळूनच विचारलं. “आयेSS” पिऱ्या कण्हला, तसा विषयाला फाटा फुटला. राधी पुढं झाली तशी तीनं पाला घालून पिऱ्याला शेकाया सुरुवात केली. भाग्या मग गप टकत राहीला. “राधे आरं काय शिदळं चालवलाय रं? आरं मद्या तोंडाला काळा फासला रं” दारात उघडाबंब बाळ्या रोंगटा उभा हुता. “चाल घराक. आनं भाग्या, सवताची बायकू खाली आन् माझ्या पोरीवं डोळा टूत्या नही रं,” असं म्हणत राधीच्या हाताला धरून तो ओढतच तीला घेऊन जाऊ लागला. “आये SS” म्हणून पिऱ्या त्येव्हड्यात कण्हला “जिताच माराया लागत व्हता रं! इच्या बायकुली, आता नही तुहा म्हवतूर लावून दिन या वैसाकात लावला त पय.”

राधीला घरात कोडून बाळ्या परत आला अन् एकदम भाग्याचं केस धरून म्हणाला, “मद्या पोरीला फितवितोय नही रं? ह्या पय इठं जर पोर उजूक दिसली त मं तुम्हा समद्यालाच खलास करीन ध्येन धरा,” आन् ढेंगा टाकीत बाळा निघून गेला. भाग्यानं पुन्हा शांतपणे पिऱ्याला शेकायला सुरुवात केली. पिऱ्या मधीच म्हणाला, “भाग्यांदा SS काय झाला रं SS?”

• • •

२५

मारुतीच्या देवळापुढे डांगाणीतल्या पोरांची एकच गर्दी उडाली होती. मोठा खड्डा तयार केला होता. एरंडाच्या भल्या फांद्या आल्या होत्या. गोवऱ्या लाकडांना तोटा नव्हता. लहान पोरांचं टोळकं गावात बारदान हाती धरून आरडत हिंडत होतं, “व्हळीच्या पाच गवऱ्या, पाच फाट्या” घराघरातल्या आयाबाया हौसानं गवऱ्या फाट्या देत होत्या. पोरांनी थोर लाकूड पळवून आनलं होतं, पोरांनी आपल्याकडचं थोर लाकूड पळवू नये म्हणून आयाबाया आपण होऊन जास्त गवऱ्या फाट्या देत होत्या, फाट्याला अन् गवऱ्याला रानातल्या रानकऱ्यांना काय तोटा! अस्वलीच्या केसांना कुठं दुष्काळ असतो? मग मोठ्या पोरांनी भले भले ओंडके इकडून तिकडून पाडून आणले. रामाबा, येसू दुलाजी, रखऱ्या, वाळ्या, देवराऱ्या, बाळा रोंगटा आणि गावातली अन्य कर्ती माणसं, म्हातारे कोतारे, मारुतीच्या देवळाजवळ गर्दी करू लागले. पोरांना सूचना देऊ लागले, “ह्या असा नही रं, हंगी असा”. होळी रचली जाऊ लागली.

होळीचा सण मोठा, वर्षातला सरता. मोठ्या आनंदाचा. ‘होळी रं होळी पुरणाची पोळी!’ खरोखरच पुरणाची पोळी अप्रुप. पुरणाचा वास घराघरातून येऊ लागला. पोळ्या, उंडे, सारभात करण्या-खाण्याचा दिवस. पोरांची नाकं मध्येच फुसफुसून वास घेत होती. दोघी आयाबायांनी होळीचं शिपणं सारवण केलं. सुयदिव कवाच बुडून चांदोमा चांगला वर येऊ लागला. गाडीच्या चाकांसारखा पिवळा जर्द चांदोमा, मावशीच्या बाजूनं वर आला. अन् अवघ्या डोंगर दऱ्यात आनंद भरला. डांगाणीतली पोरं आनंदानं नाचू लागली. होळी चेतली, भडका उडाला, पोरं आनंदानं उसळली. त्यांच्या मुखातून उंच उंच जाणाऱ्या जाळाच्या पताका पाहून गाणे स्फुरले -

वणवा डोंगर मेघीला

चला रं जाऊ वणवा पाह्या

वणवा पाण्यानं विझीतो

चला रं जाऊ पाणी पाह्या

पाण्यात मासा खेळतो - एक गाणं संपलं की दुसरं. गाणीच गाणी! गाण्यांना उधाण आलं तसा काहींच्या अंगात मारुती संचारला. जाळातून पलिकडे उडी मारण्याची व्हड जुंपली. एकापाठोपाठ इकडून तिकडे पोरं उड्या मारू लागली. घराघरातून फडक्या सावरीत नथा बाहेर आला. भरल्या तांब्यातलं पाणी होळी भोवती रिंगणात ओतून पुरण पोळीचा निवद होळीला मिळू लागला. गहू हरभऱ्याची भाजी, गुळाची गोड पोळी खातांना, हुताशनी अधिकाधिक भडका घेऊ लागला. आयाबायांनी पोरींसोरींनी होळीला गरके घालून पूजा करून मनोभावे दंडवत घातले. बाप्या मानसांनी होळीत पैसे टाकले, खोबऱ्याच्या वाट्या टाकल्या. शकूनाच्या बोंबा मारल्या, पोरानी मात्र उखाणे कोडी घालायला सुरुवात केली. एका पोरानं गाणं सुरू केलं. -

मह्या मळ्यातून जाई गणेबा तुह्या मळ्यातून जाई रं

जाई गून जाई तिरगून जाई

वेव्हळ्यात लहान कायी रं?

अन् पोरानं दोन गट पडले, चढाओढ सुरू झाली, होळी रंगली, आया-बायांच्या होळ्या आल्यावर घराघरातून पुरणपोळ्या खाऊन पोटे फुगली, अन् राती पुन्हा होळीवर बोंबाबोंब सुरू झाली. वाघुबा, म्हसूबा, कळसाई, हरीचंद्र, घोरपड्याई सगळ्यांच्या नावानं बोंबा झाल्या, अन् मग बुळामास्तर, मिस्तरी, बाळा रोंगटा, दुलाजी, रामाबा कोणीच बोंबातुन सुटले नाहीत. तेव्हळ्यात दुलाजीला लेझीमची आठवण झाली, अन् त्यानं गुपचूप जाऊन लेझीन काढून आणल्या, अन् डोंगरकोळी पोरान्ची लेझीम सुरू झाली, पाय उडू लागले, फिरक्या, फिरक्या, एकदम गिरक्या, मागें पुढे उड्या, बैठका, मागे पुढे गिरक्या होऊ लागल्या. लेझीम ठेका वाढत चालला. विजेच्या चपळाईने पोरान्चे पाय हलू लागले. पण काही केल्या लेझीमाला रंग चढेना. डाव संपल्यावर पोरं म्हणाली, “भाग्या पिऱ्याला बोलवा रं, लय भारी डाव काढीतय” अन् सगळ्यांच्याच लक्षात आलं, भाग्या, पिऱ्या अन् इठल्या या गडबडीत कोठेच नव्हते. पोरान्ची झुंड भाग्याच्या घराकडे निघाली. अंगण ओटीवर तिन्ही पोरं मारुतीच्या देवळावरची पेटती होळी टकत होते. कोणी कोणाशी बोलत नव्हते. विठल्या मात्र मधून मधूनच फुटत होता. त्याचे डोळे ओलावले होते.

पोरान्च्या झुंडीतून दुलाजी पुढं झाला, त्यानं भाग्याला ओढला तशी बाकीच्या पोरान्नी पिऱ्याला अन् विठल्याला ओढलं अन् पुन्हा होळीवर लेझीमचा डाव रंगला.

त्याचवेळी घराघराच्या अंगणाअंगणातून रुपेरी चांदण्यात मोठ्याई, धाकल्याई, गिरजाक्का, परिगा, धोंडी, बाळी, दगडी, राधी एकमेकींना साद घालीत किनऱ्या आवाजात होळीला हाळी देत होत्या. फुगड्या, फेर, कोंबडा, बशी रंगली होती. आणि नथीच्या मागून झोकात किनरे आवाज निघत होते -

चाण्याबाई चाण्या टिपुऱ्या चाण्या, चांदण्या धातीला बाजा

त्या बाजाव कोण ग निजे अन् किसन देव निजे

राधाबाई घालीते वारा अन् बाई राधाबाई घालीते वारा

किसनाना पोबारा क्येला आन् बाई किसनाना पोबारा केला

मग हशा पिकत होता, राधी रंगात आली होती, खेळ खेळतांना चंद्राच्या चांदण्यात, राधीच्या मनात चंद्राचं चांदणं फुलत होतं. तिला पिऱ्याची आठवण येत होती. आज आयाबाबांच्यामधून वाट मिळणं शक्य नव्हतं. गेल्या महिन्याभरात तिचं उभं अंग पेटलं होतं, पण तिला पिऱ्या मिळाला नव्हता. पोरान्नी पिऱ्याला ओढीत नेतांना पाहून तिला आनंदाचं भरतं आलं होतं. त्याला कसा गाठायचा याचाच ती विचार करीत होती.

काळे कभिन्न कातळ पौर्णिमेच्या चांदण्यात असे विरघळत होते. राधीचं मन पिऱ्यासाठी झुरत होतं. दुसऱ्या दिवशी धुळवडीला उधाण आलं, लहान-मोठे, स्त्री-पुरुष धुळवडीत भेदरहीत झालेय दारूची झिंग उभ्या डांगाणाला चढली, अन् गटारगंगेत सर्वांचे अस्तित्व वाहून गेले. राती चांदोबा डोयी आला तेव्हा होळीभोवताली गोधडी घोंगड्यावर दमले देह केव्हाच झोपी गेले. बाळा रोंगटा शिव्या देत देत झिंगून केव्हाच झोपी गेला होता.

नागझरीच्या रानात चांदोमाच्या साक्षीनं देह एकमेकांच्या मिठीत मिटून गेले होते. नागझरीच्या झुळझुळत्या रुपेरी पाण्यात त्यांची प्रतिबिंबे एकमेकांत अगदी मिळून गेलेली दिसत होती.

• • •

चैत्र पल्लवी रानाचं सौंदर्य वाढवू लागली. रान पठार, डोंगर दऱ्या सोनेरी दिसू लागल्या, आंबे मोहरले. मोहाला बहर आला. रानकोकिळा मुक्त रवाने गाणं गाऊ लागली. सकाळ-संध्याकाळ रान सूर्यदिवाच्या उन्हांनं चमकू लागलं. करवंदीच्या जाळ्या पांढऱ्या फुलांनी बहरल्या. पांगारा लाल होऊ लागला. पण वसंताच्या आगमनांनं बहरलेला निसर्ग डांगाणीतल्या लोकांची मनं बहरू शकत नव्हता.

गावोगावच्या विहिरी आटू लागल्या. आतले खडक उघडे पडू लागले. वाहते झरे वसंताच्या आगमनाबरोबरच थांबले. दुपारी रखरखीत ऊन वाटू लागलं. त्याच्या जाळानं जनावरांच्या जिभा लवलवू लागल्या. घशाना कोरडं पडू लागली. वाळत्या काड्या चघळताना पाण्याची आस वाढू लागली, पाण्यावर जाण्यायेण्यातच सारी शक्ती आटू लागली.

जीव जाळणाऱ्या धगधगत्या उन्हात गर्द झाडांखाली रवंथ करण्यात गुरांना चरण्यापेक्षा अधिक आनंद वाटू लागला. मोरांचे मेमणे आता लांब दऱ्यात ऐकू येऊ लागले. वानरांचे कळप झाडाझाडावरून पाण्याच्या दिशेने ये-जा करू लागले. झऱ्या, झुनऱ्या डबकी पार आटून गेली अन् वाघराच्या पाऊलखुणा लांब मोठ्या झऱ्यावर अधून मधून दिसू लागल्या. गाथी-गुरं चारतांना गवताची पिकली कुसळं टोचू लागली.

फाट्यांची साठवण सुरू झाली. उन्हाळी कामं सुरू झाली. मारुतीच्या देवळा बरोबरच रातचे अंगण ओटेही बोलके झाले. बाजार भरगच्च भरू लागले. पाहुण्यांच्या वर्दळी सुरू झाल्या. पोरीबाळी लाजू लागल्या. पोरांच्या मिशांना पीळ बसू लागले. अवघं डांगाण अन् डांगाणीतले डांगाणी, वैशाखाची वाट पाहू लागली.

रोजगार हमीच्या कामावर हळू हळू पुन्हा गर्दी होऊ लागली. रोजगार कमी, जास्त याविषयी चर्चा सुरू झाली. कामाकामावर पुढाऱ्यांच्या, साहेबांच्या ये-जा सुरू झाल्या. दुष्काळी कामावरही आता गर्दी सुरू झाली. मस्टर नोंदींना उधाण आलं. तसे कोंबड्यांचे जीवही तडफडू लागले. दारूचे गुत्ते जोरात सुरू झाले. कामगारांना पाणी

पुरवठ्यासाठी टँकर फिरू लागले. रोजगार कमी पडतो म्हणून काहींच्या तक्रारी सुरू झाल्या, तर काही लोक ऊसतोडे म्हणून कोयते घेऊन संगमनेर, श्रीरामपूर, राहुरी, कोपरगाव तालुक्यातून भटकू लागले.

पिऱ्या कामावर जाऊ लागला. भाग्या अन् विठल्या रानात जाऊ लागले. विठल्याच्या वयाची पोरं डिक, मध शोधीत रानोमाळ भटकू लागली. कड्यांनं यंगू लागली. मध पिऊन तृप्त होऊ लागली. ठाकराची पोरं खेकडीची धाव शोधू लागली. सारी डांगाणी, ठाकरवाडी पाण्यापैशाच्या शोधात गर्क झाली.

हळू हळू करवंदाच्या जाळ्यांना करवंद अन् आळवाच्या झाडांना आळवं आली. जांभळीची झाडं जांभुट्या पिकवू लागली, गुरांकडं जाणारी पोरं हरखून गेली. वैशाखात याला चांगलाच बहर येणार म्हणून हेरीत राहिली.

काथोटी लोक रानोमाळ उंदीर-मांजर शोधीत हिंडू लागले. जोशी येऊन पुढल्या पावसाचे भविष्य वदवून गेले, पोरांच्या लग्नाची भाकितं झाली.

वैशाखाची चाहूल लागली. आज बाळा रोंगट्याच्या अंगणात आयाबायांनी अन् भजनी मंडळींनी मोठीच गर्दी केली होती. भजन मांडलं गेलं. आयाबायांनी दुपारी बाळा रोंगट्याच्या पोराची पाचवीची पूजा केली होती. सटवाई मावलया यांना निवदपाणी झाला. गडागडाच्या मावलया अन् सटवाई आज तृप्त झाली. बाळा रोंगटा आज जातीनं भजनात थांबणार होता. बुळा मास्तर, कामावरचा मिस्तर, गावातली कर्ती माणसं हा आनंद साजरा करायला जमली होती.

बाळा रोंगट्याला पोरीच पोरी, राधीच सगळ्यात मोठी. ती नवऱ्याघरी नांदत नव्हती. तिच्या पाठच्या सात पोरी, त्यातल्या चार उजवायला आल्या होत्या, पण पावणे राधीमुळं बिचकत होते. तरी बाळा रोंगटा गुर्मीत होता. त्याचा मांगनाही मोठा होता. पोरींच्या पैशाकं त्याची सगळी नजर होती. तरी मनातून मुलगा नाही म्हणून तो फारच नाराज होता. त्याने वाघेश्वराला नवस केला होता. माळावरच्या वाघ्याची मोठी जत्रा करायचं तो बोलला होता. रंध्याच्या घोरपड्या आईकं जाऊन तो जावळ करणार होता. पहिल्या बायकुला पोरच झालं नाही; म्हणून दुसरी केली तं दुसरीला पोरीच झाल्या. पोरासाठी तिसरी करण्याचा विचारही त्याच्या मनात आला होता, पण राधीच घरात येऊन न्हायली व्हती. बुध्या बांड्यांनं पहिल्याच टायमाला आपल्याला बायकू करायला नाट लावला म्हणच असा झाला; असं त्याच्या मनानं घेतलं होतं. अन् बुध्याला एकापरिस एकेक तीन पोरं झाली. बुध्याचं वैभवं त्याला देखवत नव्हतं, पण आज बाळा खूष होता. आज त्याच्या वंशाला दिवा झाला होता. त्याला आभाळ ठेंगणं झालं होते, त्यानं भल्या भगल्यात घुगऱ्या घालायला लावल्या होत्या. आयाबायांनी तर किसन देवाची गाणी गाऊन सगळं घर दणाणून सोडलं होतं, पोट फुगोस्तवर सगळ्यांनी घुगऱ्या खाल्ल्या आणि मग भजनकऱ्यांनी भजन मांडलं. आज भजनाला काही और रंग आला होता. दुलाजी आज मोठ्या नखऱ्यांनं मूदंग वाजवीत होता, भाग्याही सारं विसरून भजनात सामील झाला होता.

‘आजी आनंदाचा दिस आले घरी या गोपाल ।।’ हा अभंग रंगला तेव्हा तर बाळा भलताच खूष झाला होता. हळू हळू गौळणी सुरू झाल्या अन् मग तर साऱ्यांनाच उधाण आलं. बुळामास्तर मांडीवर थापा देऊ लागला. बाळाही खुशीत आला. कुशाबा गौळणी गाण्यात फार तरबेज, त्यानं स्वतः गौळणी तयार केल्या होत्या. तमाशात गायचा तेव्हा तमाशा रंगून जायचा. त्यातली त्याची आवडती गौळण त्यानं गायला सुरुवात केली-

राधीच्या डोयीवरी माठ दुधाचा हिंदोळतो

बाई कळंबाच्या खोडी किस्ना खड्याना मारीतो,

लचकत मुरकत राधी चाली लगबगा

कळंबाच्या खोडी तिना कान्हाला पाहीला -

सारेच खुशीत येऊन रंगवून रंगवून गौळण घुमवित होते. मृदंगातून वेगळेच आकार बाहेर पडत होते.

दिवसभराच्या गडबडीनंतर राधी आता निवांत झाली होती. पण तिच्या पोटात चांगलंच डचमळत होतं. उचकीवर उचकी लागत होती. घशाशी जळजळ होत होती. मधूनच मळमळ होऊन तोंडाला पाणी सुटत होतं. काय होतंय हे कळत नव्हतं. राहून राहून तिचा नरड्यावर अन् पोटावर हात जात होता, तिची तगमग वाढली होती. तिच्या आईला आपल्या पोरीत होणारा फरक जाणवत होता. कोपऱ्यात बसून राधी भजन ऐकत होती, पण तिचे लक्ष कशातच नव्हते. एवढ्यात तिला एकदम ओकारी होईलसे वाटले अन् ती घराच्या मागच्या दारी पळाली अन् बाहेरच्या मंडळींना ओकाऱ्यांचे आवाज ऐकू आले. गौळणीच्या रंगाचा भंग झाला अन् सगळ्यांचे कान टवकारले गेले. “कोन रं वक्तय?” कोणी तरी चौकशी केली. आतून कोण्या आईबाईनं उत्तर दिलं, “राधी.” “का रं बा?” कोणी विचारलं. बाळा रोंगट्या आत गेला. आयाबाया पुढं धावल्या. त्यांनी राधीला नुसतं कावरं करून सोडलं. राधीला कोरड्या ओकाऱ्या येत होत्या. पोटात गलबलत होतं. जाणत्या बाया उमगल्या अन् काहींना पदराआडच हसू फुटलं. बायांत कुजबूज झाली, तसा बाळा रोंगटा चपापला. त्याच्या डोळ्यात अंगार चढला; पण काही बोलता येत नव्हतं. तो परत बाहेर आला. मग भजनात लक्ष लागेना. लवकरच भजन संपलं. लोक आपापल्या घरी परतले. जाता जाता बुळा मास्तरने खवचटपणे विचारले, “काय रं बाळा काय झालाय रं राधीला?” विचारण्याची खोच बाळाच्या लक्षात आली तरी तो म्हणाला, “एरीच त्या ह्या झालाय!” पण त्याच्या बोलण्यावर बुळा मास्तराला आणखी काही विचारण्याची हिंमतच झाली नाही. बुळा मास्तर गेला तसा रोंगटा आत घुसला अन् त्यानं राधीला फरफरत आत नेलं अन् तो कडाडला, “कोनाचं शान खाळ्यं, बोल?” त्याच वेळी त्याचा हात राधीच्या कानसूळावर पडला. राधी कळवळली, “आयो SS” करून ओरडली. एका मागोमाग एक दणका राधीच्या पाठीत पडत राह्यला अन् राधी आरडत राह्यली. तरी बाहेरच्या कोणाची येण्याची हिंमत झाली नाही. बाळानं घटाघटा दारूची बाटली तोंडाला लावली अन् शिऱ्यांची लाखोली वाहात बाळा ओट्यावर आडवा झाला.

राधी आईजवळ आली, आईच्या कुशीत इवल्या भावाकडं पाहात राधीला रडू फुटलं. अंगाअंगात फुटलेली राधी उरी फुटली. आईनं मग तिच्या पाठीवर मोठ्या मायेनं हात फिरवला, “राधे जरा कळ काढली असती तर तुह्या बानं लगन करून दिलं असता रं.” राधीनं आणखी जोरात हुंदका दिला. “कुठं शान खालास? कोण हाये त्यो?” आईनं राधीला विश्वासात घेऊन विचारले. तेव्हा राधी तशाही स्थितीत लाजली, पण बोलली मात्र काहीच नाही. पण आईने ओळखलं “पिन्या जणू” राधी आणखी लाजली. “आ रं मला सांगायचा नाय रं” आई म्हणाली; तशी राधी बोलता बोलता फुटली. चंद्र मावळतीकडे कलला होता. पहिला कोंबडा आरवला होता.

• • •

आखाती सरली. वैशाख उभा पेटला, पेटल्या वैशाखाला साथ द्यायला अवघ्या डांगणात भूजण्या सुरू झाल्या. राब करून घेण्याची धावपळ सुरू झाली. गेल्या वर्षीच्या ओल्या दुष्काळानं सारं धुऊन नेलं होतं; तरी आवंदाच्या पानकळ्याची तयारी जोरात सुरू झाली होती. फळ्या घातली खाचरं, पालापाचोळा, डांगल्या फाट्यांनी झाकून चेतून दिली जात होती.

औंदाच्या वैशाखातही कुत्र्याला हळद लागली होती. पकी लगना! वऱ्हाडांचा पाई प्रवास सुरू झाला होता. पोरं घेऊन येणाऱ्या वऱ्हाडात पोरींची समजूत घालण्याचा नवऱ्याकडच्या करवल्यांचा प्रयत्न दिसत होता.

“पोरी रडू नकू ग मना मंदी । तुला दिलां नही वना मंदी ॥” बस्ते बांधले जात होते. लग्न लागत होती, पण अनेकांच्या घरी मांडवाला हात लावण्याची पाळी आली होती. मग उपाशीपोटी वऱ्हाडं मुकाटपणं निघून जात होती. वरतींचा मोठा गोंधळ घातला जात होता.

यव्हढा पानी पडूनही वैशाखाच्या मध्यावर पान्याना पकी तारांबळ केली होती. परिसरातल्या ऐंशी पंचाऐंशी गावात प्यायला पाणी नव्हतं. बाया, बापय, सगळे हांडे धिऊन मैल दोन मैल लांबून डोक्यावर पाणी वाहत होते. डांगणीतल्या साऱ्या लोकांना आता नागझरीवर; दोन मैल लांबून पाणी आणावं लागत होतं. त्यातही डांगणी, मावशी, ठाकरवाडी, कोळवाडी अशी चारपाच गावच्या लोकांनी एकूणारात वेळ वाटून घेतली होती. पेहरा मुळगेर अन् म्हाळूंगीच्या काठांवरची धापाच गावं सोडली तर सगळी गावं पाण्यावाचून बोम मारीत होती. रस्त्यावरच्या काही गावांना जिल्हा परिषद, मामलेदार कचेरीनं टँकरनं पाणी पोहोचविण्याची व्यवस्था केली होती. टँकरनं पाणी आणायचं अन् गावातल्या विहीरीत ओतायचं. मग विहीरींवर पाणी घेण्यासाठी भांडणं जुंपायची. घागरीला घागरी, पोहऱ्याला पोहरे भिडायचे अन् मग कलागत काठ्यांपर्यंत येऊन पोचायची. ठाकरांची पोरं मोठी हुशार. ती रानोमाळ हंडे धिऊन फिरायची. खेकडीचा धाव दिसला की

पाहारीनं, विळ्यानं कोरून कमरे एव्हढं खोदायची. मग धापाच खेकडी मिळायच्या अन् चार हंडे पाणीही मिळायचं.

अवघ्या डांगणात अशी सगळी धावपळ चालली होती अन् भाग्याच्या घरात नुसतीच तगमग चालली होती. घरातले दाणे संपले होते, पिऱ्याच्या लगीन करावा त देज द्यायला खडकू सुद्धा नव्हता. अन्नासाठी पिऱ्याला रोजगार हमीवर खडी फोडायला जावं लागत होतं. भाग्या मजुरीनं खाचराखाचरातून राब करीत होता. बिचारा विठल्या ह्या गडबडीत गुरं सांभाळण्याचं काम मोठ्या जबाबदारीनं करू लागला होता. धापाच गुरांना धिऊन तो रानोमाळ फिरत न्हाई, त्यांच्या वैरणकाडीसाठी भटके. गवताच्या पेंढ्या बांधून तो डोक्यावर वाहून वाघुबाच्या माळावर माचणावर रचीत होता. येतांना फाट्याची मुळी धिऊन येत होता. स्वतःच्या शेतावर राब करता येत नव्हती म्हणून भाग्या अन् पिऱ्या उभे जळत होते. बाळा रोंगट्याला शिवा मोजत होते.

गेल्या दोन महिन्यात राधी आतून धगत होती. आईच्या अन् बाच्या ध्यानात आल्यापासून आई बा न नकोती रान औषधी राधीला द्यायला सुरुवात केली होती. कायतरी लडबड करून बाळाला राधीचा जमून टाकायचा होता. राधी मोठ्या शिताफीनं औषधी झोकून द्यायची. लक्ष्या ठाकराला गाटून तिनं सारं सांगितलं अन् येडवाकडं घडू नये म्हणून मुळ्या खाल्ल्या होत्या. आता तिला धास्ती नव्हती. ती पिऱ्याला गाटून पळून जाण्याबद्दल हुटकण लावून होती. पिऱ्यालाही ते पटत होतं, पण काय करावं ते समजत नव्हतं.

बाळा रोंगट्यानं बोलावलं म्हणून मोठ्या गडबडीनं भाग्या त्याच्या घरी गेला. बाळा अंगणातच बसला होता. बुळामास्तरशी त्याचं काही खलबत झालं होतं. भाग्याला पाहताच बाळा म्हणाला, “भाग्या आला रं यी. यी बस बस असा!” मोठ्या आदरानं बाळानं आपल्याला बोलावलेलं पाहून भाग्यादाला मोठाच आचंबा वाटला. रामराम करून तो ओट्यावर आला. बाजूलाच टेकला. बाळानं मोठ्या आपुलकीनं विचारलं, “काय कसा काय चालाय रं?” “बरा अस” भाग्यानं सांगितलं. मग बुळामास्तरनंच टोपी मागं सारीत मुद्याला हात घातला, “भाग्या, आरं लगन बिगन करतो रं?” बुळामास्तरच्या प्रश्नानं भाग्या गलबलला. त्याच्या डोळ्यासमोर इंदी उभी राहिली. पिऱ्याचं तारुण्य उभं राहिलं. विठल्याचा पोरकेपणा उभा राहिला. “अरं, महा लगीन करून काय करू? पिऱ्याचा लगीन कराया पाजेन,” भाग्या म्हणाला. तसा बुळामास्तरनं लगेच त्याची री ओढली, “खरां रं खरा, तुहा पिऱ्या पका अप्याट झाला रं! त्येचा लगन करायाच पाजेन!” “त्या झाला रं पर म्हाळकं कायच नही, आन् तो लगन कराया तयार नाही.” भाग्यानं अडचण सांगितली. “आरं पर लगन कराया असा काय धन लागाताय?” बाळानं विचारलं. यावर भाग्या काहीच बोलला नाही. “ह्या पहा तुह्या घरावं दोन हजारचा बोजा हाये ना; त्या सरपंच देत्याल आन् वर हजार पाससं, पिऱ्याच्या लग्नाला देत्याल. मंजी तुह्या डोक्यावरला पिऱ्याच्या लग्नाचा बोजा उतरल.” बुळा म्हणाला. “आरं पर...” पुढं भाग्याला काही बोलताच आलं नाही. “तुही गुरां आन् तू कुढं रयशील ह्यांच ना? सरपंच त्येचा सपार

तुला देत्याल वली, मग काय पाजेल?" बुळानं अचूक खडा टाकला. "आरं पर गोइंदा, पिऱ्याचा इचार घ्याला पाजेल" भाग्यानं अलगद आडदांडू घालण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या भोवती त्याचं सातखणी तीन दालनी पाटाईचं घर गरगर फिरत होतं. बुध्या गेला. बुध्याच्या मागोमाग आय गेली अन् वाघदरीची जमीनही गेली. अन् त्याच्या कर्माचे पंजे आता त्याच्या घरापर्यंत पोहोचले. भाग्या गपच राह्यला. थोडा विचार करून बाळानं पुऱ्हा वाघूर मांडलं, "ह्या पय, भाग्या आमाली काय तुहा घर नकु पर; लोक म्हनत्यात सरपंचाला ह्या पोरंचा काय हाये का नही! तुला ह्या व्हत नसन त आमचा काय बी नही" हे सगळं बोलणं राधी ऐकत होती. मागल्या दारानं ती केव्हाच पिऱ्याकडं पसार झाली. तिनं पिऱ्याला घडती गोष्ट सांगितली. पिऱ्या उभा पेटला. पण तो काय करणार? थोडा वेळ विचार करून त्यानं विठल्याला, भाग्यादाला बोलवून आणायला पाठविलं. विठल्यानंही चांगलं सोंग वठवलं. त्यानं पळतपळत जाऊन "पिऱ्यादाचा प्याट पका दुखाताय" म्हणून भाग्यादाला जवळजवळ ओढतच तेथून बाहेर काढलं. मग बुळामास्तर अन् बाळा रोंगट्याचं बराच वेळ खलबत झालं.

बाळाच्या अंगाची काह्यली झाली होती. गावातल्या बेण्यानं आपल्या नरडीलाच नख दिलय; असं त्याला वारंवार वाटत होतं. त्याच्या डोळ्यासमोर सारखा पिऱ्या दिसत होता. गावातले लोक कुजबूजत होते. बाळाच्या कानी येत होतं म्हणून तर त्यानं हा डाव टाकून पाहायचं ठरवलं होतं.

दुसऱ्या दिवशी त्यानं पुऱ्हा भाग्यादाला विचारलं तेव्हा भाग्यानं ह्या नही जमायचा असं सांगितलं अन् तेथून पळ काढला अन् सरपंचाचं काळीज उलटंच झालं. राधीचा पोट चिरून टाकावं असाही विचार त्याच्या मनात येऊन गेला. त्यानं पिऱ्याचा काटाच काढायचं ठरवलं. बुध्यानं ठरवलेली बायकू पळवली होती अन् आता पिऱ्यानं राधीलाच उडवली होती. बाळाच्या पुऱ्हा पुऱ्हा मनात येऊन बाळा चरफडत होता.

२८

गेल्या दोन दिवसात हवा पार बदलली होती. वावटळी उठत होत्या. ढगाडांची ये जा सुरू झाली होती. उकाडा महामूर होत होता. मधूनच वारा जोर धरीत होता. झाडं बुढापासून हालत होती राब करणाऱ्यांनी बारीक डोळे करून आभाळाकडं पाहिलं. त्यांच्या डोळ्यात आशा होती, भीती होती. औंदा परत ओला दुष्काळ तर होणार नाही. अजून वैशाखाची पुनव होऊन दिवस झाले नाहीत तोच हवा कशी फिरली, गरमाट कसं व्हायला लागलं?

आज तर फारच उकाडा होत होता. डोक्यावर सूर्यदिव नुसती आग ओकीत होता. उभ्या डांगाणीला त्यानं आग लावली होती. अंगाची काहीली होत होती. घामानं गरमाटानं जीव कासावीस होत होता. आणि एकदम वादळाला सुरुवात झाली. गवताच्या काड्या, काचोळा अन् मग पेंढ्याही घेऊन वारा डांगाणीच्या भोवताली आखाड्यात उतरला. उभे गवतमाळ आडवे होऊ लागले. दूर कड्याखाली दाट झाडी एकावर एक जोरात घासली जाऊ लागली. वाऱ्याचा जोर आणखी वाढला अन् वावराच्या बांधावर, झाडांच्या आडोशाला उभ्या असलेल्या गवत झोपड्या हिंदोळू लागल्या. रान गुरं कावरी झाली. गुराख्यांच्या झोपा उडाल्या. पाव्याचे सूर थांबले. गवताच्या वळ्या उडून जायच्या बेतात आल्या. मधूनच कडाडकन् मोडणाऱ्या फांद्यांचे आवाज ऐकू येऊ लागले. घोंऽ घोंऽ सुईऽ करीत जाणारा वारा माणसाजनावरांनाही उडवून नेतो की काय असं वाटू लागलं. जमिनीजमिनीतून चाललेल्या भूजणीतला विस्तू रानोमाळ उडाला अन् सापडेल तेथे गवताला आगी लागल्या. आता डोंगरदऱ्या, सारंच रान पेटतं की काय असं वाटू लागलं. गुरं उधळली गेली. चौखूर उधळली, हुंदडू लागली, आसरा पाहू लागली. झाडीमधून दडलेली वानरे भुभूःकार करीत सैर भैर झाली. मोरांचं मेमाटणं जोरात सुरू झालं. अंबा, निंब, महारुक, साग, सादडा, गेहळा, हेनकळ, भेंडी अशी सारी झाडं होलपटू लागली. पोरीसोरींची, आयाबायांची फडक्या सावरता सावरता फजिती झाली. अन् तवर सारं आभाळ काळं ठिक्कर होऊन गेलं, लोंबू लागलं. एव्हढं आभाळ कोटून अन् कसं जमलं; समजलंच नाही. आभाळाचा लवता चांदोबा, डोंगर टोकांना धरून वाऱ्याच्या हिंदोळ्यावर हेंदकळत, ढगांचे आकार सैतानी बनवीत होता. कडाड कडाड, धडाड धडाड विजा कडाडत होत्या. त्यांच्या

कडकडाटानं अवघं रान भेदरलं होतं. वीजवादळाला सामोरं जाताना सारं रान कसायाच्या कोयत्याखाली उभ्या बोकडासारखं सज्ज झालं. दिवस बुडायला अजून उशीर होता तरी अंधार पडला होता. या डोंगरापामून त्या डोंगरापर्यंत दगडांशिवाय दुसरं काही दिसतच नव्हतं. विजांचे लोळ, वादळाच्या घोनाटा बरोबरच रानाचा वेध घेत होते, अन् रान पाखरं आरड करून कुठे कुठे पळत होती. रातीची कोल्हेकुयी देखील ऐकू येत होती.

वादळानं काळ्या ढगांना वेठीला धरलं. विजेनं फरमान सोडलं अन् लिंबाएवढे टपोरे थेंब वादळवेगानच येऊन माळाच्या रानावर, भाताच्या खाचरात; झाडाखालच्या झोपड्यांवर, कड्याखालच्या झाडांवर, गुरांच्या पाठणीवर, डांगाणीतल्या कवलरावर, गवताच्या छपरावर एकच मारा करू लागले. वाऱ्या पावसानं जोर धरला. त्यात दगड धोंड्याएवढ्या गारांनी मारा सुरू केला. फांद्या तुटू लागल्या. छपरं कोसळू लागली. पळत्या माणसांची टाळकी फुटू लागली. अस्मानीच्या हुकमानं गारांचा पाऊस जोराचा हल्ला चढवून आला होता, महादेव कोळ्यांच्या रानात प्रलयकराचे तांडव चालले होते. झाडांच्या बुंध्याशी फळांचा खच पडत होता. अंबा, जांभूळ महामूर पडलं होतं. करवंदाच्या जाळ्यांमधून करवंद पडली होती. मोरांचे थवे निमूट झड पाहत होते. भूभूःकार संपून चित्कार ऐकू येऊ लागले होते. पावला पावलावर धोंड्या एवढ्या गारांचा मारा होत होता. गारांच्या मारानं गुरं शोपट्या उंचाऊन स्वैर पळत सुटली होती. त्यांच्या पाठणी आणखीच सडकून निघत होत्या. अन् पुन्हा निवाऱ्यासाठी ती पळत सुटत होती. गरमाटानं बाहेर निघालेली किडकं-नाग, धामण, पांढऱ्या अजगर, उंदऱ्या पुन्हा वेगानं वळवळत बीळं शोधीत निघाली. सगळ्यांना झोडपून बेजार करणारा गारांचा पाऊस डांगाणीवर आस्मानीचा जुलूम करीत होता. हा जुलूम पाहून म्हातारे कोतारे व्याकूळ होत होते. घरांच्या भिंती, छपरांचे दांडे, वासे, शिवळा, पान, पेंढ्या सडकून निघत होते. शेंबडी पोरं म्हाताऱ्या कोताऱ्यांच्या कुशीत शिरून भयचकित नजरेंनं झोडप पाहत होती. तरी नवतीच्या पोरी तशाही परिस्थितीत दारचे कपडे घरात घेतांना, घरातील जीनसा आडबाजूला ठेवीत असतानाच मधूनच मोठ्या गारा हातात घेतांना मधूनच शिरशिरत होत्या. पोरं मध्येच येऊन एखादी गार घिऊन पळत कुशीत शिरत होती.

गारांचे झोडपणे संपले तसा पुन्हा धुव्वाधार पाऊस सुरू झाला. आभाळाला जसं भगदाड पडलं होतं. सारे स्तब्धपणाने पडत्या पावसाकडे एकनजर टाकत होते. “पकापानी” प्रत्येकाच्या मनात एकच शब्द घुमत होता. दोन-तीन तास गेले अन् पाऊस थांबला. रान नुसतं न्हाऊन निघालं, वाहाळ, नाले वाहून गेले. गरमाट कमी झालं. वाऱ्यात गारवा शिरला. ओथंबले जीव अंग थरथरवून झटकत हिंडू लागले.

वाघदरीच्या पलिकडे पिऱ्या गुरं घेऊन गेला होता, अन् राधीनं तिकडंच रानात भेटायचं ठरवलं होतं. दोघंही पावसाच्या झाडपीत सापडले. गारांच्या पावसात दोघांनी नवाटीच्या जनावरासारखं उधळून गारा वेचल्या. एकमेकांच्या तोंडात गारा कोंबतांना कोणाचं भान राहीलं नाही जसं मोर लांडूरीचा नाच चालला होता. पावसानं चिंब झालेली राधी

आपलं सारं उभार सौंदर्य घेऊन पिऱ्याबरोबर झाडाच्या आसऱ्याला आली होती. विजेच्या कडकडाटाबरोबर ती त्याच्या मिठीत शिरली होती, अवतीभोवतीचा गुरांचा गोतावळा त्यांच्याकडं टकून पाहत होता. पिऱ्यानं राधीला आपल्या मिठीत कवटाळून तिच्या केसातून हात फिरवला. पाणी झरलं. राधी त्याला अधिकच बिलगली, “पिऱ्या मला पका भ्या वाटताय रं. इड रहूच नाही आसा झालाय” राधीनं दबक्या ओठानं पिऱ्याच्या कानात सांगितलं, “का कोणाचं भ्या हाये? वाघेश्वराच्या देवळात म्या तुला माळ घातली हाये राधे” पिऱ्या राधीच्या पाठीवरचे पंजे अधिक रवत म्हणाला. आता राधीचं सारं शरीर जन्ू त्याच्या शरीरात घुसतय असं वाटत होतं. “त्या झालारं, पर बा ऐकत नाही, तो तुह्या संग लगीन करून दिया तयार नाही.” राधीनं सांगितलं. “का म्हुन म्या काय क्येला त्येचा? मी काय दुसरा लगीन करीत नाही” पिऱ्या कवून म्हणाला. “त्या खरा रं, मला सोऱ्यावाणी नवरा घावलाय! पर म्हा बाला नकु वाटताय त्ये. तुह्या त्या ना काय बिनसवलाय” राधी म्हणाली. “मंग समद्या गावकऱ्यांसमूर तुला तुह्या घरातून हात धरून काढून आणतो मंग त झाला.” पिऱ्या दिमाखानं राधीला आवळीत म्हणाला. “तसं नकूरं, तो तुह्या घराची व्हळी करन” राधी घाबरून म्हणाली. “मंग कसं रं?” पिऱ्या विचारात पडला होता. “पिऱ्या आपूनी पळून जायाच? तिकडं वरती?” “आन तिठ काय करायाच?” पिऱ्यानं विचारलं. “ऊस तोडाय जात जाऊ; पर म्हा बा च्या पंजातून निसटूरं! त्येला मी एक जड व्हाया लागलय” राधीनं सांगितलं. “वा रं शानीच हाये रं! आता धा पंधरा दिसानं उसतोडे घरी येत्याल आन् आता तू जाणार काय?” पिऱ्यानं सांगितलं. “मंग रं?” तिनं भितीनं आणि अधिरेतं विचारलं. “तिकं खालती कोकणात जाऊ काय? तिकं गंज वळखी आह्यात, र्हू वळखी वळखीनं.” पिऱ्यानं सूचवलं. “नकु कोकणात! मंग तं मी मरूनच जायन रं!” राधी त्याच्या गळ्याला बिलगत म्हणाली. पिऱ्याला हसू फुटलं “अरं तिकडं काय म्हा मामाचं घर नाही, कोण पोर देणार नाही मला” पिऱ्या हसत म्हणाला. कोकणाची भिती वाटणारी राधी कशीबशी तयार झाली. “कवाशिक जायाचं?” तिनं विचारलं. मग दोघांनी सगळं नीट ठरवलं. राधी पिऱ्याच्या मिठीतून निर्धास्त बाहेर पडली. मंग वादळ शांत झालं होतं. झाडाच्या मागून दोन जीव जेव्हा बाहेर पडून दूर गेले तेव्हा आणखी कोणीतरी पळाले. कोण होते ते कळलेच नाही. तसा पिऱ्या म्हणाला, “राधे कोणरं?” राधीनं हसण्यावारीच नेलं. म्हणाली, “येडा रं यडा निसतं पळून जाआचं ठरवलं त घाबरला आन् पशार कसा व्हणार रं?” मग पिऱ्याला हसू फुटलं.

आपापली गुरं गोळा करून अन् रानातून घरी परतताना सारेच ओलेचिंब देह फक्त पाऊस वाऱ्याविषयीच बोलत होते. “रोपं टाकाया पायजेल,” विचार चालले होते. “औंदा पाऊस लवकरच पडणार!” असंही कोणी म्हणालं. झोडून निघाल्यामुळे गाथी म्हशी ओढीनं घरी निघाल्या होत्या. राधी ओथंबत्या निथळत्या चिंब मनाने गावात शिरली, तेव्हा तिचा बा दारातूनच तिच्याकडे टकून हेरतांना तिला दिसला अन् तिला उगाच भिती वाटली.

रात्र झाली होती. जेवणं आटोपली, अन् बाळा रोंगट्याच्या अंगणात बैठक घातली गेली. आज मुद्दाम काही लोकांना बोलावले होते. बुळा मास्तर मुद्दाम उपस्थित होता. रामाबा, भाग्यादा, दुलाजी, येसूबा अशी गावकीची महत्त्वाची मानसं एकत्र आली होती, वाळीबा आला, मंगळा ठाकरही आज मुद्दाम आला होता. घोंगडं टाकून बैठक घातली होती. मधे कंदील ठेवला होता. एकजात सगळ्याचे चेहरे गंभीर होते. बाळा रोंगट्यानं सगळ्यांना घडला प्रकार सांगितला. “पिन्यानं मद्या पोरीला फुस लावून पळून नियाचा ठरवलाय” गावकीच्या समोर हे प्रकरण मांडून पिन्याला गावाबाहेर हद्दपार करावं हा बुळाचा डाव होता.

आज येसूबा अन् दुलाजीनं पुढाकार घेतला होता. ही दोन त्रयस्थ माणसं सोडली तर बाकीची बहुतेक मानसं बाळाच्या बाजूची होती. रामाबा अन् मंगळा भाग्याच्या बाजूचे होते. रामाबांनं भाग्यादाला अन् पिन्याला बोलावून आणायला सांगितलं. पिन्यानं आजच्या गावकीची कुणकुण ऐकली होती. आपली बाजू चोख असल्यानं आपल्याला खरं ते सांगून मोकळं व्हायला हरकत नाही असाच विचार पिन्यानं केला होता. तो ठामपणानं गावकीच्या समोर जाणार होता. भाग्यादानं त्याला हाकी देताच पिन्या गावकऱ्यांच्या समोर हजर झाला. त्याची मान ताठ होती. नजर पंचांवर रोखलेली होती. अपराधीपणाची यत्किंचितही जाणीव त्याच्या चेहऱ्यावर दिसत नव्हती. बाळा रोंगटा मात्र आपले इंगळ डोळे त्याच्यावर रोखून होता. “बस असा” येसूनं सांगितलं. “बरा हाये” पिन्यानं उभ्यानंच उत्तर दिलं. मग गावपंचाच्या एकमेकांच्या खुणा झाल्या. अन् पिन्याकडं पहात येसूबांनं विचारलं, “का रं पिन्या बाळा रोंगट्याच्या पोरीला फुस लावून तू पळून नियाचा ठरविलाय म्हनं खरा?” “कंची पोर” पिन्यानं विचारलं. पोरगं चलाख आहे, आपण जपूनच विचारलं पाहिजे हे गावकीच्या लगेच लक्षात आलं, “राधी रं!” येसूनं सांगितलं. तसं सगळ्यांनी माना डोलावल्या. “हां राधीच” कोणी तरी पुन्हा जोर दिला. “कोण मंता मी पळून जाआचा ठरावला आहे?” पिन्यानंच पुढचा प्रश्न विचारला. त्याच्या प्रश्नाचं अन् धीटपणाचं

गावकऱ्यांना कौतुक वाटलं. “पिन्या ह्यापय बाळा रोंगटे सरपंच आहे तवा त्याचीच तक्रार म्हटल्यावं?” येसूबांनं जरा समजुतीच्या सूराने म्हटलं. “अरं पर, सरपंच झाला म्हून काय त्येचा समदा खरा काय? गावकीच्या समूर सरपंच अन् मी समदं सारकंच पाजेल” पिन्यानं जरा जोर देऊनच सांगितलं. त्यावर सरपंच काही बोलणार तोच त्याला दापीत रामाबांनं विचारलं, “पिन्या तू राधीला फूस लावून पळवून नियाचा ठरावला ह्या खरा काय?” “मी कद्याला तिला पळवून निऊ. तीच मद्या संग येणार हाये,” पिन्यानं मुद्याला बगल देऊन उत्तर दिलं. “अरं पर मंजी तूच तिला साथ देनार नव्ह?” येसूबांनं विचारलं तसं बाळा रोंगट्याला बरं वाटलं. हा मुद्दा त्याच्या बाजूचा होता. पण पिन्यानं न थांबताच उत्तर दिलं, “साथ दियचा काय प्रश्न नाही ती तं मही बायकु हाये. ती मद्या संग नाही इणार त कसी रं?” “तुही बायकु? कवा लगीन झाला रं?, गावाच्या इरहीत आन मी तिचा बा जीवं असताना” बाळा रोंगटा उसळून म्हणाला, तशी गावकीची मंडळी जरा सावरून बसली. मंगळा ठाकर म्हणाला, “ह्या पंय बाळ्या ह्या तं पोरं आद्यात त्येचा नीट ऐकून घी मंग पहू” मग त्येना पिन्याला विचारला “कूकूं झाला रं तुहा लगन?” “वाघेश्वराच्या तीठ आम्ह्या माळा घातल्या व्हत्या.” पिन्यानं सांगितलं “असा कोन कोन रं व्हता संग तुह्या?” लक्ष्याच्या बा नं विचारलं. “कोन नव्हता पर ह्या खरा आहे”, पिन्यानं छातीवर हात ठेऊन सांगितले. तशी येसूबांनं मुद्याची गोष्ट काढली, “मंजी तुमचा लगीन कोणीच पाह्यला नाही, मंजीच त्वा फूस लावली ह्या खरा.” सरपंचाला बरं वाटलं. त्याला वाटलं आता झटशिरा निर्णय होईल पण रामाबा म्हणाला, “अरं पर त्याला एकल्याला इच्चारून काय उपेग? बाळाची पोर काय लहान नाही तिला विचारू द्या” तसा बाळा उसळला, “मद्या पोरीला गावकीच्या म्होरं आनायचा नाही.” येसूबांनं अन् बुळामास्तरनं जरा बाळाला सावरीत विचारलं “अरं पर तिला इड आणून काय इच्चारणार? पोरीची जात ती?” तसा लक्ष्याच्या बा नं पार समद्यांचा इस्कोट करून टाकला. तो म्हणाला, “अरं पोर तीन महिन्याची पोटुशी आद्या अन् तिचा पोट पाड्याचा उद्येग त्या बाळानं चालवलाय. त्येचा इच्चार करा आदूर.” आता मंगळान हे भलतंच सांगितल्यावर बाळा रोंगट्याचा गावकीतला सगळा रूबाबच उद्ध्वस्त झाला, सगळे आवाक झाले. येसूबांनं हळूच विचारलं, “ह्या खराय काय?” बाळा काहीच बोलला नाही. “पर ह्या जबरदस्तीनं झालं आसन!” बुळानं मधीच फाटा फोडला, तसं पुन्हा पोरीलाच विचारायचं ठरलं, अन् बाळाचं मग काहीच चाललं नाही. बुळानच पुढं होऊन राधीला हाक मारली. आतून आवाज आला नाही. मग दोनजण आत गेले. राधीला खांबाला बांधून ठेवले होते. बाहेर येत गावकीसमोर बुळा मास्तर म्हणाला, “आ रं बाळानातं पोरीला बांधून ठिवलाय रं.” रामाबांनं हुकुम सोडला, “सोडा व्हा त्या पोरीला, बाळा रोंगटा जीव सुदीक घिल त्या पोरीचा.” धावपळ झाली. राधी समोर आली. मनानं तयार होती तरी जातीनं स्त्री होती. मान खाली घालून उभी च्हायली, लक्ष्याच्या बा नं विचारलं, “काय रं पोरी पिन्यानं तुला जबरदस्ती केली काय रं?” तिनं मानेनंच नकार दिला, तसा पिन्या मोठ्याने ओरडून म्हणाला, “राधे काय त्या

खरा समदा सांगून टाक'. पिऱ्याचं हे बोलणं ऐकून सारेच गप्प झाले आणि सान्यांचे कान राधीकडे लागले. “हां हां सांगून टाक,” येसून आग्रह केला. “मी मऱ्या खूशीनं वाघेसरासमूर पिऱ्याला माळ घातली.” आपल्या तोंडून गावकीत पिऱ्याचं नाव गेलं हे लक्षात येऊन राधी त्याही अवस्थेत लाजली. अन् पुन्हा तिनं सांगाथला सुरवात केली, “मऱ्या बा ला सांगला पर त्थेना मला मारला अन् लगीन नही लावत म्हणाला.” “पर पिऱ्या लग्नाला तयार हुता का?” येसून पिऱ्याकडं पहात विचारलं. “त्येचा काय नही त्यानंतं मऱ्यासंग लगन केलाय पर...” राधीचे हे शब्द ऐकून बाळा पिसाळला, “बरा समाजला, लय गुनाची पोर हाये. घरघुशी तिहये! मऱ्या घरात रहू नकूस, जाय कुठं अजूक शान खायाचा असन तिठं!” तसा रामाबा ओरडला, “बाळा कसाय बी असून दी, ती बुध्या बांड्याची सून हाये शान खाथला नटरंगी नही.” राधीला अभिमान वाटला. बाळा तिथं थांबला नाही. मग गावकीतल्या लोकांनी पिऱ्याला सांगितलं “पिऱ्या तु राधीला तुऱ्या घरी धिऊन जाय.” पिऱ्यानं होकार भरला. तशी गावकीचा काम पाचा मुखी परमेश्वर बोलला पण बाळा रोंगट्यातला सैतान जागा झाला. बुळा मास्तरही आपल्या विरुद्ध गेला हे त्याला जास्त लागलं, गावकीतल्या लोकांनी हे सारं ठरवूनच केलं असावं अशा किती तरी शंका कुशंका बाळा रोंगट्याच्या मनात काहूर करीत होत्या. मरून गेलेल्या बुधानं आज पुन्हा बाळावर विजय मिळवला होता. पिढीचं वैर वाढलं होतं, बाळाचं नाक कापलं होतं. “पिऱ्याला बुध्याच्या बेऱ्याला जीता ठिवणार नही” असं पुटपुटत बाळा पळाला त्याच रात्री मंगळानं अन् रामाबानं राधीला बाळाच्या घरातून काढलं आन् पाच आयाबायांना बोलावून त्यांच्या साक्षीनं राधीनं बुध्याच्या घरात पाय ठेवला. विठल्याचं पोरकेपण संपलं. भाग्याच्या घराची अवकळा संपली. इंदी गेल्यानंतर राधीनं आज पुन्हा घरात बाईपण आणून घर पुनित केलं होतं. रामाबानं रातीरात डाळभात घातला. गावकीच्या लोकांनी, बुळामास्तरसकट सर्वांनी दोन दोन घास भाग्या पिऱ्याच्या घरात खाल्ले. पिऱ्या राधीच्या प्रेमाचे कौतुक झाले. बाळालाही दोन घास खाथला रामाबा अन् मंगळा बोलाथला गेले तेव्हा तो त्यांच्यावर धावून आला.

रात्री राधी पिऱ्याच्या कुशीत सुखानं शिरली होती. सपरात गुरांच्या रवंथाचा आवाज येत होता. विठल्या नवी स्वप्नं पाहत भाग्यादा, मंगळा, लक्ष्या, रामाबा यांच्याबरोबर अंगणात केव्हाच झोपी गेला होता. बुळामास्तर मुक्कामाला तिथंच होता. त्यानं उद्याच्या वरातीचा सल्ला दिला होता. पण समोर मात्र बाळा उशीरापर्यंत दारू पिऊन उभ्या गावाला, गावकीला अन् बुध्या बांड्याला लाखोली वाहत अंगणात अस्वस्थ होऊन पडला होता.

३०

रोजगार हमीचं काम जरा लवकरच आटोपून पोरं गावात परतली. गावात मोठीच धामधूम होती. सोंगं काढायची होती, धेंडगा नाचवायचा होता. लेझीम खेळायची होती. ठाकरवाडीतली पोरं कांबड्या करणार होती. जमवा जमव सुरू झाली. भाग्याच्या घरामागं सैपाकाची एकच धांदल उडाली होती. हाळावर, दगडांच्या चुलांगणावर सैपाक होणार होता. वाढे अन् सैपाकी तयारीला लागले होते, आयाबाया बापय माणूस जमलं होतं. आज वरात होती. पिऱ्या अन् राधीची, जणू राधा कृष्णाची! तरुण पोरांचा उत्साह अमाप होता, पोरांच्या पाहण्यात असं लगीन झालं नव्हतं, भाग्याच्या घरात आनंद मावत नव्हता. बुळामास्तर आज मोठ्या धावपळीत होता. वाळ्या, शंकऱ्या, बाळ्या, बुध्या, रामा, येसू सगळ्यांनी येका बाजूला बोकड पाडायचं ठरवलं होतं. हंड्यात शिजणार होतं, विठल्याबरोबरची पोरं टेंभ्याच्या कामात गुंतली होती. भाग्याजवळ पैका नाही याचा कोणाच्या मनात विचारच नव्हता. चार पाचशे वस्तीचं गाव. लोक आपापल्या घरातून जे लागेल ते आणत होते. बांडे, रोंगटे, भोईर, भांगरे, इंदे, मधे, उघडे सगळे एकत्र आले होते. बाया हंडे धिऊन पाण्याच्या फेऱ्या करून आल्या होत्या. राधीच्या भोवती जमून तरुण पोरी, बाया राधीची चेष्टा करीत होत्या, राधीचा हा अनुभव दुसऱ्यांदा होता पण नवा वाटत होता. पहिल्यावेळी ती फारच लहान होती. चेष्टेतलं काही कळत नव्हतं. आता शब्दाशब्दातल्या खोचा तिला कळत होत्या. गाणं चाललं होतं -

राधीना गवळण बाई आनायाची कशी ?

किऱ्याच्या संगतीना बाई रंगली केसोकेशी ॥

गवळण गवळ्याची का किऱ्या कान्हाची

राधीकेच्या उरी मूरतकिसन देवाची ॥

रानात रान बाई आंब्याचा ना रान

गवळण नवरी बाई कशी गोरी गोरी पान ॥

आंब्याला आलं आंबं जाळी पिकली करवंद

गवळणीच्या बाई मनी गायी मांगला किसन देव ॥

रूपाच्या रूपान बाई रूपवान राधाबाई

तिच्या मनाच्या मनात कान्हासाठी झाली घाई ॥

बाजूला उभा राहून पिऱ्या ऐकत होता. सगळ्या गावाला न जुमानता भर रानात राधीला कवेत घेणारा अन् गावकीत हात धरणारा पिऱ्या आया-बायांच्या या गाण्यांना मात्र मनोमन लाजला, बावरला, राधीला कुठं ठिऊ कुठं नको असं त्याला झालं होतं.

भाग्यादानं हौसेत हौस केली होती. सकाळीच किऱ्याला राजरात धाडून छान दोन बाशिंग आणली होती. एक नवा लुगडा आणला होता. आयाबायांनी राधीला बाशिंग बांधलं, नवं लुगडं, नवी फडकी वर झिरमिळ्याचं बाशिंग घालून देखणी राधी पोतूशीपणानं आणखी देखणी बनली होती. ढगातल्या लवत्या विजेसारखी चमकत होती. पिऱ्याच्या मैतरांनी पिऱ्यालाही बाशिंग बांधलं. धोतर, बंडी अन् बाशिंग बांधून तांबडी शाल खांद्यावर घेतली. पिऱ्या टेंभ्याच्या उजेडात अगदी खुलून दिसत होता. देखणा नवरदेव!

हे सारं पाह्यला बाळा रोंगटा नव्हता. तो सकाळपासून कुठे पसार झाला होता, तो कुठे गेला होता कोणालाच माहीत नव्हतं पण तो घरात नसल्यानं राधीच्या बहिणी करवल्यांच्या थाटात राधीजवळ येऊन बसल्या होत्या. भाग्याला हे सारं पाहतांना आभाळ टेंगणं वाटत होतं. पिऱ्याचं लग्नाचं त्याच्या पुढं कोडंच होतं. ‘पैसा न अडका बाजरात जाउन धडका’ अशा परिस्थितीत तो सापडला होता. त्यानं आज सकाळीच आपल्या येकुलत्या एका बहिणीलाही मुरळी लावून बोलावून घेतलं होतं, दिवस बुडतांना सगळे डांगणीत जमा झाले होते. ठाकरवाडीतली मंडळी आली की वरातीला सुरुवात होणार होती. या साऱ्या धामधुमीत गायली जाणारी गाणी भाग्या कान देऊन ऐकत होता -

वरात ना बाई वरात राधिकेची

किसन देवाच्या संगतीला राधा चांदणी चंद्राची ॥

वरातीला बाई इच्या गल्यागल्यानी झालं थवं

किसन देवाच्या ढगात राधी चांदणी इजवाणी लव ॥

भाग्यादाचं मन हरखून गेलं. हे वैभव, हे सौंदर्य, हा सोहळा, हा दिमाख पाहायला आज बा नव्हता, आई नव्हती अन् त्याची इंदीही नव्हती, हा विचार त्याच्या मनात आला अन् त्याचे डोळे पाणावले. रामाबा भाग्याला निरखत होता. बुधा गेल्यापासून रामाबानं पोराना जीव लावला होता, त्यानं जवळ जाऊन भाग्याच्या खांद्यावर हात ठेवला तसा भाग्या गलबलला.

तेव्हाट्यात ठाकरवाडीची पोरं आली, गावात आणखी उत्साह संचारला. भाग्यानं अन् रामाबानं त्यांची उठबस केली. लक्ष्यानं येतांना दारूचे दोन तीन हांडे भरून आणले होते. मोहाच्या दारूचा वास सगळीकडे दरवळत होता. मग बैठक जमली अन् गावातल्या सगळ्या पोरसोरांसकट सगळी बाप्ये मंडळी दारूला भिडली. तांब्याने दारू वाटतांना लक्ष्याची धांदल उडाली. दारूचा आग्रह सगळ्या खेळगड्यांना विशेष होत होता. पाव्हणे रावळे, सगेसोयरे, दारूने तृप्त होत होते. आनंदाला नुसतं उधाण आलं होतं. अन् लक्ष्याचा

बा मंगळा ओरडला, ‘‘आरं नवरा नवरीला खांद्यावर घ्या आन् मारुतीच्या देवळाकं चला.’’ तसं कोणी पिऱ्याचा अन् कोणी राधीचा मामा बनला अन् दोघांना मारुतीच्या देवळात आणलं, नारळ फुटले, वाघेश्वराचा जयजयकार झाला, लेझमांच्या डावात नवरानवरीची मिरवणूक घरापर्यंत आली. रामाबानं मग जेवणाचा आग्रह धरला. पंगती पडल्या. खेळगड्यांनी खांडावर ताव मारला. सगळ्यांना आग्रहाने जेऊ घालून झाल्यावर मारुतीच्या पैस पटांगणात मग पुन्हा लेझमेचा डाव रंगला. लेझीमकरी मोठ्या रंगात नाचत होते, जमिनीला पाय ठरत नव्हता, ताल ठेका चांगला जमला होता. लेझमाचे चार डाव झाले, अन् मग टिपराचे खेळगडी रिंगणात आले अन् ठ्याक ठ्याक ठकाक, ठ्याक ठ्याक ठकाकच्या तालावर पुढं मागं बाजूला टिपरीच्या ठोक्यावर पाय पडू लागले. लेझीमा चेव देत होत्या. पिऱ्या अन् राधी समोर दगडावर दिमाखानं बसली होती. त्यांच्यावरून पाच दहा पैसे ओवाळून वाद्यकाम करणारांजवळ पैसे देण्याची होड लागली होती. काठखेळ, टिपरू खेळाचे चार डाव झाले. मग धेडगा नाचवायला रंग आला. गावचीच राधी आन् गावचाच पिऱ्या डोलकाठ्यांसारखे खांद्यावर बसले होते. भरल्या राधीला स्वतः मंगळानं उचलून घेतलं होतं. समोर घोडेस्वार नाचत होता. धेडगा नाचविताना खोबऱ्याचे कुटके, पैसे उधळले गेले. राधी लाजून चूर होत होती. धेडगा संपला अन् मंगळानं कांबडवण्याला टाळी घातली. अन् भला मोठा ढोल घेऊन ढोलियांनं ताल धरला ढेंग ढेंग डिपांग, टेंगडिपांग अन् मंगळानं कानाला हात लावला.

रंगाण रंगाण हे SS

मातीचं रंगाण हे SS

येई रं रिंगणात ह्या SS हा

आजूच पायी दिला आहे SS

आजूच नाचू केला आहे SS

मग हळूहळू नाचाला रंग चढू लागला. लक्ष्या फारच रंगात येऊन नाचत होता. त्यानं भाग्यालाही रिंगणात ओढलं, माळावरचा वाघुबा अन् बुध्याचा वीर हा सोहळा जणू लांबून टकत होते. पोरानां मध्येच वाघुबाच्या नावाचा जयजयकार केला. राधी पिऱ्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले.

राधी अन् पिऱ्या राधीच्या आईच्या पाया पडायला गेले तेव्हा राधीच्या आईचा ऊर भरून आला. पाणी भरल्या डोळ्यांनी पोरीला पिऱ्याच्या हाती दिले.

कांबडवण्याचे सूर, लेझमाचे ताल, काठ खळाचे ठोके, अंधार दऱ्यांना चिरीत बाळाच्या कानापर्यंत पोचले होते, अन् त्याच्या अंतःकरणाच्या चिंध्या होत होत्या. वेळावेळानं तो पीत होता, चरफडत होता. साऱ्या डांगणीला मुठीत दाबून ठेवणाऱ्या सरपंचाचं, मिरवणाऱ्या बाळाचं त्यांच्या पोरीनच नाक कापलं होतं. आता त्याला पिऱ्यापेक्षा राधीचाच राग आला होता. गावकीनं रिवाजामिणे तिचं सारं मान्य केलं होतं. समाजानं राधीला अन् पिऱ्याला सन्मान दिला होता. त्याचाच एव्हढा मोठा सोहळा गावात त्याच्या नाकावर टीचून

साजरा होत होता.

पहाट कधी झाली, रात्र केव्हा सरली, कोणालाच समजलं नाही. कोंबडं आरवलं, पाण्याची वेळ झाली. गुरांना सोडायचा टाईम झाला, तशी लोकांची पांगापांग झाली. पिऱ्या अन् राधी स्वर्गातून धरत्रीवर आले, नागझरीहून म्हणजे दोन मैलावरून पाणी आणायचं होतं. तिनं फडकी खोचली अन् लफडं करणारी राधी घरधनीणीच्या दिमाखात पाण्याला निघाली.

३१

वैशाखा बरोबरच लग्न सरली, वर्षभरातल्या जत्रा यात्रा संपल्या. पुनवेच्या रात्री गेल्या. भातखाचरातल्या भुजण्या संपल्या. राब झालीय खाली कोकणात गेलेली राखोळी गुरं येऊ लागली. पण मध्येच धुमकेतुसारख्या आलेल्या पावसानंतर पुन्हा पावसाचा पत्ताच नव्हता! म्हगा पूर्वाचा पाऊस झाला. रोहीणी पडल्याकी पाण्याचा सुकाळ होतो असा समज सर्वत्र होता पण रोहीणी पडल्याच नाहीत. सारे राबते जीव पावसाची वाट पहात होते, काहींनी झाल्या पावसावरच्या भरवश्यावरच रोपं टाकली होती, काहींना टाकायची होती, पण पावसाने रोप लावणाऱ्यांना फसवलं होतं.

मोठी चळवळ केल्याने टँकरनं पाणी गावागावात पोहचविण्याची व्यवस्था वाढली होती. जून अर्धा संपून गेला तरी रोजगार हमीची अन् दुष्काळाची कामं जोरात चालत होती. रस्त्यावर माती पडत होती. कोठे बांध-बंधस्ती घातली जात होती, कोठे खडी फोडण्याचे काम मिळत होते. गेल्यावर्षी धान्याला तोटा होता तरी मिठमिरचीसाठी थोडे थोडे धान्य लोकांनी बाजारा-बाजारातून निऊन विकलं होतं. धान्याचा तोटा येईल, खायालाही धान्य राहणार नाही म्हणून पुढाऱ्यांनी मजुरीबरोबर धान्य वाटायला सरकारला भाग पाडलं होतं. दोन दिवसापूर्वी कलेक्टरनं मिटींगीत चौकशी करून धान्य पाण्याची व्यवस्था करण्याचं आश्वासन पुढाऱ्यांच्या साक्षीनं दिलं होतं.

शेतावरची कामं आता पाऊस सुरू झाल्याशिवाय सुरू होणार नव्हती. पावसासाठी इरणी मात्र शिवून पुन्हा तयार होती, घराघराची घालणी शेकारणी केव्हाच उरकली होती. आता फक्त पाऊस यायला हवा होता, पण तो येत नव्हता म्हणूनच रिकामे जीव निदान आपले पोट बाहेर पडेल म्हणून कामावर जात होते, रोज निरनिराळ्या गावचं पाणी पार आटून गेल्याच्या बातम्या येत होत्या. चाऱ्याला तोटा आल्याच्या बातम्याही येत होत्या. जीव कावत होते.

बाप्याला सहा रुपये अन् बाईला चार रुपये म्हणजे रोज तसा चांगला होता. माणशी शेर धान्य मिळत होतं. कधी गहू, कधी बाजरी, कधी ज्वारी, चुकूनमाकून तांदूळ

सुद्धा. गव्हा ज्वारीची भाकर अन् रान अंब्याचं महामूर लोणचं, नहीतं कंदामुळाची भाजी असा बेत मधल्यावेळेत जमत होता.

गायखे म्हतारे कोतारे सोडले तर आता झाडून सारे कामावर यायला लागले होते. सुटीत आलेली शाळकरी पोरे महिनाभर कामावर राबून हव्हहव्हू जाऊ लागली होती. भाग्याच्या मनातही विठल्याला शाळेला लावण्याचा विचार येत होता. पण गोविंदा डोळ्यापुढं यायचा अन् शिक्षणाचा आला विचार निघून जायचा. भाग्या केव्हाच गुरं घेऊन रानाकडं निघून गेला होता, पिऱ्या कामावर गेला होता. राधी चुलीपुढं बसली होती. मिळालेल्या ज्वारीच्या भाकरी थापित होती. तव्यावर अन् चुलीपुढे शेकीत होती. आज तिनं हरभऱ्याचा बेसन तव्यावर घालून तयार केला होता. त्याला घातलेला लसनाचा वास नाकाड भरून टाकीत होता. विठल्या त्या वासानंच राधीच्या पुढं येऊन बसला. “वह्णने झाला रं” राधीला विठल्यानं विचारलं, राधी कौतुकानं त्याच्याकडं पहात म्हणाली, “इठल्या भूकावलाय रं.” विठल्यानं मान हलविली. विठल्या थाळी घिऊन वहिनीपुढं बसला. राधीनं मोठ्या प्रेमानं विठल्याला बेसन भाकर वाढलं. कैरीफोड बरोबर घेऊन विठल्या बेसन भाकरीवर तुटून पडला. तवर राधीनं भाकऱ्या संपवल्या. मग दोन फडकी घेऊन तिनं स्वतःची अन् पिऱ्याची भाकर बांधली अन् दुसऱ्या फडक्यात भाग्यादा अन् विठल्याची भाकर बांधून दिली. भांड्याची आवरावर करून कवाडाला कुलूप घातलं, एक पेंडकं विठल्याच्या हाती देत म्हटलं, “व्हय भाग्यादा माळाच्या तिकीलया आंग गेला असन. पाय उखलून जाय.” “बरा” इठल्या म्हणाला. मग तिनंही पाय उचलला. जवळजवळ कोसभर चालून कामावर जायचं होतं, आता हे तिच्या परिपाठाचंच झालं होतं. असं सारं आवरून जातांना दिवस वर यायचा, रस्त्यानं जातांना तिच्यासारख्या बऱ्याच पोरीसोरी आयाबाया भेटायच्या अन् मग गावातल्या उठाठेवी सुरू व्हायच्या. आज ती गावातून बाहेर निघून रस्त्याला लागेपर्यंत सात आठ धा जणी तयार झाल्या. मग पाय उचलून वाट बोलती झाली.

“राधे तुझ्यावाला घर सावकाराला दिलाय जनु दोन हजार रुपयला!” काशीनं खोदून विचारलं. “कायनु बया तुला कोना सांगला?” राधीनं उलट तिलाच विचारलं, “नही घरात बोलणं चाललं व्हतं.” काशीनं म्हटलं, “राधे वावर गेलं आन् घर ही गेला तं कसा व्हनार रं?” यमुदीच्या बोलण्यातला रोख राधीच्या लक्षात आला तशी तिनं सावरून म्हटलं, “मला काय नकू म्हा आन् विठल्याच्या भावाच्या अंगात रग हाये. कष्ट करू आन खाऊ, ग्येलं त काय नशीब ग्येलं?” तशी आयाबाया जरा गप्पच झाल्या तरी त्यातली एक बोचक भवानी म्हणालीच, “राधे कितवा लागला रं? पाचवा जनु?” राधी लाजली. आपल्या पोटाकडं पहात अभिमानानं म्हणाली, “लागन पाचवा.” तसा एकीनं चिमटा काढला, “राधे तुझा बरां लग्नाची वरात व्हवून म्हाणा नही झाला तं पोटुशी राहून चार महीनं झालं” तशा सान्याजणी हसल्या. राधी कावरी बावरी झाली. “राधे पहिल्या दादल्याला काडीमोड दिलाय कसं रं?” दुसरीनं विचारलं. राधी उसळून म्हणाली, “त्येचा माझा काय समंध? मी मपली म्हाी घरी हाये.” “पर काडीमोड घ्येतल्यावच दुसरा लगन

करता येतो म्हन? नहीत कोर्तात जाया लागताय, देज परत दिया लागताय?” आया बाया खोलात शिरत होत्या, राधीच्या लक्षात आलं. राधीनं जरा ठसकून तोडत म्हटलं “दिल महा बा, तुमाली काय करायच्या होचा?” “आरं आरं रुसली जणु, मही बया?” एकीनं म्हटलं तशी सगळ्या हसल्या. राधीला आता खरंच राग आला. राधीनं पाय उचलला तसा सगळ्यांनीच पाय उचलला. आता विषय बदलीत एकजण म्हणाली, “आज जरासा उशीरच झाला काय रं आपल्याली? यव्हढ्या टायमात त पार आपुनी कामावं जातोय.” सगळ्या आता झटक्यावर तालातच निघाल्या. राधीच्या मनाला बोचणारे शब्द राधीच्या मनाला बोचून राहीले.

जेवणाच्या सुटीत राधी अन् पिऱ्या एका बाजूला बेसन भाकरीचं पेंडकं सोडून बसले; तेव्हा राधीनं आयाबायांचं बोलणं पिऱ्याच्या कानावर घातलं. पिऱ्या चांगलाच चमकला, “आता म्हा घराकडं तुह्या बाची नजर गेली दिसतीया राधे, तुला काय वाटत असं त असू; पर तुहा बा मंजी राक्षेस मानूस आहे! आता झाला त्या झाला म्हून गप बसायला तं मला खलास करायचा दम देतोय. हातोपाती म्हाकं ह्या धमक्या देतोय. त्येचा काय बरा नही पय.” पिऱ्या बोलत होता “मंजी” राधी आश्चर्यानं म्हणाली, मंजी असा का एक दिस तो महा काटाच काढनार बघ! तशी राधा एकदम दुखावली. तिनं पिऱ्याच्या तोंडाला हात लावला अन् तेवढ्यात ती म्हणाली, “कसायबी झाला तरी महा बा हाये त्यो. तुला मारून, मला रांडव करल काय?” त्यावर पिऱ्या काहीच बोलला नाही. सुट्टी संपली राधी अन् पिऱ्या पुन्हा जुंपले.

रात्री झोपल्यावरही तिच्या मनात तेव्हादा एकच विचार घोळत होता. आपल्या बा चा विचार तरी काय आहे? बा असं का करतो. पोरीसोरीच्या लगीन संवसार सारं सोडून त्याला आपला घर का मोडायचा असन? पिऱ्याच्या कुशीत जातांना तिच्या डोक्यातले हे विचार तिला अस्वस्थ करीत होते; पण क्षणभरात ती सारं विसरून गेली अन् पिऱ्याच्या कुशीत सुखानं शिरली. पिऱ्यानं तिला वेडावले पणानं जवळ ओढले अन् तिच्या केसावरून हात फिरवताना तो सारं विसरून तिच्यात बुडून गेला.

• • •

जून महिना सरत आला. मृगानं तोंड दाखवलच नाही. आरद्राचा पाऊसही पडायला राजी नव्हता. पोरान्च्या शाळा सुरू झाल्या, आदिवासींची वसतिगृहे भरून गेली. निदान आश्रमशाळातून अन् वसतिगृहातून पोरान्च्या खाण्यापिण्याची अन् राहण्याची चांगली सोय झाली. भाग्यानं यावर्षी विठल्याला वसतिगृहात घालायचा ठरवला. आकोल्याचा एक मास्तर फिरस्ता! त्यानं पोरं धुंडाळली. पोरगा गुणी दिसला की तो उचलून न्यायचा, भाग्याच्या अंगणात मास्तरची बैठक पडली. मास्तरचं लक्ष विठल्यावर गेलं अन् झालं, मास्तरनं विठल्याला न्यायचच ठरवलं. भाग्यादाची अन् मास्तरची तशी ओळख जुजबीच! मास्तर भाऊ मंजी लय जीव लावून बोलणारा माणूस. आई, वडील, बहीण, भाऊ, बायकापोरं, जमीन जुमला, घरदार सगळ्यांची बारीक चौकशी करणारा, त्यावर मार्ग दाखविणारा. तोडगा सांगणारा. दुष्काळी कामावर भेटायला त्याची फेरी, सारी चौकशी करायचा. कामधाम, वैरणकाडी, पाणी सारं! त्याच्या परीनं त्याला जमेल तो प्रयत्न करायचा. त्याच्या ह्या उद्योगानं डांगणातल्या कैक माणसांचा जीव त्याच्यावर जडला होता. मास्तर भाऊ, मास्तर दादा, अशा हाका यायच्या. मास्तरभाऊ बैठकीत बसला की खुशाल घोंगडीवर बसायचा, गोधडीवर, पोत्यावर झोपायचा. असन ते खायचा. झोपडीतल्या माणसाच्या कर्तुकीचं कौतुक करायचा. भाग्यादाला हे सारं ठाऊक होतं. भाग्यादाची अशीच जवळून चौकशी मास्तर भाऊंनी केली होती. अन् मास्तरभाऊच्या डोळ्याला पाणी आलं होतं, आपल्यासाठी रडणारा मास्तर पाहून भाग्यालाही गलबललं होतं.

“हे पाह्य भाग्यादा, विठ्लला माझ्या बरोबर पाठवायचा मी त्याचं सारं पाहतो”, मास्तरभाऊ म्हणाला, “त्या खरा रं पर गोंद्याचा झाला तसा विठल्याचा झाला तं कसा?” भाग्याची शंका मास्तरभाऊला अगदी रास्त वाटली. मास्तर भाऊनं मग त्याची समजूत घातली. विठ्लचं तसा होणार नाही याची काळजी घेण्याचं आश्र्वासन दिलं. मग विठल्या मास्तरभाऊ बरोबर गेला. भाग्यादाची आणखी एक काळजी दूर झाली. आता गुरांना सांभाळायला तो एकटा भक्कम होता, त्यानं जनावरांना कोकणात न्यायचं ठरविलं. दुष्काळात

काळजी जनावरांचीच होती अन् जनावरं जगली तर माणसं जगणार होती! जमीन गेली तरी भाग्याची जनावरं अजून होती. वाघुबाच्या माळावर भाग्याच्या वाटणीच्या त्या भोंदडपट्टीत गेल्या कैक वर्षांत जत्रेशिवाय काहीच झालं नव्हतं. भाग्यानं त्या माळाच्या जिवावर उभं राहायचं ठरवलं. त्यानं लक्ष्याला गाठून विचार घ्याचा ठरवला.

संध्याकाळी अचानक भाग्या ठाकरवाडीत आला. ठाकरांच्या पाचपन्नास उंब्यांची ठाकरवाडी उंट टेकाडावर फतकल मारून बसल्या म्हशीसारखी वसली होती. औषधाला एखादं घर छपराचं. त्यातही अर्धमुर्ध कौलारू. बाकी गवत पेंढ्यांनी झाकलेलं. भात गवताच्या पेंढ्यांनी अन् सागपानांनी शिवलेली, तांबड मातीनं सारवून सुरवून स्वच्छ केलेली घरंच अधिक. चौकटींना नक्षी कोरलेली, मोराची, बैलांची चित्रं मोठी खुलून दिसणारी. “लक्ष्या हो SS” भाग्यानं हाळी दिली, “काह रं दादा, कुकं आला?” लक्ष्याचा बा मंगळा बाहेर येत म्हणाला, “लक्ष्या कुठं रं?” भाग्यानं उलट प्रश्न केला. “अजून गुरांक ग्येला तो उजुक आलाच नाही ना!” लक्ष्याच्या बा नं सांगितला. “का रं बा?” भाग्यादा साशंक झालेला पाहून मंगळा म्हणाला, “आरं दादा ठाकराची पोरं इठ, तिठ, कुकं मोरा सस. खेकड्याच्या कडका लागला का सुटलं पळत तिकं” लक्ष्याच्या बा नं सांगितलं. “त्या झाला रं पर” भाग्यादाची एवढी अधिरता का हे मंगळाच्या लक्षात येईना. “का रं काही गरबड हाये?” त्यानं विचारलं. “नही” भाग्यानं सांगितलं. भाग्या लक्ष्या आल्याशिवाय मोकळं बोलणार नाही हे मंगळाच्या लक्षात आलं, “बरां बरां इकं भूईला बस, टेक जरासा, इल लक्ष्या वली” मंगळा म्हणाला. भाग्या बसला. त्याला फार वेळ वाट पाहवी लागली नाही. गुरांना हुसकीत ठाकर पोरांच टोळकं ठाकरवाडीच्या दिशेनं येत होतं. लक्ष्या अन् बुध्या काठीला चार ससे टांगलेले होते. दोन-चार होले अन् दोन-चार पांढरे उंदीर होते. खांद्यावरच्या गट्टीत खेकड्या असाव्यात. पोरं मोठी मजेत येत होती. “पोरांली काय तरी गावला जनु” मंगळानं अंदाज केला तोपर्यंत लक्ष्या घरापर्यंत येऊन पोहोचला. “आरं भाग्या तु कुकं आला रं?” लक्ष्यानं त्याचा हात हातात घेत विचारलं. “पका टायमाव आला पद्य आज पक्का गुळमाट जेवाण हाये, पद्य काय काय आनला य!” त्यानं आणल्या गोष्टी आपल्या बा च्या पुढं टाकल्या. आणलेल्या वस्तूत कंद पाहून मंगळा उडालाच. “कुकं गावलारं ह्या?” “हरिचंद्राच्या इ किल्या आंगच्या दऱ्याल” लक्ष्यानं सांगितलं. “मुळनेरात कह्याला गेलता रं?” मंगळानं विचारलं. “मोरा नदरं पडल्यात, मंग त्याच्या मांग मांग गेलो, त मोरां पक जोशात पळालं पर. पर ह्या गावला, बा तिठ पकां आह्यात” लक्ष्यानं सांगितलं. “असा?” मंगळा खुलला होता. फार दिवसानं ह्या मूळकंद पाहिलं होतं. मग त्यानं लक्ष्या बरोबरच्या पोराना त्यातला काय काय वाटून दिला. “मह्याकं पावना रं. मंग जावा” त्यानं बाकी पोराना लावून दिलं. आता ह्या सगळ्यांचा येथेच फडशा पाडल्या खेरीज लक्ष्याचं लक्ष लागणार नाही हे भाग्यानी ओळखलं. तोही जेवणाच्या तयारीला लागला. मंगळा लगलग उठून कुठसा गेला. तो परतला तेव्हा त्याच्या हातात दोन बाटल्या होत्या. मग एकत्र बसून एकमेकाला आग्रह झाला. कमी पडली तशी आणखी

एक शीशी आणली, मोहाच्या दारूनं तिघंही धूंद झाले. मग लक्ष्याच्या बायकूनं थाटं केली. तिघांनी खांडावर मनमुराद ताव मारला. नागडा उघडा सक्रू लक्ष्याचा पोरगा लक्ष्याच्याच ताटात भिडला. त्याचं नुसतं मासखांड चघळणं चाललं होतं, लक्ष्यानं त्यालाही हौसेनं एक कप दिला.

जेवण झाल्यावर भाग्या अन् लक्ष्या निवांत विचार करीत बसले. सरपंचाला शिव्या देत न्हायले, अन् बोलता बोलताच कोकणात मोरवाड्याला लक्ष्याच्या मामाच्या इकडं रानात गुरं घिऊन जायचा बेत झाला. आणखी आठ दिवस वाट पाहून जायचं ठरलं, भाग्यानं लक्ष्याच्या इकडचं गुरं घेऊन यायचं आन् तिथूनच खाली ढळायचं असा बेत ठरला अन् विचार करता करता दोघेही निसूर झाले.

लक्ष्याचा बा त्या दोघांचं बोलणं उगा ऐकत पडला होता. त्याला कधी झोप लागली ते कळलंच नाही. पण सरपंचाला शिव्या घालतांना त्यानं कान टक्कारले होते, मग तोही गाढ झाला.

• • •

३३

लक्ष्या-भाग्याचा कोकणात जाण्याचा बेत वाऱ्या-पावसानं पार पालटून गेला. म्होरल्या आइतवारी निंगतो म्हणाले, पण लक्ष्याचाच बा नं त्यांना थोपविलं होतं. बा म्हणाला होता, “तुमी निंगता पर निंगता निंगताच थेंब येत्याल.” अन् तसंच झालं. आरद्राच्या शेवटच्या चरणात कळसूबाईच्या टोकाभोवती ढगांची गर्दी होऊ लागली. हरिचंद्राचा कोकणकडा अन् घाटघराचा कोकणकडा यंगून ढग वर आलं, अळंगा कळंगाच्या मधल्या मदऱ्या गडावर तर त्यांची रांगच लागली. अवघे डांगाण आनंदले. आता थेंबाटं येणार म्हणून हातातली कामं तशीच टाकून लोक पळाले. वाऱ्यानं सोंग काढलं अन् ढगाडांचं सैन्य डांगाण परिसरावर चाल करून आलं. घाटघर, उडदावणा, पांजरा, रतनवाडी, कोळटेंभे सारी भंडारदऱ्या भोवतालची गावं सावध झाली, शेंडीराजूरातून शेवटला बाजार करून गेली. लांब खाली कोकणातले मोर वर डांगाणात आले. पाचपट्ट्यापासून हरिचंद्राच्या टोकापर्यंत आता आभाळ काळेकुट्ट झाले. मोर थव्यांनी पिसारे फुलविले, वाऱ्यांच्या तालावर झाडाझाडांनी नृत्य केलं. हरिचंद्र, वाघेश्वर, केदारलिंग, अमृतेश्वर, केळीसांगवीचा महादेव अन् टाकेदाच्या सर्वतीर्थावरचा राम, आजुबाचा वाल्मिकीचा डोंगर, तातोबाचा मठ, घोरपड्या आई, कळसाई, सर्वांच्या डोक्यावर इंद्रदेवाने अभिषेक सुरू केला. धुवाधार संततधार लिंगाथेंबांनी नद्या, ओढे, वाहाळ, झरे, झुतऱ्या, खंगळी दोन दिवसात वाहून गेल्या. डोंगर टोकं पावसात न्हाली. टिटव्या, मोर, ससाणे अगदी चिमण्यासुद्धा आपल्या आरडानं वातावरण भरून टाकू लागल्या. इरणी बाहेर आली. पावसाच्या पहिल्या वर्षावात नहातांना रानझडी, गुरं माणसं हरकून गेली. गेल्या चार महिन्याचा उकाडा पावसात वाहून गेला. डोंगर कड्यावरून धबाबा धारा लोटल्या. गर्द रानातून पाणलोट अजगारासारखे बाहेर पडू लागले. खाचरात पाणी साठू लागले, भाताच्या टाकली रोपं पडल्या पावसात वाढू लागली, खाचरातलं गेल्यावर्षी वाहून गेलेलं पाणी पुन्हा वाहू नये म्हणून आयाबाया बापयमाणूस सगळ्यांची तारांबळ उडाली, आंबं, जांभूळ, करवंदा, सरली अन् बरकी, कबली करडू, रानगवत भाज्यांचे कोंब दिसू लागले. पिवळ्या कुसळ, कुंदा रोपांचे चघळ

बंद झाले. पडत्या पावसात आलेले गवताचे कोंब पाहूनच जनावरं फुगू जोगू लागली.

गेल्यावर्षी पावसाला कंटाळलेली अन् पावसापायी माणसांना गमावलेली डांगाणी पावसाची वाट पाहून थकून गेली होती. पावसानं आपला हिस्का दाखवला होता. औंदा भाग्या, पिऱ्या अन् राधीला उसंत नव्हती. त्यांना रोज कोणी ना कोणी कामाला बोलवीत होतं. भाग्याला जमीन नाही हे उभ्या गावाला माहीत होतं. गेल्यावर्षी इंदीसाठी वाघदरी गेली होती, अन् इंदीही तिच्याबरोबर संपली. भोंदडपट्टीचा माळ तयार करायचा होता, पण आता काही करता येण्याजोगं नव्हतं. शिवाय पावसाचा भरवसा नव्हता. इतरांच्याच वावरात खपणं भाग होतं. पायली पायली दाण्याच्या बोलीवर त्यांना बोलावणं येत होतं. माणसं पाहून ठरवून भाग्या, पिऱ्या अन् राधी मजूरीला जात होती. येसूबानं तर पिऱ्याची जोडी सालकरी राहते का, म्हणून विचारलं होतं.

आठ-दहा दिवसात डांगाणीच्या शिवाराचं सारं रूप पालटून गेलं. काळीजर्द, पिवळीशार डांगाणी हिरवीगार झाली. पिण्याच्या पाण्यासाठी दोन मैल जाणाऱ्या डांगाणीतल्या पोरीसोरी, आयाबाया पुन्हा मारुतीमागच्या दरडीखालच्या विहिरीवर पाणी भरण्यासाठी भर पावसात ये-जा करू लागल्या. घरं, गुरं, माणसं सारं नुसतं पावसात न्हात होतं. असा पाऊस चार-आठ दिवस चालू राहिला तर मागच्या पावसात रोपं टाकलेल्यांच्या आवण्या सुरू होतील. झालंही तसंच. संततधार पाऊस पडतच राहिला. भात खाचांची तळी झाली, सारं शिवार तृप्त झालं. गुडघा गुडघा गाळ झाला. कुठमुठं अवण्याही सुरू झाल्या, पडत्यापावसात मुठीमुठी रोपं लागू लागली.

बाळा रोंगट्यांच्या वावरात अवण्या सुरू झाल्या. दुलाजीनं मध्यस्ती करून पिऱ्या अन् राधीला बाळाच्या वावरात मजुरीनं जायला लावलं. वाघदरीच्या स्वतःच्या वावरात काम मिळालं. बाळानं अर्धेलीनं वाघदरी द्यायाचं मना आनलं पण राधीनं नाकारलं. बाळाचा जीव राधीसाठी तुटत होता. त्याच्यातला बा जागा झाला होता, पण राधी आता बाळाची पोर नव्हती, पिऱ्याची बायकू होती. बा चा कावा हेरून तिनं मजुरीनं जायचंही बंद केलं.

आणखी चारसहा दिवसांनी आवण्या जोराला आल्या. प्रत्येकाच्या खाचरातून आवण्या करतांना नर्थी मागून किनरे आवाज निघू लागले. लाव, गरी, भात लावण्याचा सपाटा सुरू झाला. खाचरातली लव्हाळी वर येऊ लागली. साचल्या पाण्यात कवड्या पोहू लागल्या. धावं करून खाली गेलेल्या खेकड्या वर आल्या. वाप्यातून रोपांचे भारे नीट हळूच आणून मुठीमुठीनं गाळात खोवायला सुरुवात झाली. कुठंमुठं हौशीनं नीट दोरीत जपानी पद्धतीनं भातं लावली होती. मात्र सायबानं हे दाखवून दिलं होतं, गाव तमाशातल्या गुलहौशीनं म्हणायला सुरुवात केली होती,

**भातं आम्ह्या लावलं जपानी, नही लावलं म्हा बापानी
आम्ह्या कसा लावला पोरांनी,
नीट नीट धरा दोरी ग पोरीव नीट धरा दोरी
नही बाय बसायला वारी**

**लवू लवू भात लावा ग पोरीव लवू भात लावा
बाई बाई नथीला जीव लावा
देस महा डांगाणी डांगाणी ग डांगाणी डांगाणी
भात आम्ह्या लावलं जपानी**

आणखी शेवटच्या चरणात सुरू झालेल्या पावसाने चांगलं वीस-पंचवीस दिवस ठाण मांडलं, सर्वांच्या आवण्या पार पडल्या, हळवी गरी भातं लावून झाली. पेरसाळी पेरून झाल्या. पाऊस कमी पडावा म्हणून वाट पहावयास सुरुवात झाली.

दिवसभर पावसात गारठले राबते जीव रात्री आपापल्या घरात चुली भोवती बसू लागले. जनावरांच्या सपरात ही गारव्याला लाकूड फाट्याचा आधार करू लागले. पहिल्या धापंधरा दिवसात लांबांची भीती फार. सारे सावध होते. भात लावता लावता पिऱ्याला कैकवेळा लांबं दिसली, पण भाग्यानं अन् राधीनं त्याला मारू दिली नाहीत. राधी पोटुशी होती ना. बाईल पोटुशी असल्यावर लांबं मारू नही. बायांना रात्री चुलीपुढं बसून जेवण राधावं लागत होतं. पोरं तोडायची, पोरांचं समाधान केल्यावर मग उरला सुरला खाऊन आयाबाया झोपायच्या. ठाकरवाडीत तर आता कवली, कुरडू, कवदराकंद यावर ताव सुरू झाला. खेकड्यांना तोटाच नव्हता. ठाकरवाडीतले, भूमीहीन, महादेव कोळ्यांच्या, कांदड्यांच्या, गुजरांच्या वावरात मजुरीनं जात होते. काहींचा पडल्या पावसात उगवणाऱ्या औषधी गोळा करण्याचा सपाटा चालला होता.

जरा कमी पाऊस पडला. नागल्या, वऱ्या पेरल्या गेल्या. गुरांना चारायचं अन् आल्या भाताकडं टकायचं. एव्हढंच काम! पंधरातीनवार सारखी धावती डांगाणी आता जरा थंड झाली. गाळात औत हकरणारे, ओढणारे बैल, रेडे आता हिरव्यावर तुटून पडले. मनमुराद चरू लागले, पाणी पिऊ लागले. पोरं ससे, मुंगुस असले किरकोळ प्राणी पाहू लागले. डांगाणी कशी मजेत होती.

पाऊस सुरू होऊन शेतातल्या कामांना ऊत आला तशी दुष्काळी कामं थांबली होती अन् घरातल्या असल्या नसल्या साठल्या धाब्याचा घास सुरू लागला. मुळात आठच महिने कसेबसे पुरणारे धान्य, त्यात दुष्काळ, त्यातही पाऊस लवकर आला नाही त्यामुळे कणग्या कोथळ्या झटकल्या गेल्या. खरं तर डांगाणीत पावसावरचं एकच पीक, त्यावर सबंध वर्ष कसं जाणार? कंदमुळं खाऊन दिवस काढायचे. गवत पाले खायचे. सरकारनं दुष्काळी कामं अन् पालेमोड योजना सुरू केल्यामुळे डांगाणी लोकांना घरातलं सरलं तरी दोन घास भुसकटाचे का होईना खायला मिळू लागले. सरकारनं दिलेलं झिरपत का होईना झोपडीत पोहचलं होतं. पाऊस सुरू झाल्यावर आनंद झाला; तसाच चुलीपुढं टकणाऱ्या पोरांना काय घालायचं हाही प्रश्न पडू लागला. ठाकरवाडीत अन्नाचा प्रश्न कधीच पडत नाही. अन्नासाठी दाहीदिशा भटकण्याचा त्यांचा उद्योग चालूच होता. महादेवकोळी मात्र महादेवासारखा थंड. त्यांना हा सारा प्रश्न पडायचा.

राधीच्या घरातही हाच प्रश्न. भाग्या कोणाकडून तरी उसनवार भात आणत होता.

मजुरी कधी रोख मागायचा. मग पायलीच्या ठिकाणी अधुली मिळायची. कधी पिऱ्या हे काम करी. पिऱ्या कधी पाणकोंबडी, पारवे, लावरी असे पक्षी तर कधी ससा आणायचा. तो दिवस चांगला जायचा. भाग्या पिऱ्याची ही ओढग्रस्ती रोंगट्या हेरायचा अन् लक्ष्मीला म्हणायचा, “मही भरती पोर उपासीच रयती रं!”

भाग्याला आज मुद्दामच बाळानं बोलावलं होतं. भाग्या मोठ्या कुतुहलानं दारात गेला. “भाग्या घरात नागल्या तांदुळ आह्यात?” बाळानं विचारलं. “नही” भाग्या खरं बोलला. “मंग काय करतो?” बाळानं सहानुभूतीनं विचारलं. “आणतो याच्या त्याच्या कून, कंधी मजूरीचा मिळताय” भाग्या बोलला. “कामाला कोणाकं जाताय?” बाळ्यानं विचारलं. “बलवतीन तीठ” भाग्या म्हणाला. “मंग अरं मद्याकं काम्हून नही येत?” बाळा जीव तोडून म्हणाला. “राधी ऐकत नही” भाग्यानं सांगून टाकलं. “तिच्या बायली! तिनं काय कोनाचा आयकलाय रं? अरं ती त येडी पोर, पर पिऱ्या काय म्हनताय?” बाळाला काय म्हणायचं भाग्याला कळेना. “पिऱ्याला म्हणावा तू घिऊन जाय मद्या वावरात” बाळा पुढं म्हणाला. “राधी नकु म्हणती” भाग्यानं सांगितलं. बाळ्याला हसू आलं. “भाग्या अरं पोर तुमी मद्यावर कितीक डूक रं? मी काय कोन लागत नाही तुमचा?” बाळाच्या डोळ्यात डांगाणीच्या शिवारातला ओलावा होता. “भाग्या तुही वाघरी तुला घिऊन टाक. नही म्हनू नकु, अरं मही पोर हाये तुह्या घरात, घरघुशी झाली म्हनू काय झाला?” बाळ्या हेलावला होता. मधूनच आपल्या तोंडावर फेटा फिरवीत होता. राधीच्या भावाला घिऊन राधीची आई लक्ष्मी उभ्या उभ्या ऐकत होती. गलबलली होती. भाग्यालाही भरून आलं. “पर...” तो कसंबसं म्हणाला, पण पुढं काय बोलावं ते त्याला कळेना. “नही म्हनु नकु” बाळा त्याचा हात धरीत म्हणाला. “आपला वेव्हार काय बी असुंदी” बाळ्याचं वैर पडल्या पावसानं वाहून गेलं होतं. “बरा मी राधीला अन् पिऱ्याला लावून देतो तेली काय ते सांगं” भाग्या म्हणाला अन् तेथून ढकला.

पाऊस कमी पडला, तो कमीच पडत गेला, चार-दोन दिवसांनी तर तो पूर्णतः उघडला. डांगाणातल्या पावसानं असं कधी केलं नव्हतं. मागच्याच वर्षी प्रलय झाला होता. पण औंदाचं लक्षण वेगळंच. भर आखाडात सूर्य तळपू लागला. हवा गढूळ झाली. रोग सुरू झाले. वाट पाहून बाळाही थकून गेला. पिऱ्या अन् राधी फिरकलेच नाहीत. एकेका दिवसागणिक बाळा अंतःकरणात जळत गेला. त्याच्या भिवया अधिकाधिक वक्र होत गेल्या. डांगाणीत कोरडा पडला अन् हळूहळू बाळाचं अंतःकरणही कोरडच झालं.

३४

भर पावसाळ्यात पडणारं ऊन डांगाणाला मानवणारं नव्हतं. साठलेलं पाणी नीतळ आणि आरशासारखं दिसू लागलं. पहिल्या आठ-दहा दिवसात वाढलेली भातं पिवळी पडू लागली. दुपारी कोमेजू लागली. कळसाईच्या टोकापासून वाघुबाच्या माळापर्यंत पसरलेला हिरवा गालिचा मध्येच आक्रसू लागला. त्यावर पिवळट झाक आली. “आणिक आठ दिवसात पाऊस पडला नही त खायाचं नकु” लोक बोलू लागले. पाऊस येत नाही हे जणू गुरांच्याही ध्यानात आलं होतं. चरता चरता ती मध्येच निरखून पहात होती. मारुतीच्या देवळात जमल्या माणसात रामाबा होता. “औंदा कोरडा पडतो कायनु” असं कोणी म्हणालं अन् रामाबा विचार करू लागला. मग त्याने वाघेश्वराला कौल लावायचा विचार मांडला. रामाबा मोठा भाविक माणूस. उभ्या गावाला त्याचं म्हणणं रुचलं.

वाघुबाच्या माळाखाली वाघदरीच्या बाजूला वाघेश्वराचं जुनं मंदीर द्याडात बांधलेलं, उलीसं. “वाघेश्वराला कोंडलात पाऊस इन, तेली साकडा घालायचा” रामाबानं भजनात सारं सांगितलं. ठरलं, दोन दिवसावर दुसरी आखाडी होती, दिवस चांगला!

आखाडीच्या दिवशी रामाबानं पहाला हंडा आणला. गुडघं टेकून वाघेश्वराला दंडवत घालीत रामाबा म्हणाला, “देवा वाघेश्वरा, तुह्या काय मनात आह्ये? आमी कोळी ठाकर तुह्या नावानं जगतो. आमाली छाया तुझी! तूच ह्या दुष्काळातून वाचव रं. अरं गेल्या टायमाला महामूर वाह्यला. अन् समदा धुवून नेला. आता का रं तुही गंगा आटली?” बाहेर आयाबाया बापय पोरंसोरं हांडे, माठ, घागरी घेऊन उभे होते. “हर हर महादेव” अशी घोषणा झाली अन् एका पाठोपाठ हंडे रिंते होऊ लागले. भरल्या राधीनं बुध्याबांड्याच्या घरचा अन् तिच्या आईनं लक्ष्मीनं रोंगट्याच्या घरचा हांडा टाकला. वाघेश्वर कोंडला जात नव्हता. गावाला चिंता पडली, हातोपाती वेगाने हंडे येऊ लागले. वाघेश्वराच्या मनातलं कोणाला कळेना. दुपार टळली तरी हंडे येतच होते. ओतले जात होते. जाणत्या बायांच्यात विचारणा झाली. “कुण्या आऊनं विटाळा चंडाळाचं पाणी वाहलं काय रं?” कोणी कबूल झालं नाही. रामाबा गावातला जाणता समजूतदार वडील माणूस. त्याच्या भोवती भाग्या,

येसू, दुलाजी, वाळ्या डांगाणीतली सारी माणसं जमली. रामाबानं पुन्हा एकवार गुढो टेकले. “देवा वाघेसरा असा काही चुकलं असन त एक डाव सोडून दी, इसरून जाय, ह्या तं तुही लेकरां रं. आमचा संकट आंगावं घी. आज यकादस हायें तुह्या दारात पारणा फिटू दी रं,” मोठ्या भाविकपणे गाऱ्हाणे मांडले. सारे गावकरी भांबावले होते. रडवेले झाले होते. “महादेव कोपला त मंग समदा ह्या रं” लोक आपापसात कुजबुजत होते. महादेवाला टकत होते. इतक्यात गाभाऱ्यात बुडबुडबुड ध्वनी उमटला. पाण्यावर बुडबुडे आले, म्हादेवा भोवती तरंग उठले, पिंडीवरच्या शाळुंकेसारखे बुडबुडे तरंगत राहिले, रामाबानं महादेवाचा कौल वाचला. पुन्हा हंडे आणायला सुरुवात झाली.

राधी अन् लक्ष्मी आज बरोबर पाणी वाहत होत्या. वाहता वाहता बोलत होत्या, “राधे तुह्या बा ना सांगला तरी नही आयकेला?” आई गहिवरून बोलत होती, राधी गप्प होती. “अरं त्यो बा हाये तुहा, त्येच्या पोटात मया होये,” आईनच पुढं म्हटलं. “हा पर मी त्येचीच पोर हाये, त्येनं दावा धरला मंग मया काय करावा?” राधीनं तोंड उघडलं. “बाचं लेकीचा घर खाया लागल्याव लेकीना काय करावा?” पोरीच्या ह्या बोलण्यानं लक्ष्मीच्या डोळ्यात पाणी आलं. “पोरी बा नं भाग्यादाची समज काहाडली. पर पोरच सात पिढ्याच्या वैरावानी तिढ्यानं वागतिया त बा ना काय करावा?” राधीनं आईचं मन जाणलं, “आये तू कह्याला मन खाती रं, मीचं गावकी म्होरं घरघुशी जाले मंग मद्या कर्मानं ज्या व्हईन त्या व्हईन.” त्यांच बोलणं सरोस्तवर त्या वाघेश्वरा पोहोत आल्या.

वाघेश्वराच्या गाभाऱ्यात हंड्याहंड्यानं पाणी वाढत होतं. रामाबा तिथंच उभा होता. पाणी चढत होतं. राधीनं हंडा ओतला अन् वाघेश्वरानं समाधान केलं. त्येच्या डोक्यावरून पाणी फिरलं. रामाबानं हर हर महादेवाची आरोळी दिली. त्याच्या आरोळीत उभ्या डांगाणीच्या जीवाची आस होती. रामाबानं हात जोडले. आणखी पाच हंडे ओतले. रामाबाबरोबर गावानं हात जोडले. डोळे मिटून पुन्हा पुन्हा वाघेश्वराला विनवलं. कौल मिळाला. दोन चिमण्यांनी भिरभिरत येऊन पाण्यात फडफडून आंगोळ केली. पावसाची खात्री झाली.

राती मारुतीच्या देवळात रामाबानं भजन मांडलं. आषाढाच्या महिन्यात एव्हढा निवांत भजन कदाचित डांगाणीतल्या मारुतीनं याच वर्षी पाहिलं होतं. अभंग गायला जाऊ लागला. भजनात मंडळी दंग झाली. दुलाजी मुडदुंग्या मन लावून वाजू लागला. “पाऊस पडला पूर आला पानी लागला वडाला । पुंडलिक बोले धाव विठ्ठला नामदेव आपला बुडाला ।।’ घेतलेली धुन ठेक्यावर चालली, घोळून घोळून रंगात आली, टाळ मृदुंगाच्या नादात बाहेर होणाऱ्या हालचाली टाळकऱ्यांना कळतही नव्हत्या.

काही वेळापूर्वी चमकणाऱ्या चांदण्या केव्हाच आभाळाच्या पडद्याआड गेल्या होत्या. ढगांची गर्दी आभाळात एववटली होती, गार वारा भातखाचरावरून, डोंगर दऱ्यातून अधिक गार होऊन अंगाला झोंबू लागला. मधूनच समेवर येताना बाहेर पावसाचा धो धो आवाज येऊ लागला. थोड्यावेळात मारुतीच्या कवलारातून पाणी आत येऊ लागलं. लवा

गळू लागल्या. वाऱ्यानं साऱ्यांनाच शुद्ध आणली. टाळकरी उभे ऱ्हायले, “अरं, वाघेसरांनी गऱ्हाणा आयकलारं!” सर्वांच्या तोंडून एकदम उद्गार निघाले. रामाबानं श्रद्धेनं हात जोडले. रामाबा पडत्या पावसात उतरून टाळ वाजवून धून म्हणू लागला अन् मग टाळकऱ्यांनी जशी गोकुळ आष्टमी साजरी केली, “ठोबा रखुमाय” च्या आरोळ्या आभाळाचा पडदा फाडून पंढरपूर आळंदीपर्यंत पोहचल्या.

आळंदीच्या एका धर्मशाळेतल्या पडवीत घोंगड्यावर बसून बाळा रोंगटा पडत्या पावसाकडे टकत होता, पाप तापसारा विसरून तो पांडुरंगाच्या या कौतुकाकडे अनिमिष नेत्रानं पाहत होता.

पावसाचा अभिषेक सुरू झाला. डांगाणी आनंदली. रामाबानं रातच्या राती कोंडला वाघेश्वर गावकऱ्या संगतीनं जाऊन सोडून दिला. गंगा वाहती झाली, डांगाणीचा सारा आनंद धारांच्या रुपानं खाली ओघळत राहिला.

भाग्या पिऱ्याच्या मनाच्या कोपऱ्यात मात्र मागच्या पावसात गेलेल्या इंदीचा आठव होता. डोळे पाणावले होते. नकळत हात जोडले जात होते. तोंडातून शब्द फुटत होते, “देवा वाघेसरा असा आक्रीत नकुरं घडू दिऊ.”

आळंदीहून पुन्हा गावाकडं येणारा बाळा पुण्याच्या स्टेशनवर बेत बदलून थेट मुंबईला बांदण्याला आला. आपल्या आतल्या बंडीच्या खिशातला पत्ता घेऊन तो हुडकीत हुडकीत निघाला. पताका असलेल्या काठीलाच त्यानं आपल्या घोंगडीतली वळकटी अन् पिशव्या अडकविल्या होत्या. त्याला दोन दिवस स्टेशनावरच पावसात भिजत इकडं तिकडं राहावं लागलं होतं. चहा पाव खाऊन दिवस काढावे लागले होते. पण त्याच्या डोळ्यापुढून डांगणी अन् त्याची राधी सरत नव्हती. मनातलं जात नव्हतं. अखेर तिसऱ्या दिवशी एका पोलिसाच्या सहाय्याने बाळा बरोबर गोविंदरावच्या घरी आला. गोविंदाविषयी त्याच्या मनात असलेली कल्पना प्रत्यक्ष त्याचं घर पाहताना फोल ठरली. गोविंदा झोपडपट्टीतल्या एका मोठ्या झोपड्यात राहत होता. गावाकडं यायचा तेव्हा पॅन्ट, बूट, मॅनेला, गळ्यात रेडिओ अन् खिशात सिगरेटचं पाकीट ठिऊन लंब्या गप्पा मारणारा गोविंदा लुंगी लावून उघडा बंब सामोरा आला तेव्हा हाच काय गोंद्या; असा प्रश्न बाळ्याला पडला. अन् बाळा रोंगटा थेट मुंबईत आपला शोध घेत येईल याची स्वप्नातही कल्पना नसलेला गोंद्या बाळा रोंगट्याला पाहून टुणकन उडाला, “अरं, वा वा! सरपंच साहेब, या या” टोपी, शर्ट, धोतर, खांद्यावर पताकांची काठी अन् काठीला दोन पिशव्या अन् घोंगड्याची वळकटी असलेले, काळेकुट्ट सरपंच ‘साहेब’ म्हणताच भानावर आले. गोंद्याच्या खोपटात त्याची पोर रडून आकांत करित होती. तिला फरशीवर गोधडी घालून त्यावर पालथी टाकली होती. गोंद्याची बायकू स्टोव्ह पेटवून चपात्या करित होती. दाराच्या तोंडाशीच असलेल्या पलंगावर बसताना बाळा सुखावला. भर दिवसा गोंद्यानं घरात विजेचा दिवा लावला होता, बाहेर पाऊस पडत होता. बाळा रोंगटा बसता बसताच गोंद्यानं टॉवेल दिला, “सरपंच अंग पुसा आधी” बाळानं सामान ठेवलं अन् अंग पुसून स्वच्छ करून तो पलंगावर पुन्हा बसला. गोंद्याच्या खोलीत उकाडा होत होता. गोंद्यानं सरपंचाकडे पाहात म्हटलं, ‘सरपंच फॅन लावू काय?’ असं विचारतच त्यानं फॅन सुरू केला. त्याच्याच जोडीला रेडिओचा कान पिळला. रोंगट्या खुशीत आला. “भाने चहा ठिव” असं म्हणत त्यानं सहा फूट कपाटाची मूठ ओढून आतून

दांड्याला लावलेला मॅनेला काढला अन् अंगात अडकवला. आता गोंद्याचा रूबाब सरपंचाला पटला. “सरपंच, बरं झालं तुम्ही सकाळीच आलात. तुमच्याच पुढं मी कामावरून आलो, अकरा सातची रातपाळीची शिप होती” गोंद्यानं सांगितलं. “असा...” बाळानं काहीतरी समजलं असं भासवित म्हटलं. “मंग कसं काय आलात? काय म्हणतंय गावाकडचं?” गोंद्यानं विचारपूस केली तवर गोल पातळातल्या भागीनं स्टोव्हर चाहच आधण ठेवलं. “असाच गेलतो वारीला. पंढरपूर, आळंदी झाली आन् तसाच म्हनला ममयला जाऊन तुही भेट व्हतीका पघावां!” बाळानं प्रवासाची माहिती दिली. “अरं पण येव्हद्व्या पावसात?” गोंद्यानं विचारलं. “औंदासाली आपल्या डांगणीत पानीच नही रं. निस्ता कोरडा!” बाळानं माहिती दिली. “भाग्या, पिऱ्या, विटल्या कसं?” गोंद्यानं विचारलं. ‘हा हा त्या त ह्या झालाय रं!’ बाळानं कोड्यात सांगितलं. “काय झालं?” गोंद्यानं उत्सुकतेनं विचारलं, “हा हा सांगतु” असं म्हणत बाळानं तात्पुरतं बोलणं टाळलं. भागीनं तयार केलेला चहा गोंद्यानं सरपंचांच्या हाती दिला. सरपंचानं टोपी मागं सारीत फुरकून फुरकून चांगला दुधाचा चहा घेतला. “भाने, चहा चांगला केलाय रं!” भानी खुष झाली. मग गोंद्यानं सरपंचाला आंघोळीचा आग्रह केला. भानीनं पाणी ठेवलं. तवर मुंबईच्या हवा पाण्याच्या गप्पा झाल्या. सरपंच राहून राहून गोंद्याची स्तुती करित होता. “तू बुध्याचा पांग फेडलास रं, काय सोऱ्या परिस चांगला संसार मांडलाय, पर ह्या पोराना पार त्या ह्या केलाय रं.” सरपंचानं पुन्हा विषय काढल्यावर गोविंद्यानं विचारलं, “काय सरपंच, वाघदरी दिली का तुमच्या ताब्यात? का काही कलागती झाल्या?” एक सुस्कारा सोडून. “अरं कद्याचं काय माझं पैकं दिऊन उजुक मद्यावरच ताण रं! तो पिऱ्या आडवा आला पर गावकीना दिला ताब्यात” सरपंचानं सांगितलं. पिऱ्याचं नांव निघताच भानी मध्येच बडबडली. “त्येचात लयच आडदांडपना! त्येली चांगलं नोकरी लावून दिलीत मनं, उतमात करून दिली सोडून आन् आलं गावाकं.” भानीच्या बोलण्यावर सरपंचानं मनापासून मान हलवली, “पिऱ्या इठं रायला असतात कसाय काम तरी केला असता.” सरपंचानं भानीची री ओढली. मध्येच गोंद्यानं विचारलं, “पण आता काम करतोय ना तीठं?” त्येचा औंदा लगीन व्हया पायजेल व्हता” गोंद्यानं म्हटलं. तसा सरपंचाला चेवा आला, “आ मंजी, तुमाली माहातच नही काय? अरं त्येना मद्या राधीला फितावली रं! लफडं केली! राधी त्येच्याकं घरघुशी झाली! अरं, गावकीत महा नाक कापला रं!” सरपंच हिरमूसून पण जोर देऊन बोलत होता. “अरं पण तुम्ही आडवला नही?” गोंद्यानं विचारलं. “अरं म्या गंज आडावलं पण त्येना गावकीत मांडला अन् गावकी म्होरं राधीला उभी केली, तवाच तीन महिन्याची पोटूशी व्हती” बाळानं त्राग्यानं सांगितलं. “म्या म्हणलं नव्हती तुमाली पिराजीची नदर चांगली नही म्हून” भानी मध्येच म्हणाली. पण गोंद्यानं मधेच तिला तोंडलं. “मग आता राधी आमच्या घरात रयती?” “त मंग! मद्या उरावं ती रयती” बाळा उदोवानं म्हणाला. “आरं म्या म्हणलं वाघदरी उजूक तुला देतो, तीठं राबा अन् खा, पर पिऱ्या आला नही. आन तिघयबी मजूरीनं गावात दुसरीक जात्यात. म्या म्हणलं, आता झालं त्ये

सरलं. गोंद्या चांगलं हाये त्यो काय तरी करन म्हून आलो. त्याली त पका ऊत रं!” सरपंचानं गोंद्याला खुलवीत गाऱ्हांनं मांडलं. गोंद्याच्या चेहऱ्यावर काळजी पसरली. भानी मात्र चांगलीच खुशीत आली होती. सरपंचाचं बोलणं तिला अगदी रास्त वाटत होतं. “म्या पहिल्यापासून वळाखला. अव ही माणसं घेत्याल तेलीच खात्याल!” भानीनं तेल ओतलं. गोंद्या काहीच बोलला नाही. सरपंचाला आंघोळीला पाणी देऊन त्यानं टॉवेल पुढं केला. गरम गरम पाण्यानी आंघोळ करतांना सरपंच सुखावला होता. मग गोंद्यानं पुन्हा विषय काढला नाही. मग डांगणातून आलेल्या माणसांचे पत्ते, चौकशा याचीच चर्चा झाली. गोंद्या सरपंचाला कुठे कुठे घेऊन गेला. लोकल, बस, टॅक्सी मधून प्रवास करतांना सरपंच खुशीत होते. मुंबईतल्या हाटेलात नेऊन गोंद्यानं सरपंचाला आणखी खुष केलं. भानीनं तवर जेवणाचा थाट केला होता. पाट, स्टीलची ताटं, पापड, कुडर्चा, भजी, सगळं पाहून बाळाची कळी खुलली. घास घेताना त्यानं सहज म्हणून घराकडं पाहलं आणि म्हटलं, “तुम्हा समदा चांगलं आम्हा पर तुहा घर काही चांगलं नथी पय, चांगलं घर घी” तसा गोविंदा बोलण्याअगोदर भानीनंच तोंड घालीत म्हटलं, “मस वाटतंया मोठं चांगलं घर घ्येवा, पर त्येली पैसं नकु! पैसं कमी पडल्यात. आमी गंज धा हजार साठविला पर अजूक पाचेक हजार रुपय लागत्यात, कुटून आनायचं? ह्येंच्या घरी त खडकू नही. म्हा बा ना एवढा दिवून बी ह्येंचा सरना!” सरपंचानं थोडा विचार करीत एकदम मुद्यालाच हात घालीत म्हटलं, “गोईदा तुला घर घिया म्या पैसं दिलं त कसा?” गोंद्या थोडावेळ चक्रावलाच. पण मग म्हणाला, “कसा काय? आरं तुह्या आईनं घर त्या हरकुशेठकं हजार पंधराशेला दिलाय” सरपंच बोलू लागला. “हा पर...” गोंद्या काही बोलणार तोच सरपंच पुढं म्हणाला, “त्येच्याकडून तू म्हा नावानं कर मंजी घरयबी म्हाकं येईल आन् तुझा कामय व्हेईन.” “पर...” गोंद्यानं पुन्हा बोलण्याचा प्रयत्न केला तोच, भानी म्हणाली, “आव सरपंच म्हणत्यात त्या खरा, घरयबी वान्याला जाईन आन पैसयबी मिळणार नही, पक्षी सरपंचाकून पैसं घेतलं त काय व्हेईन सरपंचाकून घर कवाही घेता ईन.” “असा, भानी कसा बराबर बोलली, मही राधी तुह्या घरात हाये, तिला काय मी टाकून दीन, आन् महा सपार हायेच. दीन त्येलो” सरपंचानं खुंटा बळकट केला. “पर भाग्यादाला पटल का?” गोंद्यानं शंका विचारली. “आरं भाग्यादा गरीब हाये, त्यो काय नही म्हननार नही. आन् विठल्यात आकुल्यात बोडींगात आह्य. पिऱ्याचा तेव्हाच पय बा?” सरपंचानं गुंता सोडविला. “पण पिऱ्याचं?” गोंद्या बोलला तशी भानी म्हणाली, “आवं तुमी दोघांनी हा म्हणल्यावं पिऱ्या काय करतोय?” सरपंचानं होकार भरला, तवर जेवण उरकत आली, भात ओरपीत सरपंचानं गोंद्याचं मन पक्क तयार केलं. “मग सावणात पुनव झाल्यावं यी मंजी तवर पानी पाऊस कमी व्हेईल, कसा?” त्यावर भानी म्हणाली, “हां हा तसाच, त्यांयलीं काय इचारता, भोळा म्हादेव हाये त्या मंजी!” मग गोविंदा काहीच बोलला नाही. त्या दिवशी आपण करतो तेच कसं बरोबर आहे हेच सांगण्यात सरपंचाचा वेळ गेला. भानीनं त्याला चांगला टेकू दिला. गोंद्याच्या मनात आता चांगलंच बिबलं.

परतीच्या प्रवासात राजूर येईपर्यंत येताना सरपंच खुशीत होता. राजूरत उतरून त्यानं हरकूची गाठ घेतली अन् त्येचा बेत पक्का करूनच त्यानं डांगणीत पाऊल टाकलं, तेव्हा भात खाचरं तुडुंब होती. पाणी पडतच होता. भातांनी पुन्हा वाढायला सुरुवात केली होती. वाहाळ वहात होते. नाले भरले होते. त्याला येता येता पार संध्याकाळ झाली होती. त्याच्या बरोबर डांगणीपर्यंत येणारं कोणीच नव्हतं. अशा पडत्या पावसात येणार तरी कोण? तो डांगणीत आला तेव्हा गुरं पाजायला सुरुवात झाली होती. ऐन तिन्ही सांजेच्या वेळी सरपंच आवदसेचा विचार घेऊन आला होता.

• • •

आखाड सरला अन् पावसानं पुन्हा आखडून घेतलं. हळूहळू पाऊस बंदच झाला. नागपंचमीचा दिवस. कुठंमुठं ढगाड दिसत होतं. तेव्हाडं सोडलं तर आभाळ खुशाल सूर्यदिवाला मोकळं होतं. आणखी आठचार दिवस पाऊस झाला असता तर बरं झालं असतं असं डांगाणीतल्या लोकांना वाटत होतं. तरी डांगाणीतली मंडळी पडल्या पावसावर खूष होती. त्या पावसाला आणखी दोन पाऊस जोड मिळाले तरी पीकं हाती येईल याची खात्री वाटू लागली. भंडारदऱ्याचं धरण अजून खूपच खाली होतं. दरसाल नागपंचमीला सांड उलटून गेलेली असते. तरी आता जनावरांना चारा अन् माणसांना निदान निवारा झाला होता.

नागपंचमीचा सण डांगाणीत केवळ पोरीसोरींचा नाही. सगळ्यांचीच सकाळपासून धावपळ सुरू झाली. मारुतीच्या मागं विहिरीवर जायच्या वाटेवर नागुबाचं ठाणं होतं. नागदेवाची मूर्ती बसवलेली होती, फड्याला शेंदूर फासून ठेवला होता. त्याच्या मागं कसं कोण जाणे पण कायम वारूळ होतेच. पानकळ्यांनं लहान व्हायचं अन् पुढं आठ महिने चांगलं मोठं मोठं होत जायचं, या बाजूला पिंपळाचं झाड. लोकांची श्रद्धा अफाट. आज सकाळीच रामाबानं अन् दुलाजीनं नागदेवाला आंगोळ घातली. पडत्या पावसात त्यांच्या समोर वाढलेलं गबाळ त्यानं निखारून काढलं अन् दुधाचा निवद दाखवला. गावातल्या सगळ्या दूधवाल्यांनी नागुबाला दूध दाखवूनच बाजाराला दूध नेलं. नागदेवाचे सगळे संकेत आज पाळले जात होते. गरोदर बाया आंगोळपांगोळ करून नागदेव पुजून घराला वंशांचा दिवा मागत होत्या. आयाबाया कपिलागायीसाठी करुणा भाकत होत्या. आजच डाळभाताचा अन् पुरणाचा उंडा नागुबाला निवद म्हणून आणून ठेवण्याची धावपळ चालली होती. नवीन लग्न झालेल्या पोरीसोरी माहेरपणाला आल्या होत्या. त्या आता आखाड संपवून नागपंचमी करूनच जाणार होत्या. त्यांची तर आज फारच गडबड उडाली होती. नागाभोवती त्यांना फेर धरावयाचा होता.

आज सकाळीच राधी न्हाऊनधुवून नागुबाला गेली. नागुबाला पाणी घालून तिनं

हळद कुंकू वाहिलं अन् सहजच तिची नजर बाजूच्या दरडी जवळ महारूकाकडे गेली. तिला सारं आठवलं अन् तिच्या लाजऱ्या नजरेनं आकार धारण करणाऱ्या पोटाकडे पाहिलं अन् तिला हसू फुटलं. तिच्या काळ्या गालाला लाजरी खळी पडली. नथ हलली. तिनं मनोभावाने नागदेवाला नमस्कार केला. तिच्याबरोबरची सीता, धोंडी, येसू हे निरखीत होत्या. त्यांना हसू आलं, “का रं राधे कऱ्याचा हासू फुटला रं? पिऱ्या दिसा जणु नागुबा जवळ” धोंडीनं अचूक खडा मारला. राधी लाजत म्हणाली, “तुमाली दुसरा दिसताय रं” तिनं लटक्या रागानं म्हटलं, यावर सगळ्याजणी खळखळून हसल्या. मग पाच जणींनी हातात हात धरून नागुबाला फेर धरला अन् ओठातून गाणं वाहू लागलं -

नागदेव डोलावा घरधणी हसावा

घराला दिवा दिसावा किसनदेव खेळावा

म्हादेवाच्या नागुबा पारबतीला भेटावा

भोळाभाव जागावा नवसाला पावावा

पंचमीच्या सणाला पाच झोकं खेळावा

पाच फेऱ्या मारावा नागदेव डोलावा,

वटीच्या पोटाला नागदेव खेळावा

अनभावं फिटावा संवसाराचा -

पाच फेरे झाले. पाच जणी गरवार बायांचे हे फेरे पड्याला धा पाच उली उली पोरं लांब थांबली होती. बाया निघून गेल्यावर ठेवल्या निवदावर त्योंच ध्यान होतं. फेऱ्या चालू असतानाच कोठून कोण जाणे पिऱ्या आला अन् त्याला पाहताच पोरींचा फेर तुटला, “राधे व्हय, पिऱ्या आला पय?” एकीनं चिमटा काढला, तशी राधी फणकाऱ्यानं म्हणाली, “त्या काय मऱ्या संगट फेरं माराया नही आलं” तशा सगळ्याच हसल्या. मग मात्र राधी हसली अन् पोरी पळाल्या. आयाबाया नागुबाला येत होत्या. पोरांना गंमत वाटत होती, पण त्यात पोरांच्या मनाजोगी गोष्ट फक्त पिऱ्यानंच केली होती.

पिऱ्यानं येताना महारूकाच्या भल्या फांदीला झोका बांधायला लांब भक्कम नाडा आणला होता. आंबाडीचा वळलेला दोर. पिऱ्या महारूकावर गेला. त्यानं फांदीला करकचून दोर आवळला. त्याला खाली भक्कम दांडी घातली. पिळे मारून पोरांना खुणावलं “हूं.” राधी जवळच उभी होती. पिऱ्यानं हळूच राधीला विचारलं, “राधे झोक्यावं जाती काय?” राधी लाजलाज लाजली. मग पिऱ्यानं एकदम झोका धरला. झोक्यावरचं पोरगं धपशिरी खाली हसडलं. मग राधीला झोक्यावर बसवीत, दोन्ही हातांनी लांब झोका उंच उंच गेला, राधी हसत होती. पाण्याला जाणाऱ्या आयाबाया, मारुतीच्या देवळाकडून नागुबाकडे येणारी बापय माणसं, पोरीसोरी पिऱ्याचा हा खेळ पाहून हसत होते. खिजवत होते. काही बायांनी त्यावर “या बया ह्या काय बापय माणसाचा वापरना? पिऱ्या काय लहान हाये काय?” असं एकमेकीत हेटाळले सुद्धा. पण पिऱ्या निर्धास्त पणानं राधीला झोका देत होता. राधी हसत झोका घेत होती.

गावात जेवणंखावणं झाल्यावर जागोजाग लहान मोठे झोके बांधले गेले, आयाबाया पोरंसोरं सगळ्यांनी मनमुराद झोक्याचा आनंद लुटला. बांधलेल्या झोक्यावर बसायला तर हाणामाच्या सुरू झाल्या. या बाजूला ओल्या चिकणमातीवर पोरीसोरींच्या आयाबायांच्या फुगड्या सुरू झाल्या होत्या, उखाणे घातले जात होते.

अक्कण माती चिक्कण माती पाय घसरला पाय घसरला

राधीचा नवरा शेला इसरला शेला इसरला

सगळी डांगाणी आनंदून झोके घेत होती. झाडाझाडाला बांधल्या हिंदोळ्यावर बसून हिंदोळ्यांना ओल्या सुक्या दुष्काळाची दुःखं कुठल्याकुठं पळून गेली होती.

दिवसभर आज राधी खूप झोका खेळली होती. दमून गेली होती. रात्री लवकर निजानिज झाली. बाहेर कुंद हवा पसरली होती. अंधार होता.

घरात लावलेली सुंद्री पिऱ्यांनं झोपताना विजवली होती. गोधडीवर घोंगडीच्या उबेत पिऱ्याच्या कुशीत राधी निसूर झोपली होती. राधीच्या केसात हात फिरवीत पिऱ्याही लवकरच घोरू लागला.

गाय हंबरली तसा भाग्यादा जागा झाला, “काय रं गड्या, गाय हांबरतीय!” असं म्हणून कुशीला वळून पुन्हा झोपला, पण झोप नीट येत नव्हती. इंदीची आठवण सतावीत होती. गाय पुन्हा हंबरली तेव्हा त्यानं पुन्हा कुस बदलली.

तेव्हाच्यात आत धुसफूस धुसफूस झाली. कोपऱ्यात काठी, दांडा धाडकन पडला अन् पिऱ्याला एकदम जाग आली. मांजरबिंजर असेल म्हणून त्यानं दोन वेळी ‘शुरूक शुरूक’ केलं, पण मांजराचा कडका लागंना अन् धुसफूस थांबेना. त्याला संशय आला अन् त्यानं राधीला हळूच उठवलं. खांबाजवळ उशागती ठेवलेली सुंद्री चेतवली अन् अंधार सरला. सुंद्रीच्या उजेडात पिऱ्यांनं अन् राधीनं पाहलं-

भलामोठा मुंगूस पुढचे दोन पाय दबवून अन् शेष पिंजारून नजर रोखून उभा होता. अन् त्याच्या पुढ्यात भला मोठा फड्या नाग ताठ मानेनं मुंगसाचा डाव हेरीत होता. राधीनं पिऱ्याला मिठी मारली. पिऱ्यांनं धीर दिला. भीतीचा पहिला भर ओसरल्यावर राधीनं हळूच जाऊन कवाड उघडलं. तवर आतल्या हालचालीनं भाग्यादा अंथरुणावर उठून बसला होता. त्याच्या जवळ जाऊन राधीनं हळूच सांगितलं तसा तो ताडकन उठला अन् पिऱ्याजवळ येऊन उभा राहिला. मुंगूस अजून तसाच उभा होता. नागही ताठ होता. क्षणार्धात एकदम हालचाल झाली. मुंगसानं झेप घेतली अन् बरोबर नागाच्या फड्याखालची नरडी दातात अचूक पकडली. नागाचा जोरात फुत्कार आला अन् बैलाला आकळतांना जोरजोरात चाबकाचे फटकारे ओढावेत तसा शेषपटीचा तडाका मुंगसाच्या अंगावर पडला. मुंगसाची वक्रकड थोडी ढिली झाल्या बरोबर नागानं मुंगसाची छाती, पोट अन् मानगुटही वेढ्यात घेतलं. मुंगसाची ताकद ढिली पडली. नागानं आणखी आवळायला सुरुवात केली. मुंगूस भला मोठा होता, पण नाग त्याहूनही रगदार अन् मजबूत तसाच लांबलचक. मुंगसानं असल्या नसल्या ताकतीनीशी नागाला चावा घ्यायचा प्रयत्न केला. तीक्ष्ण दाढा

नागाच्या रेशमी तुकतुकीत कातडीतून आत गेल्या अन् लाल रक्ताची चिळकांडी मुंगूसच्या जबड्यातून बाहेर पडली. तसा नाग पुराच चवताळला, त्यानं सारी ताकद पणाला लावली. मुंगसाचा गळा आवळला जाऊ लागला. शेषपटी आपटली जाऊ लागली. आता दोघांच्या पकडीनं ते भेंडोळं गडबडा लोळू लागलं. दोन हाडवैरी उभ्या दाव्यांनं पेटून एकमेकाला संपविण्यासाठी एकमेकांच्या मिठीत शिरत होते. आणखी आणखी आवळत होते. दोघांचे डाव सरळ होते. दोघांचे वैर मोकळं होतं. मुंगूसाची ताकद कमी पडली. त्याचं शेषपूट तडफडता तडफडता आता थंड पडू लागलं. त्याचे लालबुंद डोळे पांढरे पडू लागले. पाय झाडता झाडता बंद पडले, मुंगूस संपला. आज नागाने मुंगूसावर विजय मिळविला. आता हा रक्ताळलेला नाग दिसेल त्याला चावणार. पिसाळल्या कुऱ्यासारखा तो चावत सुटणार हे पिऱ्यांनं हेरलं. त्याचा वेढा भराभर सुटत असतानाच पिऱ्यांनं कुऱ्याड ओढली अन् विचार न करता नागाच्या फड्यावर भिरकावली. नागाच्या फड्यासगट कुऱ्याड मागच्या लाकडात रुतून बसली अन् नागाचा तडफडाट झाला. त्याचा दहाबारा फूट लांबीचा मनगटासारखा जाड देह आकांताने तडफडून उडाला. वीज धरतीवर चमकत जावी तसा नाग भासला. भाग्यादानं नागाच्या शरीरावर प्रहार केला अन् नाग संपला. पिऱ्यांनं कुऱ्याड खचकन काढली. उगाच फडा वळवळल्यासारखा झाला अन् नाग लांब पडला. पिऱ्यांनं दांड्यावर नागाला उचललं. त्याच्या दांडातल्या ताकतीलाही ते धूड भारी पडत होतं. भाग्यांनं मुंगूसाची गोंडेदार शेष धरून त्याला बाहेर नेला अन् दोघांनीही एक झोका देवून हातातली धुड फेकून दिली.

पुन्हा भाग्या अन् पिऱ्या काही न बोलताच येऊन निजले. दोघेही धपापत होते. आता झोप येत नव्हती. राधीनं पिऱ्याच्या छातीवर हात ठेवत भितीभरल्या नजरेनं पाहत म्हटलं, “पिऱ्या त्वा नागुबा माराया नवतं लागत रं! आरं मद्या पोटात पोर हाये” राधीच्या बोलण्याने पिऱ्याच्या अंगावर काटाच आला. पण राधीची भीती झटकून टाकीत तो म्हणाला, “बरा बरा काही होत नही वली!” अन् त्यानं राधीला जवळ ओढलं. राधी सुखावली, तवर पहाट झाली. भाग्यांनं उठून गुरांकडं चक्कर टाकली. मग बाहेरच्या दालनात उगा अंधारात बसून राहिला. त्याच्याही मनात आजच्या साप मुंगूसाच्या विपरीत लढाईचेच विचार घोळत होते.

सकाळी वाटेवर पडलेले नाग अन् मुंगूस पाहून गावात एकच चर्चा सुरू झाली. नागाच्या फड्यावर कुऱ्याड्याचा घाव पाहून सारी म्हातारी कोतारी माणसं हळहळली, “अरं, नागपंचमीच्या दिशी नागुबाला कोना मारलं रं?” पण हे कोणी केलं याचा कोणाला काहीच कडका लागना. भाग्या, राधी, पिऱ्या कोणीच काही सांगितलं नाही. बोलत्या पिऱ्यालाही भाग्यादानं थोपविलं.

• • •

पंचमीला उघडलेला पाऊस पुनव होऊन गेली तरी सुरू होईना. कुठंमुठं चारदोन ढगाडांची फळी असायची. डोंगराच्या टोकाला अडकायची. एकटं दुकटं सर फुटायची अन् काहीच नाही! उडदावणा, पांजरा, घाटघर, कोलारवाडी, रतनवाडी, मुतखेल, मुरशेत या दऱ्यांच्या भोवतालच्या गावांवर महामूर पाणी होत होता पण दोनचार पावलं टाकून त्याची सरकायची तयारी नव्हती. अधून मधून त्या पावसाची गळ यायची. भंडारतळा आता भरायला आला होता. पण राजूर विठ्यापोहोतची सारी भात खाचरं पुन्हा पिवळी पडायला लागली होती. गेल्या आठ-दहा दिवसात तर पाणीच पडला नव्हता, अन् ऊनही नीट पडत नव्हतं. कोंदाटल्या हवेनं जनावरांना, कोंबड्यांना रोग यायला लागले होते. गावोगावच्या कोंबड्या पटापट मरत होत्या. डांगाणी त्यातून सुटत नव्हती.

पडल्या पावसात घोसाळी, दोडकी, चाई, डांगर, काकडी असे वेल बांधाबांधाला पसरले होते. आळू डबक्याडबक्यात वाढलं होतं, पण त्यालाही जोर नव्हता. पण या वेलांच्या जीवावर काही खायला मिळत होतं. नाही तर सगळ्यांच्या घरातले दाणे संपले होते. सणासुदीकरिता लावून ठेवलेलं रांजणातलं, कणग्यातलं, कोथळ्यातलं येवढं त्यव्हढं धान्य भाताचा अंदाज येईना म्हणून काढायला धजत नव्हते, म्हतारे कोतारे अनुभवी लोक अजून दोन पाऊस तरी जोरात व्हायला पायजेत तर भाता हाताला येतील असं म्हणत होते. पावसाची चिन्हे मधून मधून दिसत होती, पण ढग खाली उतरत नव्हते.

नागल्या पेरभातातली, निंदणी खुरपणी चालू झाली होती. मजुरीला कमी नव्हतं. जनावरांनाही चारा होता. तरी पाऊस पडला नाही तर! असा विचार मनात येताच सारे हवालदील होत होते, पण या सगळ्या गोष्टीकडे बाळा रोंगट्याचं लक्ष नव्हतं. त्याचं सारं लक्ष पुनव सरली तरी गोंद्या अजून आला नाही त्याकडं लागलं होतं. गेले दोन दिवस तो काहीना काही कारण काढून मारुतीच्या जोत्यावर येऊन बसत होता. त्यानं चुकून एकदोघांना मावशीच्या बाजूनं कोणी येताना दिसतंय का म्हणूनही विचारलं होतं. विचार करता करता पुनव होऊनही चारपाच दिवस होऊन गेले.

सगळ्यांच्या नजरा आता आभाळाकडे लागल्या होत्या, अन् देवानं गाऱ्हाणं ऐकलं होतं. आभाळाचा रंग पालटला, ढग फळी धरू लागले, डोंगर टोकांना अडवू लागले अन् गोकुळ अष्टमीच्या रात्री पावसानं आपलं बस्तान डांगाणी परिसरात टाकलं. पाऊस एकदम कोसळू लागला. मधूनच विजा चमकू लागल्या. पावसात मधूनच वाऱ्याचा जोरही धरू लागला. अष्टमीच्या रात्री पावसाला सुरुवात झाली अन् एकादशीपर्यंत पुन्हा पाऊस उघडलाच नाही. सूर्यदर्शनही झालं नाही. डांगाणीवर येऊ पाहणारी अवकळा टळली, सारी डांगाणी टवटवीत झाली. आता भाताची काळजी राहिली नाही. भातं दुधावर यायला लागलीच होती. या पावसानं ती चांगलीच भरतील याची लोकांना खात्रीच पटली. पावसानं आले रोग धुवून नेले, सारं वातावरण कसं स्वच्छ झालं.

श्रावणी पोळ्याची चर्चा सुरू झाली. गावोगावचा विचार पाहायला सुरुवात झाली. श्रावणी पोळा डांगाणातून येऊ लागला. बैलांवर काही काही ठिकाणी धावऱ्याचा रोग आला होता. काहींचा विचार भाताचं पीक हाती आल्याशिवाय पोळा करू नये, असा होता. पाऊस चालूच होता तरी आज रात्री मारुतीच्या देवळात पोळ्याचा विचार करायला एकमोहरी जमायचं ठरवलं होतं. सगळ्यांना हाळी गेली होती. सरपंचानं रामाबाचा अन् दुलाजीचा विचार घेतला होता. आज रात्री, पोळा करायचा नाही हे सगळ्या लोकांना समजून सांगायचं होतं.

सायंकाळी मारुतीच्या देवळात एकेक मंडळी जमली. पोळ्याच्या संदर्भात एकेकाचा विचार सुरू झाला. काही म्हाताऱ्या माणसांनी अन् येसू सारख्या समजूतदार माणसांनी सुद्धा पोळा करून टाकावा; देवाची परीक्षा पाहणं बरं नाही असंच मत सांगितलं. अजून बाळा रोंगटा आला नव्हता, रामाबानं मग न राहून विचारलं, “अजूक बाळा कसा आला नाही रं?” “त्येयाकं पाव्हणं आल्यात” दुलाजी भूसकन् मधीच बोलला. सगळ्यांचे कान अपसुकच टवकारले गेले. “भाग्याचा भाऊ गोंद्या आलाय ममईहून” भाग्या पिऱ्या तिथेच बसले होते. बसल्या जागीच ते आश्चर्याने थक्क झाले, गोंद्या केव्हा आला त्याचा त्यांना कडकासुद्धा लागला नव्हता. सगळ्यांच्या नजरा त्यांच्याकडं होत्या, “का रं भाग्या, कवाशिक आला रं गोंद्या?” रामाबानं भाग्याला विचारलं. “कायनू बा आमाली त कडका दिखूल नाही” भाग्यानं सांगितलं. बाहेर पाणी पडत होता. पोळ्याच्या चर्चेसाठी जमलेली मंडळी नव्या विचारात गढून गेली. “गोंद्या आला अन् मंग बाळा रोंगट्याकडं कसा गेला? सख्या भावाला न विचारता त्यानं बाळा रोंगट्याकडं का जावं?” असे विचार त्याच्या मनात येत होते. मग काही वेळ सारेच स्तब्ध होते. मारुतीच्या समोरच्या देवळातली वात कोणी तरी पुढं सारली. मंदिरात जरा लख्ख प्रकाश झाला. तेवढ्यात बाहेर पावसाच्या पकाट थेंबात कोणी पॅटवाला बाळाच्या बरोबर भिजतच मारुतीकडं आला.

“रामराम गोईदराव!” मंदिरातल्या अनेकांच्या मुखातून आवाज निघाले. भाग्या पिऱ्या पहातच राहिले. भाग्या आन् पिऱ्या जन्मापासून अजूनपर्यंत भाग्या पिऱ्याच राहिले होते. गोंद्याचा मात्र गोविंदराव झाला होता. कोणी तरी आपलं घोंगडं पुढं करीत गोविंदाला

बसतं केलं. “काय गोईंदराव कसा काय येना केला मंहीज पावसात?” कोणी विचारलं. “आलोय पोळ्याला” गोंद्या म्हणाला. गोंद्यानं भाग्या पिऱ्याची नजर टाळीत गावकऱ्यांच्या प्रश्नाला उत्तर दिलं. “कसाकाय पानी ममयकं?” कोणी विचारलं. “पका पाणी” गोंद्या उत्तरला. मग रामाबानं मुद्यालाच हात घातला, “का रं गोंद्या घरी जायच्या आदुगर सरपंचाकं कसा काय ग्येला रं? पार भाग्याला कडका सुदीक लागून दिला नही” रामाबानं गोंद्याला चांगलच कोड्यात पकडलं. सरपंचाचा चेहरा एकदम काळवंडला. सरपंचानं गुळमाटपणे सांगितलं, “आरं रामाबा, मी इठं व्हतो मारुती प, तिकून गोंद्या आन् भानी पार एव्हढीय भिजून आलं आता म्हणला पावना आलाय तसाच घरला निऊ. आता भाग्याचा घर आनं महा घर काय दोन नही.” “मी त म्हनलं का भाग्या, पिऱ्या काहीबाही म्हणल पर सरपंच ऐकना?” हळूच तिरक्या नजरेनं भाग्याकडं पहात गोंद्या बोलला. सगळ्या गावकऱ्यांनी मग माना हलविल्या. बाहेर पाऊस रिपरिप पडतच होता. मग दुलाजीनं न राहून म्हटलं, “बरा आवरा. पोळ्याचा काय काय रं येसू?” मग सरपंचानं रामाबालाच सगळ्यांची समजूत काढायला सांगितलं. रामाबानी सगळ्या गावकऱ्यांची पोळ्याच्या बाबतीत समजूत घातली. आपण पोळा करावा असं सर्वांनी ठरवलं. रामाबानीच सांगितलं मग बाकी कोणी काही बोललं नाही. असा गावकीचा निर्णय असला की सरपंच रामाबावर सोडायचा. “आ रं पर बैलाली धुवून चुवून आंघुळी घालाया आन् शिंगांना इंगोळ लावाया काय झाला?” पिऱ्यानं धिटाईनं विचारलं. तसं पिऱ्याचं रास्तच होतं. पोळा करावा वाटणान्या गावकऱ्यांनी उचलून धरला मग पुन्हा थोडा विचार झाला आन् बैलाची मिरवणूक आन् पोळीचा निवद करायचा नही. पण बैलांना मारुतीचं दर्शन घडवायचं असं ठरलं. बाहेर पाऊस पडतच होता. पडत्या पावसातच मंडळी घरोघर गेली. निघता निघता गोंद्या भाग्याजवळ जाऊन म्हणाला, “मी सकाळचा येतो भानीला घिऊन” “बरा!” भाग्यानं तोडूनच सांगितलं. पिऱ्या तर गोंद्याकडं पहायलाही तयार नव्हता.

मग रात्री रीपरीप पाऊस पडत न्हायला. भाग्या पिऱ्या आन् राधी विचार करीत राहिली आन् बाळा रोंगटा भानीला आन् पिऱ्याला पटवित न्हायला. रात्र सरत न्हायली. भाग्या पिऱ्याच्या डोक्यात सैतान नाचत होता आन् बाळाच्या डोक्यात वेताळ!

• • •

३८

सकाळी उजाडते ना उजाडते तोच; गोविंदा भानीसह भाग्यादाकडे; स्वतःच्या घरी आला. भानीनं भाग्यादाची मोठ्या जवळकीनं विचारपूस केली आन् भाग्या द्रवला. “का रं गोंद्या, खरा कसा आला रं? यव्हढा पानी चालाय?” बसता बसताच भाग्यादानं मोठ्या प्रेमानं चौकशी केली. गोविंदा काहीतरी अडचणीत असल्याखेरीज येथे आला नाही हे भाग्यादानं ताडलं होतं. बाहेर भाग्यादा आन् गोविंदा बसले तवर पिऱ्या काही न बोलताच गाया पाजायला सपरात गेला. धारांचा चुरू चुरू आवाज चरीत घुमु लागला. आत राधी चुलीपाशी आंबोळी घालीत होती. जेवाण तयार करून तिला आन् पिऱ्याला लवकर रानात निघायचं होतं. तव्यावर आंबोळ्याची चुर चुर चालूच होती. भानी आत गेली तशी राधीनं पहिल्यांदा ओळखलीच नाही, “का रं राधे मला वळाखला नही, खरा!” भानीनं विचारलं, तेव्हा आपल्या नावानं सरळ हाक मारणारी ही आपल्याच शिणेची बाई कोण; म्हणून तिनं आश्चर्यानं पाहिलं. “आरं, मी तुही मोठी जाव आह्या” असं म्हणत भानी सरळ राधीजवळ चुलीपुढंच बसली. राधीला आता लक्षात आलं. रात्रभर पिऱ्याचा हाच तर विचार चालला होता. आपल्या भावापेक्षा बाळा रोंगटा सरपंच यांना जास्त जवळचा वाटला हे पाहूनच राधीच्या मस्तकात तिडीक गेली होती, तरी वरकरणी हसतमुखानं राधी म्हणाली, “कवा आलत्या बाई?” “ह्या काय अशीच!” भानी म्हणाली. “एव्हढा रामपहाऱ्याचं?” राधीनं मुद्दामच जणु आपल्याला काहीच माहीत नाही असं दाखविण्यासाठी म्हटलं. “नही रातचंच आलतो, पर तुह्या बाना येऊन दिला नही पका त्या ह्याच केला” भानीनं राधीला खूप करण्याचा प्रयत्न करीत सांगितलं. “मग यव्हढ्या सकाळू?” पुन्हा राधीनं खोदून विचारायला सुरुवात केली, “हा कामाचं लय नेटाचा आह्या. राजूरात नहीत अकुल्यात जावा लागला मंजी!” भानीनं सांगितलं. राधी मग सगळं उकरून काढत मनोमन चिडत राहिली.

“ममयीत पका पानी. झोपडपट्टीच्या जागेत समदा गळताय. दुसरीकं जागा घ्येया लागती, तर पैकं कुठाय. भानी आजारी आह्ये.” गोंद्यानं आपली अडचण सांगितली. भाग्यादा विचारती “बरा मग दुसरी जागा पघावा” भाग्यानं सल्ला दिला, “म्हणून त विचार

घ्येया आलो.” गोंद्यानं भाग्यादाला सुखावलं. राजूरतून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेला गोंद्या आज पहिल्यांदाच का होईना आपल्याला काही विचारायला आला हे पाहून भाग्याला बरं वाटलं. गोंद्या कपटी असला तरी इंदीच्या वेळी तो उपयोगी पडला होता. त्यावेळी त्याची जागेची अडचण भाग्याच्याही लक्षात आली होती. “आरं, मग त्यात इच्चार यचा काय हाये जागा धिऊनच टाक.” भाग्यानं मोकळ्या मनानं सांगितलं. तो पर्यंत पिन्धानं गाया पाजल्या होत्या अन् सपराच्या दरुजापर्यंत आला होता. भाग्यादा अन् गोंद्याचं काय बोलणं चाललं आहे ह्याची त्याला उत्सुकता लागून राहिली होती. तो दोन्ही हातात दोन चन्या घेऊन तसाच दारा उभा राहिला. “तसा नही भाग्या अरं ममयत जागा धियाची मंजी पैसा लागताय.” गोंद्यानं हळूच विषय काढला. “त्या खरा पर असा कितीक लागन?” भाग्यादानं डोळे बारीक करीत विचारलं. “आरं, येव्हड्यात जमतं तर म्या कवाच धिऊन टाकतो. मद्याक गंज दहा हजार रुपय आह्यात” गोंद्या बोलत होता, पिन्धा ऐकत होता. “असा, कवा जमलारं एव्हढा” भाग्यानं डोळे फाडून विचारलं. “अरं, असाच तुमाली वाटाताय म्या इकडे पैसे लावीत नही म्हून पर जागेसाठी किती माया करावा लागताय”, गोंद्यानं जरा आपली बाजू सावरीत विषय पुढे रेटला. “त्या खरा. जिक्कीला जसा तसा वापरावाच लागताक” भाग्या समजुतीनं म्हणाला. “आरं, त्येव्हड्याना कुठं काय पुरा व्हताय आता पय, जागा मिळती त पैस्याचा तोटा हाये आन् पैसं नही आनता त जागा जातय,” गोंद्यानं तिढा टाकला. “अरं तुह्या म्हंजी, बाला सांगावातं आय मार खाती अन् नही सांगावा त बा कुत्रा खातो, तसाच झाला,” भाग्या म्हणाला. मग भाग्यानं मन घालून विचारलं, “जागा चांगल आह्ये?” तसा गोंद्या म्हणाला, “म्हून त येव्हढा पानी, तरी गावाकं निगुन आलो. म्हनला काय पैस्याची सोय व्हतीका पहावा. सरपंच भेटला तसाच घरात घुसलो. म्हनला सरपंच कायतरी रस्ता काढन.” “मग काय म्हनला सरपंच?” भाग्यादानं उत्सुकतेनं विचारलं. “म्हनला तुह्या भावाली इच्चार काय असन त... नही तं...” त्याचं बोलणं मध्येच तोडीत भाग्या म्हणाला, “आरं, मद्याप कसलं पैक रं. आमीत कसयबी मोलमजुरी करून पोट भरीतोय. तुह्या वह्यनीच्या दुखन्यात वाघरी गेली आन् पैक ग्येल. तुह्या वह्यनीना समदा वाटूळा क्येला पह्य”, भाग्यादा विव्हळ होऊन बोलत होता. “तसा नही रं भाग्यादा, म्या एरीच पुसला. सरपंचाला काय ठावं मद्या भावाकं कुठं पैसा. म्या त्येली म्हनला का तुमीच कायतरी रस्ता दावा.” “मंग काय म्हनला सरपंच? त्या हाये गड्या शकलबाज गडी” भाग्यानं उत्सुकतेनं विचारलं. “म्या त्येली सांगला का आजुक एक महिन्यान मद्यावालं कामगार सोसायटीचं पैस मिळालं का परत करतो तवर हरकुंकडून पैसं काढून दी,” गोंद्यानं एकाच दमात योजना सांगितली. “बरा, मंग?” भाग्यानं पुढं विचारलं. “त म्हन का हरकू काय पैकं दियाचा नही. मांग त्याशी कलागत झालय. हरकु मंतोका पैकं दिऊन डोकं फोड नकु” गोविदानं सांगितलं. “मंग रं आता कसा रं?” भाग्यानं मोठ्या काळजीनं विचारलं. गोंद्यानं पुढे विषय रेटला. भाग्या कोणत्याही गोष्टीला नाही म्हणणार नाही हे त्यानं हेरलं. “म्या म्हणाला, का इच्चारून पघु नहीच म्हनला त मंग

पुढं पघु”. तसा भाग्या म्हणाला, “हा, इच्चारायला काय पैकं पडत्यात?” “पर नहीच म्हनताय” गोंद्यानं सांगून टाकलं. “पर सरपंचानं शकल कहाढली हाये. तो मंतो का भाग्याला धिऊन अकुल्यात जाऊ. हरकुचं हजार पंधराशे घरावं हायेत त्या तेली दिऊन टाकू आन् घर सरपंचाच्या नावावं करून दिला त वर पाच हजार तो घेतोय” गोंद्याच्या तोंडातून सहजगत्या बाहेर पडणारे बोल पिन्धाच्या काळजाला चिरीत गेले. त्याच्या उजव्या हाताची मुठ आवळली अन् हातातली चरी डुचुकून खाली आपटली. भाग्याची नजर गेली, “अरा रं, पिन्धा कसा काय चरी निफाटली रं” असं म्हणत तो धावला. त्यानं चरी उचलली. चरी पूर्ण रिकामी झाली होती. मधल्या दारात राधी उभी होती. चहाचं आधण उकळलं होतं अन् पिन्धा गाया पाजून कसा येत नाही म्हणून हेरायला ती दारात आली होती. गोंद्याचं बोलणं ऐकून ती जागीच खिळली होती. पिन्धा काहीच न बोलता दुसरी चरी घेऊन ढेंगा टाकीत आत निघून गेला. भाग्या परत येऊन बसला तसा गोविंदा पुढं म्हणाला, “ह्या काय जमायचा नही. मद्या भावाना कुठं रहावा? गुरांली कुठं बांधावा?” भाग्याला हायसं वाटलं. “खरा खरा, मंग दुसरा काय मार्ग नही काय?” भाग्यानं विचारलं. तवर पिन्धा तांब्या अन् थाळी धिऊन बाहेर आला, त्यानं दोन थाळ्या दोघांपुढं ठेवल्या. तांब्यातला भूरका पातळ गवती चहा त्यानं एकदम थाळ्यात ओतला. मग स्वतःलाही घेतला. तसा भाग्या म्हणाला, “हांगी.” गोंद्यानं मग थाळी तोंडाला लावून चहा संपवला. पिन्धा फुरफुरू करून हळूहळू चहा संपवित होता. तवर तो समोर गोंद्याला निरखीत होता. “का रं पिन्धा, काय हेरीताये” गोंद्यानं विचारलं. “काय नही. काय नही कतुक करायचा इचार आह्ये ह्या हेरीतोय”, पिन्धानं सांगितलं. गोंद्याला हे बोलणं चाबकाच्या फटक्यासारखं लागलं. “अजूक तुझा राग गेला नही का रं?” गोंद्यानं जरा मवाळपणानं विचारलं. पिन्धा काही न बोलताच थाळ्या तांब्या घेऊन आत गेला. तसा गोंद्यानं आता झटपट सांगून टाकायचं ठरवलं, मी सरपंचाला म्हनलो “मला एक महिन्यापुरतं पैसं पायजेल तुह्याक असत्याल त तू दी. एक महिन्यान उजुक दिन.” “बरा मंग” भाग्यानं विचारलं. “त म्हन का मद्यावाला काही नही पर पैक दिला आनं एकुणाराचा जमला त कसा करू मद्यापं दोन हजार आह्यात पर डेअरीतून पाच हजार मी आणून महिन्या पुरता तुला दिन पर त्याला काही तारण दुशील क नही?” गोंद्यानं सरपंचाचं बोलणं सविस्तर सांगितलं. भाग्यादाच्या व्यवहारी मनाला ते पटलं. “खराच हाये त्या” तरी गोविंद्यानं काळजीपूर्वक पुढचा विषय मांडला. “पर मद्याक त काहीच नही ठिवाया, म्या त्येली सांगितला!” मग काय म्हनला सरपंच?” भाग्यानं विचारलं. “म्हनला तुहा घर तारण ठिव. तुहा घर आन् महा घर काय दोन नही, मही त पोर तिठं नांदतीय” गोंद्यानं सांगितलं, तसा भाग्या चपापला पण गंभीर झाला. गोंद्यानं त्याचं मन हेरलं अन् म्हणाला, “ह्या पर मद्यावाला काही नही. मिळाली जागात हाये नहीत राहू तसाच पर त्या हरकूच्या घशातला घर त काहाडलाच पाहिजेल नहीत व्याजावरीच घरयबी जायचा चांगला सातखणी! सागाचा घर दोनेक हजारावारी देतो काय? तवा तुहा विचार पह्य” गोद्यानं आता निर्वाणीचं सांगून टाकलं. दारात उभा असलेला पिन्धा बाहेर येत

म्हणाला, “अरं सरपंचाच्या, त्येना त यव्हडा केलाय रं आनं आता घरावयबी डोळा काय त्येचा. नही देनार घर म्हणावा, तुला रयच असन त तू रय ममयच्या खोपटात नहीत तू इठ ये. तिघय राब्.” पिऱ्याचा आवाज ऐकून आता भानी अन् राधी बाहेर आली. “मह्वावालात काय नही बा तुमाली पटन तसा करा, मी कायच म्हणूत नही. यक महिना हून, मी पैसं दिलं, का घर आपला कायमचा व्हईन” असं म्हणत गोंद्या उठला अन् पिऱ्याकडे रागाने पहातच भानीला म्हणाला, “चाल भाने”. भानी मग तरातरा निघाली. तसं भाग्यानं त्यांना थांबवलं. “गोंद्या मही तयारी आहे. पिऱ्या, सावकाराकडून घर उलटून गेना चांगला. सरपंच मला मागयाबी सांगत हुता. आरं, कसाय झाला त राधीचा बा हाये तो. तो आपल्या हिताचाच करीन. लय पीळ सुदीक चांगला नही.” मग पिऱ्या काहीच बोलला नाही. “रामाबाला इच्चारून त्येली धिऊन जा” पिऱ्यानं सांगितलं अन् तो उद्योगाला लागला. पाऊस रीपरीप पडतच होता.

मग वेळ न गमावता सरपंच, भाग्या, गोंद्या, रामाबा अन् भानी राजूरच्या रस्त्याला लागले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी रामाबा, सरपंच अन् भाग्या पुन्हा डांगणीत आले. गोंद्या पैसे घेऊन परस्परच मुंबईला निघून गेला. भाग्यानं चहाचा आग्रह केला अन् सरपंच पहिल्यांदा राधी अन् पिऱ्याच्या घरी; त्यांचं लग्न झाल्यापासून पाहुणचाराला आला. राधीनं चहा समोर ठेवला, बाळानं राधीकडं पाहत विचारलं, “राधा बा संगट बोलायचा नही रं?” राधी गहिवरली, पण काही न बोलताच पसार झाली. बाळा मनोमन जळाला. गरम गरम चहा पोटात जातांना; रीपरीपत्या पावसाच्या गारव्यातसुद्धा त्याच्या काळजात वणवा पेटवून गेला. बाहेर पाऊस रीपरीप पडतच होता.

• • •

३९

श्रावणी आवस आली अन् पावसानं एकदमच आखडतं घेतलं. दहा दिवस संततधार कोसळणारा पाऊस पार पडला. भाताला लोंब्या लागल्या होत्या. त्यात दूध साठलं होतं. आता भात येणार याची खात्री लोकांना होती, तरी आणखी एक पाणी जोरदार व्हायला हवा होता. “भादी पुनवेनंतर झाला त व्हईन” असं बोललं जात होतं. पण पुनव आली अन् गेली, पण पाऊस आला नाही. खाचरातून वाहतं पाणी चांगलं नितळ झालं. उन्हाने गवताचे धांडे वर गेले, कमरे यवढाली गवतं दिसू लागली. हिरव्यागार रानात गुरं मस्त जोगु लागली. भाद्या म्हशी जन्ू लागल्या. खरवसाची रेलचेल झाली. पंधरा-वीस दिवस पाणी पडत नाही याकडे लोकांचे लक्षही गेले नाही. नागल्या जोरात होत्या. भातंही चांगली वर आली होती. वऱ्या उंचावल्या होत्या. खुरासऱ्यांना कळ्या येऊ लागल्या होत्या. लावऱ्या गवतात लपून लपून उडू लागल्या. ससे गवतातून दिवसा फिरू लागले. उंदीर खाचरात दिसू लागले. उरलं सुरलं भात सडून राजूर घोटी, अकोला, कोतुळ, समशेरपूर बाजारात येऊ लागले. पितरं जेऊ लागले. कुठंमुठं गोडभात, सांजूऱ्यांचे निवद रानातल्या देवांना वीरांना येऊ लागले. नवरात्राचा बाजार जोरात झाला. आणि भादव्याचे चार दिवस राहिले तरी पाऊस आलाच नाही. हळूहळू ढगांचं येणंजाणं बंद झालं अन् डांगणीतली अन् परिसरातली कोळी ठाकरं जागी झाली.

सर्वपितरी आवस म्हणजे नवी भातं पूर्ण पिकून तयार व्हायची. शेवटली आवस कधी तर नव्या तांदळाची खीर खाऊन व्हायची. भादव्यातल्या शेवटच्या आठवड्यात भात पिवळीधमक व्हायची अन् मग भाता हातात आल्याच्या आनंदात घट बसायचे, पण औंदा पाऊस गेला तो गेला. कोवळं भात तसंच वाळू लागलं. पाणी कमी पडला की तांदूळ पांढरट पडतो, कवड्या धरतो. पिकाला मार खातो, भात आसट होतो, खायला गोड लागत नाही, ही सगळी चर्चा ऐकू येऊ लागली, अन् आता शेवटला एक पाऊस व्हायला पाहिजे; नाहीतं औंदाची मुळात मागास असलेली भातं नीट यायची नाहीत हे सगळ्यांनी हेरलं अन् तशाच भादवा सरला.

घट बसले. नवरात्रात पाऊस होतोच, एकदा माळेत पाऊस अटकला की मग पाऊस दसऱ्यापर्यंत हाटत नाही हे डांगाणीतल्या जाणत्या माणसांना माहित होतं. म्हणूनच घट बसल्यावर ते काळजीनं पाहू लागले. पाचवी माळ आली तरी पाऊस आलाच नाही.

पाचवी माळ म्हणजे पुन्हा उंच डोंगरावर येण्याचा पहिला दिवस. कळसाईला, चेमदेवाला, वाघुबाला, म्हसूबाला, हरिश्चंद्राला, गरधनीला, टोकावरच्या दैवतांना पुजण्याचा दिवस. डांगाणीतली माणसं आज वाघुबाच्या दर्शनाला जाऊ लागली, वाघुबाला कौल लावू लागली.

आज रामाबा मोठ्या भक्तीभावानं वर येणून गेला. त्याच्या बरोबर भाग्या, पिऱ्या अन् राधी होती. राधी आता चांगली भरली होती. सातवा महिना लागला होता. पोटातली हालचाल चांगली जाणवू लागली होती. येतांना तांब्यात दूध घिऊन पिऱ्या आला होता. वाघुबाला खुरासऱ्यांची माळ बांधण्यासाठी रामाबांनं माळ घेतली होती. उदबत्या, नारळ अन् सगळं पूजेचं सामान त्यानं आणलं होतं. शेंद्र्या वाघदेवाला पोटावर कौल लावायला दगडगोट्यांनी खळगे पडले होते. रामाबांनं माळ बांधली, हळदकुंकू वाहून उदबत्या पेटवल्या अन् नारळ फोडला. राधीनं मनोभावे कुंकू वाहिलं. मग सगळ्यांनी वाघुबाला दंडवत घातला. भाग्यानं विचारलं, “रामाबा, वाघुबाला कौल लाव रं, पाऊस ईल का नाही?” रामाबाला विचार पडला. भावभरल्या मनानं त्यानं खालचे गोटे वाघुबाच्या पोटावरल्या खळ्यात दाबून बसवले. हाताची उलट-सुलट करून दगडाखाली हात धरले अन् सर्वांनी डोळे मिटले, हात जोडले अन् रामाबा चरकला. त्याला डावी मिळाली होती. हात दाखवून अवलक्षण झालं होतं. “आता पाऊस येणार नाही, भातं खुरटून जात्याल, पाणी आटून जाईल” भाग्या सहजच पुटपुटला. रामाबा म्हणाला, “आरं भाग्या अरं त्याच्या मनात काय असन काय कळातय कोणाला, पर त्यो समदा हेरीतोय. कोनला उपाशी ठिवत नाही.” रामाबांनं केविलवाणेपणाने भाग्याचं समाधान केलं. “राधे तू कौल लाविती रं?” पिऱ्या लाडंलाडं राधीला म्हणाला. “नकु मला भ्या वाटताय रं?” राधी म्हणाली. रामाबाला मिळालेल्या कौलानं तिचं भाविक मन पोळलं होतं. पण त्यांचं बोलणं ऐकणारा रामाबा म्हणाला, “आरं लाव लाव, मला डायी मिळाली म्हून काय तुलाय बी डावी दीन काय?” मग राधी लाजतलाजत कशीतरी गुडघे टेकून बसली. तीन गोटे वाघुबाच्या गळ्यातल्या शेंदरात चिकटविले अन् हाताची फुली करून तिने मनोभावे डोळे मिटले. पिऱ्यानं हात जोडले, भाग्यादा आणि रामजी डोळे मिटून उभे राहिले अन् तेव्हाच्यात बाळा रोंगट्याचा आवाज आला, “का रं भाग्या राधी कंचा कौल लाविती रं? पोर का मुलगी काय मांगती?” अन् त्याच वेळी डाव्या हातात कौलाचा गोटा पडला, अजून खरं तर राधीनं मनोमन काही मागितलंही नव्हतं. तिला काही सुचलंच नव्हतं. राधी डावी पाहून उरी फुटली, तिंनं वाघुबासमोर डोकं फोडून आरडा केला. “आरं वाघुबा म्या कंचा पाप केला रं? मला कामून डावी दिली?” तिला आरड सगळ्यांच्या काळजाला चिरीत ग्येला. रामाबांनं पुढं होऊन तिची समजूत काढली, “आ रं मला नाही काय डायी मिळाली? यकदा

यका बाजूचा पडायला लागला का यकाच बाजूचा पडायलाय, तू काय मांगला व्हता?” रामाबांनं विचारलं. “कायच नाही तवरच पळडा” राधीनं उत्तर दिलं. “मंग काय काळजी करू नकु. समदा बराबर व्हेईन” रामाबा म्हणाला. राधी स्वतःला सावरीत बाजूला झाली. त्याचवेळी पिऱ्या इंगळ्या नजरेनं पाहत होता, पण बाळाचं लक्ष नव्हतं. त्यानं उपरण्यानं डोळे टिपले, नाक टिपलं. ‘अन् तो काहीच न बोलता वाघुबा पुढं गेला.

रामाबा, भाग्या, पिऱ्या, राधी खाली उतरून येऊ लागले तेव्हा चांगलं ऊन लागलं होतं. सूर्यादिव बऱ्याच वर आला होता अन् पावसाचं चिन्ह कुठंच दिसत नव्हतं. जाता जाता भाग्यानं माळावरच्या आपल्या नावाच्या भोंदडपट्टीकडं पाहलं, कमरेएवढ्या वाढलेल्या कुंद्या, रोपाच्या गवताला पिवळी झाक येऊ लागली होती. आता हा भोंदडपट्टीचा माळ एवढाच खरा आधार होता.

खाली उतरून आल्यावर भाग्यानं थेट ठाकरवाडीची वाट धरली. लक्ष्याचं घर गाठलं, जेवणं-खावणं झाली, लक्ष्याला मनातलं सगळं सांगून भाग्या हलका झाला. रात्री पाचव्या माळीच्या निमित्तानं वर्षभरातला पहिला कांबड्या उभा झाला. लक्ष्यानं भाग्याला नाचात ओढलं. भाग्या सारं विसरला-

धरत्रे तू मातं ऽऽ रुसवा ना धरी जो ऽऽ

तुह्या पायी मी पडितो ऽऽ

तुही किरपा मी पाह्यतो ऽऽ बया

धरत्रे तू मातं ऽऽ

राधी अन् पिऱ्याला सारा दिवस वेड्यासारखं झालं. काही सुचलं नाही. गुरांकडं लक्ष लागलं नाही. रात्री झोपतांना बाळा रोंगट्याचा निरोप. त्यानं भाग्याला बोलावलं होतं अन् मग तर पिऱ्याचं डोकंच भणभणलं, सारं घर त्याला खायला उठलं.

रात्री अवचित राधी ओरडत उठली. पिऱ्या जागा झाला, झोपेत राधी इंदीशी ओरडून ओरडून बोलत होती, “आलं रं व्हाने दम दरशीऽऽ” पिऱ्याला ब्रह्मांड आठवलं. त्यानं राधीला जागं केलं. राधीला भेदल्यासारखं झालं होतं. तिला अजून इंदी समोर दिसत होती, दरदरून घाम फुटला.

• • •

दसऱ्याचा दिवस उगवला. आज खरं म्हणजे सगळ्या गावात उत्साह असायचा, पण कोरड्या दुष्काळाची चाहूल आता पक्की झाल्यामुळे आज उत्साह दिसत नव्हता. तरी काही पोरं झेंडू खुडायला गेले होते. काही आयाबायांनी आंगण ओटे सारवले होते, घराच्या चौकीवर शेणाचे मखर थापले होते. पोरंंनी त्यात झेंडूची फुले खोवून दार सजविले होते. काही पोरंंनी मारुतीचं देऊळ झाडून घेतलं होतं. आपट्याची पानं, भाताच्या लोंब्या, खुरासनीच्या शेंड्या, नागल्या वऱ्या यांच्या सोऱ्या-मोत्यांच्या वळ्या कोणी कोणी तोडून आणायला सुरुवात केली होती. पण आज सोऱं आक्रसलं होतं. वाघेश्वराच्या पलिकडे शमीच्या झाडाच्या त्या बाजूला शिलंगणाला जायची प्रथा होती.

काही लोकांनी जमतील तसं नवं भात आणलं होतं. नव्या भाताच्या आंबोळ्या गुळवणी करायचा बेत होता. डांगाणीत एकूण उत्साह फारसा नव्हता. दसऱ्याचा सण खरं म्हणजे आनंदाचा, भरून आल्या भाताचा, खऱ्या सोऱ्या-मोत्याचा, डोंगर टोकांवरच्या कळसाईचा, रंध्याच्या घोरपड्या आईचा, मोठा सण. त्या देवतांची कृपा अवध्या डांगाणावर. जागोजागची ग्रामदैवते आज जागी व्हायची. बळी, सोऱ्याचा, मान द्यायची, बारी, वारणखुशी, कोळटेंभा अशी काही गावं याबाबतीत प्रसिद्ध! पण औंदा अस्मानीनंच जुलूम केला तर धरतीची लेकरं तरी काय करणार?

पाचव्या माळेच्या दिवशी बाळा रोंगट्यानं का बोलावलं होतं याची चौकशी करून भाग्या परतला तेव्हा घर खाली करून मागितल्याचं समजलं. बाळाला घरात पिठाची गिरणी घालायची होती. भाग्या पिऱ्याला तो वेगळं सपर द्यायला तयार होता. पटत असेल तर पिऱ्याला गिरणी चालवायला द्यायची तयारी होती. हे सगळं सांगताना भाग्यादाचा गळा दाटून आला होता. तर पिऱ्या पेटून उठला होता. रामाबाला जेव्हा हे सगळं कळलं तेव्हा त्यानं गोंदाला दोष दिला अन् आपण गावकीत हा प्रश्न सोडवू असंही समाधान केलं होतं, पण त्या दिवशीपासूनच राधीचं तर खाण्यापिण्यावरही लक्ष नव्हतं. हा आपला बाप नसून पूर्वजन्मीचा वैरीच असावा असं तिला राहून राहून वाटत असावं.

संध्याकाळाच्या वेळी वाघेश्वराच्या पलिकडे शमीला शिलंगणाला लोक जाऊन आले आणि एकमेकाला सोऱं द्यायला साऱ्या बापय माणसांची गर्दी झाली. पोरं थोरांकडून सोऱं घेऊ लागली. सरपंचाकडे तर गावातल्या सगळ्यांनीच जाऊन सोऱं घेतलं. रामराम शामशाम झाले. सरपंचाचं सारं लक्ष पिऱ्याकडं लागलं होतं. भाग्याही वैर नको म्हणून येऊन गेला होता. भाग्याजवळ पिऱ्याला पाठवून देण्याचा निरोपही बाळा रोंगट्यानं दिला होता. पण वाट पाहूनही पिऱ्या आला नाही. “हेर, पिऱ्या आन् राधी आलय नाही,” बाळा आपल्या कारभारणीला लक्ष्मीला म्हणाला. बाळाच्या आईनं बाळाची जमेल तशी समजूत घालायचा प्रयत्न केला, पण बाळा रोंगट्याला चैन पडेना. मग मनात ठरवून तो एकदम उठून उभा राहिला. त्यानं पायात वाहाणा चढवल्या अन् सोऱ्याचा डगळा घेऊन तो ताडताड भाग्याच्या घरी आला. भाग्यानं बाळा आलेला पाहताच तो लगबगीनं उठला. त्यानं रामराम करून बाळाला घरात बोलावलं. पिऱ्या बाजूला बसला होता, तो जागचाही हलला नाही. मग मात्र बाळा लाल झाला. “पिऱ्या मी आलय सोना दियाला” तरी पिऱ्या काहीच बोलला नाही. बाळा आणखी चिडला. घडतंय हे बरं नाही हे पाहून भाग्यानं राधीला बोलावलं. बाहेर येऊन तिनं एकदा बाळाकडं पाहलं अन् तिनं तोंड फिरवलं. तिला रडू फुटलं. तिचा चेहरा पाहून अन् भरलेपण पाहून बाळा थोडा कावराबावरा झाला. “राधे सोना घी रं. झाला गेला जाउंदी” तशी रडतारडताच राधी चवताळलेल्या नागीणीसारखी एकदम बाळाच्या अंगावर धावून गेली. “महा बा सोना देताय! असं सोना देताय का माती देताय रं? पका सोना दी तुह्या लाडाच्या लेकीला. अरं कंच्या जल्माचा महासूड रं?” अन् ती तेवढ्याच जोरात ओक्साबोक्सी रडू लागली. आता काय करावे ते बाळाला कळेना. तो गप्पच होता. भाग्या उगाच राधीला गप्प करण्याचे प्रयत्न करू लागला. ती तशी अधिकच फुटली, “वाघदरी घेतली, दारूदार मंजुरीला लावला आन् आता घर घेनार ना तु? घी घर. धियाला आलायना घी. आम्ही बाह्येर निंगतो, चाल रं पिऱ्या”. तिचा तो अवतार पाहून पिऱ्या चवताळला. त्यानं एकदम बाळाला म्हटलं, “सरपंच, निंग लगीच म्हा घरातून, उजुक क्हालाच यीचा नाही.” मग मात्र बाळा उभा पेटला. त्याच्या पोटातला द्रवलेला बा केव्हाच नाहीसा झाला. सूड सैतान उभा ठाकला अन् त्यानं आरडून दम दिला, “भाग्या, दिवाळी पोहोत म्या थांबताय पर दिवाळी पोहोत घर खाली करून दी, नहीत तुहीं भांडी बाहीर काढून तुला हाकून काढीन. लय आयकला रं. तुहा मही लेक करून उजुक म्हावच”. पुढे त्याच्या तोंडातले शब्द ओठातच राहिले. मागे आलेल्या रामाबानं त्याला धरून समजुतीनं थोपटीत बाहेर काढलं. पिऱ्यानं बाळा जाताच धाडकन कवाड लावून घेतलं.

रस्त्यानी जाताना रामाबानं गावकीत विचार करू म्हणून बाळाचं मन तयार करण्याचा प्रयत्न केला. बाळालाही ती कल्पना आवडली. आता गावकीत त्याचाच जय होणार होता, एकदा बुध्यानं त्याची बाईल जिंकली होती. पण बुध्याचं घर उद्ध्वस्त करून दिमाखानं गावात मिरविण्याचा बाळाचा डाव मात्र पूर्ण यशस्वी झाला होता.

दोन दिवसांनी गावकीची चावडी भरली. पिऱ्या आलाच नाही, भाग्या आला. त्यानं कबुली दिली. दिवाळीपर्यंत घर खाली करून देण्याचा कबुली जबाब दिला अन् खालच्या मानेनं भाग्या घरी परतला. त्याच्या डोळ्यासमोर अंधार होता. पिऱ्या ऐकत नव्हता अन् भरली राधी. विठल्या अन् गुरं यांचा भार त्याच्या उरावर होता. तो चांदण्यात तसाच चालत वाघुबाच्या माळावर यंगून गेला. वाघुबाच्या माळावर वाघुबा जवळच भोंदडपट्टीशी त्याच्या बाचा वीर उभा होता. त्यानं त्या घडल्या दगडाला मिठी घातली. बाप्यासारखा बाप्या पण आपल्या बाच्या वीरावर मिठी घालून ढसाढसा रडला. रडता रडताच त्याला झोप लागली. जेव्हा जाग आली तेव्हा उजाडलं होतं. तो लगबगीनं घरी गेला. पिऱ्या गुरांना घेऊन बाहेर पडत होता. ‘भाग्यादा कुठं गेलता रं रातच्या. म्या साऱ्या गावात हेरला. लक्षाक ग्येलता काय?’ भाग्यानं हुंकार देत घरात प्रवेश केला. पिऱ्याच्या लक्षात आलं भाग्यादाचं काहीतरी बिनसलंय.

सकाळी भाग्यानं भाकरी बांधली अन् तो दुष्काळी कामावर निघून गेला.

• • •

४१

झाल्या पिकल्या भाताच्या कापण्या सुरू झाल्या. सोंगायची एकच गडबड उडाली. पेंढ्या बांधून आणून ठेवल्या जाऊ लागल्या. आक्रसलेली, खुरटलेली, कच्ची राहिलेली भाता सोंगताना, बांधताना कोरड्या दुष्काळाची चर्चा सुरू झाली होती. सोंगायला मजुरी देणं परवडत नव्हतं. घरातलीच माणसं नेटानं सोंगणी करीत होती. खडक खळी लावली जात होती. भाताच्या पेंढ्याचे ढीग ठेवले जात होते. भाग्या, पिऱ्या अन् राधी तिघेही सोंगायला जात होते. गुरांना सकाळी-संध्याकाळी चारून आणलं अन् पाणी दाखवून आणलं की काम होत होतं. दिवस सरत होते. कोजागिरी केव्हाच निघून गेली होती अन् दिवाळी जवळ येत होती. भाग्या रोज अंथरुणावर अंग टाकताना विचार करीत होता.

पुढाऱ्यांनी तहसीलदार कचेरीवर मोर्चे काढून पिकांची आणेवारी जाहीर करून कोरडा दुष्काळ जाहीर केला. मुळात चालू असलेली दुष्काळी कामं पुन्हा नेटानं सुरू झाली. पण अजून लोकांची गर्दी कामावर होत नव्हती. दिवाळीच्या आतबाहेर कामावर गर्दी होईल असं वाटत होतं.

कोणाकोणाच्या अंगण-ओट्यांवर नव्या भातांची सड उखळीत मुसळानं चालू होती. दणक-दणक आवाज येत होते. दाण्यांची फूट येत होती. दाणे निघत होते, पण समाधान होत नव्हतं.

शाळांना दिवाळीच्या सुट्या लागल्या. जून सरता गेलेला विठल्या पहिल्यांदाच घरी आला, वहिनीच्या मागं फिरू लागला, गुरांना सोडू बांधू लागला. संध्याकाळचा पर्वचा म्हणू लागला. पिऱ्या रोज बाळाच्या घरावरून जात होता. जाता-येताना नजरानजर होत होती. पिऱ्याच्या डोळ्यात संताप उठत होता, बाळा मात्र गप्पच होता. त्यानं एक दोन वेळा रामाबाला परस्पर विचारलं होतं तेव्हादुनं. रामाबानं भाग्या पिऱ्याच्या कानावर घातलं होतं. पिऱ्या त्याची दखलही घेत नव्हता. भाग्या मात्र बघू बघू म्हणत होता. रामाबाला हे चिन्ह काही ठिक दिसत नव्हतं.

दिवाळी आली. औंदाच्या दिवाळीतही मोठा उत्साह नव्हता. तरी पोरानी दिवाळ्या करायला सुरुवात केली. पिऱ्यांनं विठल्याला पाच फड्याच्या नागाची दिवाळी तयार करून दिली. विठल्यांनंही या वर्षी स्वतः दिवाळी तयार करण्याचा प्रयत्न केला. लेकी दिवाळीच्या सणासाठी माघारी येऊ लागल्या. फावल्या वेळात अंगण, ओटे, घरं घातली गेली, सारवणं सुरू झालं. डांगाणी नव्या वर्षाच्या नव्या तेजांनं चमकू लागली. राधीनंही जमेल तशी घराची सारवासुरव केली, पिऱ्यांनं अंगण ओटा चोपून चापून तयार केला होता, गुरांच्या गोठ्यात भर टाकली होती. यावर्षी विठल्यांनं भरपूर मदत केली होती.

या सर्व गडबडीत भाग्या मात्र भाग घेत नव्हता. दिवसेंदिवस तो पुन्हा बोलेनासा झाला होता. रोज संध्याकाळी तो वाघुबाच्या माळावर जाऊन वीराचं दर्शन घेऊन येत होता. त्याची ही माळावरची रोजची फेरी आता लोकांच्याही लक्षात आली होती. बुळा मास्तरांनं शाळा सुरू केल्यापासून भाग्यांनं त्याच्या हातानं गोंघाला एक पत्रही घालून पाहिलं होतं, पण दिवाळी आता दोन दिवसावर आली होती तरी गोविंघाचं काहीच पत्र नव्हतं. तसा भाग्या लक्ष्याकडं गेला की लखी अन् सक्रूत त्याचं मन रमून जायचं. लक्ष्याचा बा मंगळा त्याला चार गोष्टींचा धीर द्यायचा.

मारुतीच्या देवळाजवळ दिवाळ्या घेऊन पोरं जमली. आज मोठी दिवाळी. दिवाळ्यामध्ये श्रेण ठिऊन तेलासाठी मातीचे दिवे ठेवले अन् पोरांचं टोळकं मारुतीच्या देवळापासून निघालं. विठल्याही त्यात होता. घरा-घरातून शकुनाचे दिवे लावले होते. भाविक आयाबायांनी तुळशीपुढं दिवा ठेवला होता. या पोरांच्या टोळक्यात आता लगीन झालेला पिऱ्या नव्हता, पोरांचं टोळकं घरोघर निघालं,

दिन दिन दिवाळी गायी म्हशी ववाळी

गायी म्हशी कोणाच्या आयबापाच्या

दे ग माय पळीभर त्याल, त्याल नहीतं चावडीत जाय

चावडीत व्हाती निळी घोडी, लाथा मारी फडाफडी

हां डुरले हां डुरले

घराघरातून नथा सावरीत कोणी कोणी आल्या अन् तेल वाढू लागल्या. पोरं पुढंपुढं जात व्हाती, आज प्रथम सरपंचाचं घर घेतलं नव्हतं, शेजवार मागणी चालली होती. पुढं जाता जाता -

पंढरी गाय बरी व बरी

दुध भरून देते चरी

पंढरी गाय बरी व बरी

पंढऱ्या गायीच्या मांड्या

जशा पालखीच्या दांड्या

पळीभर तेल मिळालं की पोरं हांडूरले करीत होते. एका पोरानं तेव्हढ्यात पारशा एरंडीच्या लाकडाला चिंध्या बांधून एक गोड्या तेलाचा टेंभाही तयार केला होता. त्याच्या

उजेडात घराघरातून तेल घेत पोरं निघाली होती. सरपंचाच्या घरासमोर आल्यावर पोरांचा आवाज जास्तच वाढला. चैव आल्यासारखी ती ओरडू लागली -

दिन दिन दिवटी सोऱ्याची कवटी

रुप्याचे दाडे

एवढ्या गायी एवढ्या म्हशी

एवढा दुबता कोण खाई

नरसे येऊन घेऊन जाई

हां डुरले हां डुरले...

बाळा रोंगट्याची बायको लक्ष्मी फडकी सावरीत, जोडव्याच्या तालावर नथ हालवीत, पळीभर तेल घेऊन आली. बरोबर पोरिंचा तांडा होता. तिंनं पुढं उभ्या असल्या विठल्याच्या पाचफड्या नागाच्या दिवाळीत पळी ओतली. अन् तेव्हढ्यात विठल्याच्या घराच्या बाजूनं मोठा आरडा ऐकू आला.

पोरं तिकडं पळाली. सरपंच दारू पिऊन आला होता. दारूची झिंग अनावर होती. मोठमोठ्यांनं ओरडून तो पिऱ्या अन् त्याचा बा बुध्या यांना शिव्या हासडीत होता. त्याचा आरडा ऐकून रामाबा, येसू, दुलाजी, वाळ्या सगळी माणसं धावली. रामाबांनं सरपंचाची समजूत घालण्याचा फुका प्रयत्न केला. सरपंचानं त्याला एक हिसडा दिला अन् रामाबा बाजूला पडला. कसाबसा उठून तो पुन्हा बाळ्यापाशी आला. बाळ्यांनं त्याच्या पुढ्यातली दोन तीन पोरं बरोबर आणली होती. बाळ्यांनं त्याच्याकडे पाहून मग रामाबा अन् जमल्या लोकांना दरडावीत म्हटलं, “आरं म्या गावकीचा ऐकून दिवाळी पोहोत थांबलू. आता महा घर मला आताच्या आता खाली करून पाजेल.” समोर भाग्या उभा होता. शेजारी राधी होती. पिऱ्याच्या हातात लांब दांड्याची कुऱ्हाड होती. त्याच्या हातातल्या काठीची कुऱ्हाड पाहून गावातले लोक उमगले होते. म्हणूनच ते सरपंचाच्या बाजूला उभे राहून त्याला आवरण्याचा प्रयत्न करीत होते. काठीच्या कुऱ्हाडी पुढे दारू ढोसल्या सरपंचाच्या जणु माकडचेष्टाच चालल्या होत्या. आज लक्ष्या ठाकर मुद्दाम आलेला होता. काही आगळीक झाली की तो मधे तुटून पडणार होता. त्याच्या काळ्याकभिन्न भसाड्या चेहऱ्यावरच्या पांढऱ्या स्वच्छ डोळ्यातली बुबळे ताठ होती.

“गुण्या, ठक्या आरं निस्त हेरिताय काय, घुसा मंदी अन् वढा त्येची भांडी बाह्येर” बाळानं आपल्याबरोबर आणल्या पोराना फर्मान सोडलं अन् त्यान् आणखी शिव्या द्यायला सुरुवात केली. गुण्या, ठक्या पुढं सरसावले तसा पिऱ्यांनं आपल्या हातातली कुऱ्हाड उगारली. राधीनं त्याला आवरण्याचा प्रयत्न केला तसं त्यानं राधीला बाजूला ढकललं. राधी बाजूला पडता पडता कशीबशी उभी न्हायली. ठक्या, गुण्याच्या अंगावर पिऱ्यांनं कुऱ्हाड उगारली तसा झिंगभरला बाळ्या पेटला. त्याला खून चढला. होलपाटत होलपाटत पिऱ्याच्या अंगावर चालून आला. तसा पिऱ्यांनं आवाज चढावला, “आरं बाळ्या मद्या घराला हात सुदीक लावून पद्य, कुऱ्हाडीना तोडून टाकीन कुऱ्या म्होरं.” बाळ्या

चवताळला अन् “आरं तुह्या बायकुली तुहे...” काही बाही बडबडत पिसाटासारखा पिऱ्यावर गेला. पिऱ्यांन कुऱ्हाड उगारली अन् तो आरडला, “बाळ्या, मऱ्हाकं यिऊ नकूस फुकाट मरशील. अजूक पाच पोरी आऱ्यात त्यैली बघ. आरं हा तुह्या आयला...” असे म्हणत तो आणखीच धावला आणि अगोदरच रासवट बनलेल्या पिऱ्याचा पुराच तोल गेला. “पिऱ्या दम दम” असे रामाबा म्हणेस्तोवर पिऱ्यांन कुऱ्हाड टाकण्याचा प्रयत्न केला तोच त्याच्या हातून काही यडंवाकडं होऊ नये भाग्यादा एकदम सरपंचाच्या छातीवर येऊन उभा ऱ्हायला, बाळाचाही तोल सुटला होता. तो साऱ्या ताकदींन आरडला. “हा हा पहु तुह्या कुऱ्हाडीचा तुह्या...” पिऱ्या आरडला. “भाग्यादा येक्यांगं व्हय...” अन् त्यांन दुसरा कुऱ्हाडीचा घाव घातला अन् तो अगदीच वर्मी बसला अन् “पिऱ्या काय रं केलास ह्याऱऱऱ” अशी आर्त किंकाळी त्याला ऐकू आली. खून चढलेला पिऱ्या त्या किंकाळींन क्षणार्धात कोलमडला. त्यांन राधीला पाह्यलं. राधी रक्ताच्या थारोळ्यात पडली होती, तिच्या उरात कुऱ्हाडीचा खोल घाव गेला होता, पोटातल्यासकट राधीला घेऊन जाणारा! अखेरचा वार! भाग्याला वाचविण्यासाठी राधी भाग्याच्या छातीवर आली. पिऱ्याच्या कुऱ्हाडींन राधीचाच खांडवा केला. ‘पिऱ्याऱऱऱ पिऱ्याऱऱऱ’ करून सारं गाव आरडलं होतं. पोरंांच्या हातातल्या दिवाळ्या केव्हाच खाली कोसळल्या होत्या. नरऱ्यांन जीवनातलं सारंच दूध पिऊन टाकलं होतं. पिऱ्या डोळे फाडफाडून बघत होता. बाळ्याची दारू आता साफ उतरली होती. डोक्याला हात लावून त्यांन “राधे काय केलंस रं ह्या” म्हणून टाहो फोडला होता. विठल्यांन त्या बाजूला डोळे पांढरे केले होते. राधी अजून अचके देत होती, भाग्यादा बघत होता बोलत काहीच नव्हता. लक्ष्यांन त्याचे दोन्ही दंड धरले होते. बाळ्याची बायकू, राधीची आई, लक्ष्मी धावत आली. झाला प्रकार पाहून ती झीट येऊन कोसळली होती. राधींन डोळे मोठे करून एकदा बाळ्या, आई, भाग्यादाकडं पाह्यलं अन् तिची नजर पिऱ्यावर स्थिरावली ती कायमची!

मोठ्या दिवाळीच्या दिवशी गावात मुडदा पडला होता. रामाबांन समजुतींन घ्यायचं ठरवलं. त्यांन राधीला मूठमाती देऊन मोकळं व्हायचं ठरवलं. बाळांन एकदम मान्य केलं. गावांन माना हलवल्या. मोठ्या दिवाळीच्या रात्री, आवसेच्या दिवशी राधींन अशी दिवाळी साजरी करायची ठरवली. डांगाणीतल्या कोळ्यांनी मोठं सरण रचलं मावशीच्या रस्त्याला. अन् थिजल्या पिऱ्याच्या हातात डाग द्यायला टेंभा दिला. पिऱ्यांन हातात टेंभा घेतला अन् तो ज्वालांकडे ताठ नजरेंन टकत ऱ्हायला. पाहता पाहता एकदम “राधेऱऱऱ” म्हणून हांवरला, अन् एकदम टेंभा घेऊन कांबड्यातल्या नाचात नाचावं तसं नाचू लागला. सरणाभोवती टेंभा घेऊन नाचतांना आकाशातल्या साऱ्या चांदल्या त्याच्या भोवती फिरत होत्या. त्याला हसत होत्या. ज्वालाच्या उजेडात पिऱ्याचे डोळे भाजल्यासारखे दिसत होते, त्याचा कभिन्न देह घामांन डबडबला होता, उजेडात चमकत होता. क्षणाक्षणाला त्याच्या नाचातला आवेश वाढत होता. काय चाललंय हे कोणालाच कळत नव्हतं, कोणाची त्याच्या जवळ जाण्याची हिंमतही नव्हती. अखेर लक्ष्या अन् रामाबा पुढे झाले. त्यांनी मागून

जाऊन पिऱ्याला कवळलं, अन् त्याच्या हातातला टेंभा हिसकावून घेतला. बाळा डोक्याला हात लावून उगा बसला होता. टेंभा त्याच्या हातात देऊन रामाबांन त्याला डाग द्यायला सांगितला. निमूटपणांन बाळांन डाग दिला. नाचणारा पिऱ्या भडकलेल्या सरणाकडे एकटक टकत राह्यला. टकता टकता त्याची बुबुळं फिरली, हलली अन् तो “राधेऱऱऱ” म्हणून पुन्हा हांवरला अन् एकदम मोठ्यांन हासायला लागला. ढगांच्या गडगडाटासारख्या भीषण हसण्यांन डांगाणीतल्या लोकांची काळजं कापली. हसता हसताच पिऱ्या गप्प झाला. तो परत बोललाच नाही. त्यांन सरणाभोवती फेऱ्या मारायला सुरुवात केली. मग तो स्वतःभोवतीच फिरत ऱ्हायला. रामाबा, भाग्या ओरडतच होते, पण त्याच्या गावीही नव्हते. मधूनच पिऱ्या हात जोडीत होता अन् मग पिऱ्या फिरतच ऱ्हायला.

रात्री उशीरा सारे परतले. रामाबांन भाग्या, विठल्या, लक्ष्याला नीट आपल्या घरी नेलं. पिऱ्या आलाच नाही. कोणी त्याच्याकडे गेलंही नाही!

दुसऱ्या दिवशी सकाळी विजल्या सरणातली राख सावडायला आलेल्या लोकांन पिऱ्या दिसलाच नाही! मग पुन्हा कधीच दिसला नाही!

सरणात त्याचा पत्ता नव्हता, सारं रान भाग्यांन अन् विठल्यांन धुंडाळलं, पण पिऱ्या गावला नाही. मग दोन दिवसांन भाग्या अन् विठल्या गुरं घेऊन लक्ष्याच्या घरी ठाकरवाडीत गेले. बाळ्यांन भाग्याला खूप विनवलं. पोरगी, घर, वाघदरी सारं देतो म्हटलं; पण भाग्यांन काहीच ऐकलं नाही. बाळ्यांन दिवस घातला. भाग्या आलाच नाही. डांगाणीतलं बुधा बांड्याचं घर असं बाळा रोंगट्याच्या घशात गेलं.

• • •

दिवस सरत गेले. विठल्या शाळेला निघून गेला. भाग्या सावरला. त्याच्या मनांत मंगळा ठाकरानं डांगणीत परत उभं राहण्याची जिद्द निर्माण केली. वाघुबाच्या माळावरल्या भोंदडपट्टीत भाग्यानं खाचरं उभी करायची ठरवली. डांगणीच्या गावठाणात घर उभं करायचं ठरवलं. मंगळा सांगत न्हायला. भाग्या ऐकत गेला. घर, वावर उभं करायला पैसा हवा होता. असली गुरं विकून टाकून पैसा उभा करण्याचा सल्ला मंगळानं अन् रामाबानं दिला. भाग्याला पटला. राजूरतलं डांगीजनावरांचं प्रदर्शन जवळ आलं होतं. आपली सपरातली सारी गुरं घेऊन भाग्या राजूरच्या रस्त्याला लागला. जीवापाड प्रेमानं सांभाळलेली, जीवाच्या जीवाची गुरं आपला धनी नील तिकडं जात होती; पण त्यांनाही, आपल्याला बाजार दाखविणार असल्याची जणू जाणीव झाली होती. डोळ्यांच्या कडातून थेंब पाझरत होते, पाय उचलत नव्हते तरी खुरांची रपक रपक चालूच होती. भाग्या त्यांना शब्द करीत नव्हता. राहून राहून कंठ दाटून येत होता. तरी गुरांच्या पाठोपाठ भाग्या मुकेपणानं अन् बधीरपणानं चालला होता. मनात, एव्हढ्या रामायणानंतरही, पुन्हा ताठ उभे राहण्याचे विचार होते, गुरं चालली होती, भाग्या चालत होता. डांगणी, ठाकरवाडी, मावशी अन् पंचक्रोशीतल्या गावकीतली माणसं भाग्याला टकत होती. भाग्या चाललाच होता!

एकुणाराकडं	- एकमेकाकडे
कोथळ्या	- बांबूच्या, काड्यांच्या धान्य साठविण्याच्या कोठ्या
जाना	- फळविण्यासाठी राखलेला गाव गोऱ्हा
या भावात	- कमी भावात, फुकट
झोपाटा	- काड्यांनी बनविलेले दार
घर घालणे	- जमीन चोपून तयार करणे
सैण घर	- स्वैपाकघर
मंदी	- आतल्या बाजूला
ढवळ्यासिपित	- पांढऱ्याशुभ्र
विराची मूर्ती	- (येथे बापाची मूर्ती केलेली आहे) यालाच विरगळ असे म्हणतात. पूर्वजांच्या मूर्ती करून बांधावर स्थापित केलेल्या असतात. कधी कधी एकाच दगडात चार-पाच मूर्तीही कोरलेल्या असतात. सुगीला त्यांची जत्रा केल्याने आबादानी होते अशी समजूत आहे.
भोंदडपट्टी	- भोंदड नावाची जमिनीची पट्टी - जमिनीच्या मोठ्या शिवाराला पट्टी म्हणण्याची पद्धत आहे.
हाळून	- आरोळी देऊन
एअरी, येअरी, इहरी	- उगाचच
ताली	- बांध
लावरी	- चिमणीसारखा छोटा पक्षी
डवणा	- एक प्रकारची तेलकट वनस्पती
उतीव	- चुलीच्या वर छपराला किंवा पाटईला दांड्याला टांगलेली टोपल्या, तवल्या ठेवण्याचे शिडीसारखे शिकाळे
चोपडं पांघरुण	- लग्नासाठी लापरायचे भारी पातळ (शालू)
कांदडी	- तलवार कानडी
कडका	- सुगावा, बातमी
भुजण्या	- जमीन भाजणे
वापरना	- वागणं, व्यवहार, वर्तन
प	- पाशी, जवळ (उदा. मारुतीप) (जवळचा निर्देश)
क	- कडे, जवळ, पाशी (उदा. शेताक) (लांबचा निर्देश)

